

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.

СТАТТІ.

РЕЦЕНЗІЇ.

ХРОНІКА.

ПАМ'ЯТЬ

АРХЕОЛОГІЇ.

ДИСКУСІЇ.

АРХЕОЛОГІЯ

ЗА РУБЕЖЕМ.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК

АРХЕОЛОГІЇ.

•2•1998

Це число журналу присвячено 90-річчю видатного історика та археолога академіка Б. О. Рыбакова. У ньому вміщено статті з різних питань давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікуються нові знахідки, дискусійні та біографічні матеріали.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Этот номер журнала посвящен 90-летию выдающегося историка и археолога академика Б. А. Рыбакова. В нем помещены статьи по различным вопросам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикуются новые находки, дискуссионные и биографические материалы.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, **К. П. БУНЯТЯН**, **І. С. ВІНОКУР**,
М. І. ГЛАДКИХ, **В. М. ЗУБАР** (відповідальний секретар), **С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. К. МІХЄЄВ**,
О. П. МОЦЯ, **В. Ю. МУРЗІН**,
В. В. ОТРОЩЕНКО, **С. В. СМІРНОВ**,
В. Н. СТАНКО, **Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ**,
Г. М. ТОЩЕВ, **В. М. ЦИГИЛИК**,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
254655, Київ—210, пр-т Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

Здано до набору 02.03.98 Підп. До друку 20.05.98. Формат 70×108 1/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00. Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12. Тираж 700 прим. Зам. 87. Оригінал-макет виготовлено редакційно-видавничим центром ІА НАН України. Тираж видруковано Спеціалізованою друкарською наукових журналів при Президії НАН України. 252004, Київ—4, вул. Терещенківська, 4.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу.

Редактори: **Л. В. ФРАЙМОВИЧ**,
О. В. КРАВЧЕНКО

Художній редактор **М. М. ІСВЛЕВ**

Комп'ютерна верстка **О. М. ПЕТРАШЕНКО**

АРХЕОЛОГІЯ

• 2 • 1998

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

- 3 ТОЛОЧКО П. П. Б. А. Рыбаков — выдающийся историк и археолог
- 10 ЧЕРНЕЦОВ А. В. К 90-летию Бориса Александровича Рыбакова
- Статті**
- 17 БУРДО Н. Б., ВІДЕЙКО М. Ю. Основи хронології Трипілля-Кукутені
- 30 БАРАН В. Д. Велике розселення слов'ян
- 37 СУХОБОКОВ О. В. Етнокультурная история Левобережной Украины I — начала II тыс.
- 46 МАКСИМОВ С. В. З приводу відсутності давніх іранських гідронімів на території Правобережної України
- 53 ПЕТРАШЕНКО В. О. Літописні поляни — міф чи реальність
- 62 МОЦЯ О. П., ПОКАС П. М. Яблунівські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення
- 72 РИЧКА В. М. Ідея Києва — другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі
- Публікація археологічних матеріалів**
- 82 МУРЗІН В. Ю., ФІАЛКО О. С. Архітектура Бердянського кургану
- 93 ПРИЙМАК В. В. Ямні поховання городища Новотроїцького
- 100 КУЧЕРА М. П., ІВАНЧЕНКО Л. І. Особливості городищ Чорних Клубуків Поросся
- 104 ПЕТРАУСКАС А. В. Ремісниче виробництво давньоруського поселення Автунічі
-

- 111** МОВЧАН І. І., БОРОВСЬКИЙ Я. Є., АРХІПОВА Є. І.
Нові знахідки виробів прикладного мистецтва з «міста
Володимира»
- 121** ГУРЬЯНОВ В. Н., ШИНАКОВ Е. А. Стародубское опольє
в ІХ—ХІІ вв.
Дискусії
- 131** ЖИЛИНА Н. В. Об одном из источников по изучению
язычества
На допомогу вчителю
- 138** БЕРЕЖИНСЬКИЙ В. Г. Озброєння війська Київської Русі
Нові відкриття і знахідки
- 148** ЗУБАР В. М. До історії Боспорського царства в ІІІ ст.
Охорона пам'яток археології
- 151** ТОМАШЕВСЬКИЙ А. П. Овруцький кряж: комплексне
вивчення та збереження історико-археологічної та
палеоприродної спадщини (завдання, перспективи,
структура проекту)
Хроніка
- 156** СОН Н. О. Новий інститут, нове видання
- 158** Наші автори
- 159** Список скорочень

Б. А. РЫБАКОВ — ВЫДАЮЩИЙСЯ ИСТОРИК И АРХЕОЛОГ

П. П. Толочко

Борис Александрович Рыбаков занимает особое место в отечественной исторической науке. Широкий диапазон творческих интересов, охватывающий все области истории и культуры от глубокой праславянской старины до Руси IX—XIII вв. и России XIV—XVI вв., блестящая археологическая и историческая эрудиция, глубокое и правдивое проникновение в прошлое, тонкий источниковедческий анализ, оригинальность решений являются неотъемлемой чертой всех трудов историка.

Европейскую известность Б. А. Рыбакову принесла фундаментальная монография «Ремесло древней Руси», вышедшая в 1948 г. Эффект появления этой работы был необычайным. В ней, впервые в отечественной историографии, Киевская Русь предстала как страна с высоким, европейским уровнем ремесленного производства. В ряде его отраслей, что убедительно доказал Б. А. Рыбаков, русские мастера даже опережали своих западноевропейских коллег. Без преувеличения можно сказать, что состоялось открытие настоящей Руси. С тех пор минуло 50 лет, но этот капитальный труд, с невообразимым объемом аналитической работы, остается лучшим и по сей день. Если бы Б. А. Рыбаков кроме «Ремесла древней Руси»

не создал никакой другой работы, то и тогда он вошел бы в отечественную историческую науку как один из выдающихся ее подвижников.

Но после «Ремесла» из-под его пера вышло еще более 20 монографических исследований и каждое стало крупным явлением в исторической науке. Блестящий анализ фонда письменных источников Киевской Руси выполнен Б. А. Рыбаковым в монографиях «Древняя Русь. Сказания, былины, летописи» (1983), «Русские датированные надписи XI—XIV вв.» (1964), «Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» (1972). Глубокая языческая старина нашла отражение в фундаментальном двухтомнике «Язычество древних славян» (1981) и

«Язычество древней Руси» (1987). Синтетическому освещению истории Киевской Руси посвящена книга «Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.» (1982). Если прибавить к этому перечню монографии «Геродотова Скифия» (1979), «Русские карты Московии XV—XVI вв.» (1974), «Мир истории» (1984), «Петр Бориславич. Поиск автора «Слово о полку Игореве» (1991), «Стригольники. Русские гуманисты XIV столетия» (1993), а также сотни статей, можно представить, сколь широк диапазон творчества Б. А. Рыбакова и сколь огромен его труд.

По объему написанного Б. А. Рыбаков стоит в одном ряду с такими корифеями отечественной исторической науки как Н. М. Карамзин, С. М. Соловьев, Н. И. Костомаров, В. О. Ключевский, М. С. Грушевский. Что касается искусства, то здесь у него, пожалуй, только один соперник — Н. И. Костомаров. Язык научных трудов Б. А. Рыбакова удивительно ярок и образен. Изложение материала всегда увлекательно, доступно для самых широких читательских кругов. Не случайно, едва появившись на свет, они, каким бы тиражом не издавались, очень быстро становились библиографической редкостью. В этом их высокая общенародная оценка.

Огромные знания и совершенное владение исследовательской методологией позволяют Б. А. Рыбакову ставить и успешно решать самые сложные проблемы. Предложенная им периодизация истории Киевской Руси, в основе которой положено социально-экономическое развитие древнерусской народности IX — середины XIII вв., является одной из наиболее аргументированных.

Большое место в трудах историка занимает проблема происхождения восточнославянской государственности и образования Киевской Руси, которая для него не просто исследовательски важна и интересна, но и актуальна, поскольку очень часто, особенно в трудах историков-норманистов, находила тенденциозное освещение. Анализ исторического и социально-экономического развития восточных славян VI—IX вв. позволил Б. А. Рыбакову сделать обоснованный вывод о глубоких закономерностях их внутреннего политического развития, приведших к появлению у них государственности. Древнерусское государство сложилось задолго до прихода на берега Волхова и Днепра варягов и, разумеется, без их определяющего воздействия.

Аналогичен подход Б. А. Рыбакова и к хазарским влияниям. Историки, согласно ему, сделали слишком широкие выводы из перечня тех народов, которые платили дань хазарам. Дань не может рассматриваться как политическая зависимость. Ни один источник (включая и хазарские) не говорит о власти хазар над Русью. А равенство титулатуры хазарского кагана и киевского князя, также именуемого каганом, окончательно отвергает возможность признания киевского князя вассалом хазар.

Поиски внешних импульсов русской государственности, утверждает Б. А. Рыбаков, бесперспективны. Государственность не импортируется извне, не возникает только из необходимости уплаты дани. Уже к VIII—IX вв. общеславянский процесс накопления хозяйственных и социальных предпосылок государственности обозначен достаточно ясно.

Большое место в исследовании Киевской Руси историк уделял народным массам — «смердам» и «ремесленникам», являвшимся истинными творцами истории. В моменты крупных потрясений, внутренних или внешних, именно народу приходилось решать свою судьбу. Подъем всех русских земель на рубеже X—XI вв. Б. А. Рыбаков совершенно справедливо связывает с тем, что народные силы в большей мере, чем раньше, могли проявить себя и в построении рождавшегося государства, и в борьбе с внешними врагами Руси. Особенно значительной общественной силой на Руси, как показал Б. А. Рыбаков, были городские ремесленники, которые сами в непрерывной борьбе и восстаниях создавали то новое, что делало город «точкой роста» феодальной социально-экономической формации на Руси.

Б. А. Рыбакову принадлежит оригинальная концепция развития Руси периода феодальной раздробленности. Он первым аргументированно доказал, что феодальная раздробленность, сопровождавшаяся разделением Руси на отдельные независимые княжества, не может считаться временем упадка и регресса. Новая политическая форма русской государственности полностью соответство-

вала высокому уровню производительных сил и этим обеспечивала небывалый расцвет культуры русских княжеств XII—XIII вв. По его мнению, эпоху от 30-х г. XII по 40-е г. XIII в. вернее называть не периодом феодальной раздробленности, а периодом развитого феодализма, характеризовавшегося потребностью налаживания нормального производства на феодальных началах в деревне и городе*.

В последующих работах тема «Русь в эпоху феодальной раздробленности» получила дальнейшее развитие. В книге «Слово о полку Игореве» и его современники», сквозь призму биографий политических деятелей XII в., Б. А. Рыбаков показал всю многосложность реальной политической обстановки на Руси. В ней обнаруживались не только глубокие закономерности дробления Руси на княжества, но также и элементы ее единства. Главными среди них были: долевое участие ряда крупных князей во владении Южной Русью — древним ядром государства, рассматривавшимся в XII—XIII вв. общей династической собственностью, а также борьба с общерусским врагом — половцами.

Феодальные рубежи княжеств не могли скрыть от историка тех общих закономерностей, которыми характеризовалось развитие всех русских земель. В русской жизни этого периода, как считает Б. А. Рыбаков, уже хорошо заметны такие явления, как создание крупных экономических областей, преодоление замкнутости феодального натурального хозяйства, установление экономических связей города с деревней, однако они не поспевали за распадом недавно сложившихся русских княжеств.

Анализ письменных источников привел Б. А. Рыбакова к выводу, что в эпоху феодальной раздробленности Руси XII—XIII вв., несмотря на существование нескольких десятков княжеств, единство древнерусской народности хорошо осознавалось и находило отражение в терминологии — вся Русская земля противопоставлялась обособленным вотчинам князей. Археологический материал, согласно историку, также не дает возможности уловить хоть какие-то признаки распада древнерусской народности.

Роковым для исторических судеб Руси Б. А. Рыбаков считает монголо-татарское нашествие. Полемизируя с историками, не видевшими губительности

* Безусловно соглашаясь с определением социально-экономической сущности Руси XII—XIII вв., ряд историков, в том числе и автор этих строк, не считают безусловным вывод Б. А. Рыбакова о политическом расчленении единой Руси после 30-х г. XII в. на ряд независимых княжеств-королевств.

прохождения орд Чингис-хана и Батыя по русским землям, он в доказательство своего вывода приводит не только красочные словесные описания современников, но также и свидетельства археологии. Походы 1237—1241 гг. оказались катастрофой, уничтожившей военные резервы именно тех княжеств, которые издавна накапливали силы для борьбы со степью. Десятки русских городских центров навсегда запустели после батыева погрома. Утверждая это, Б. А. Рыбаков никогда не был сторонником теории тотального запустения Южной Руси в результате монголо-татарского нашествия и заселения ее впоследствии выходцами из Прикарпатья и Полесья.

Новые исторические концепции, оригинальные решения проблем социально-экономического и историко-культурного развития Руси, смелая постановка нерешенных наукой вопросов, остроумные гипотезы, выгодно отличающие труды Б. А. Рыбакова, вряд ли были бы возможны без той огромной работы, которую он осуществил в области русского источниковедения.

В своем блестящем исследовании — «Древняя Русь. Сказания, былины, летописи», которое является как бы введением в историю Киевской Руси, Б. А. Рыбаков разработал основные методологические принципы комплексного использования письменных источников, выявил тенденциозность их составителей и различия идеологических позиций летописцев и сказителей былин. В отличие от господствовавшего среди фольклористов убеждения об отсутствии исторического содержания былин, историк показал органическую их связь с определенными событиями и историческими деятелями. Былины — это поэтическая оценка истории самим народом, ее творцом, и в этом их огромное источниковедческое значение. В них прославляются люди, защищавшие русскую землю от иноземных захватчиков, рассказывается о событиях, в которых участвуют народные массы, они наполнены картинами жизни и быта Киевской Руси.

С не меньшей тщательностью Б. А. Рыбаков проанализировал те разделы летописного фонда, которые необходимы для понимания Киевской Руси от рождения до распада ее на самостоятельные княжества в XII в. Выделив летописные записи IX в. («летопись Аскольда»), он значительно удревил историю русского летописания. Большое впечатление производит также аргументация Б. А. Рыбакова о существовании киевского летописного свода 996—997 гг., складывавшегося одновременно с Владимировым циклом былин.

Ярко и глубоко дан источниковедческий анализ «Повести временных лет». Ученый убедительно доказал, что широкое изложение русской истории в сочетании с историей всего славянского мира, находившегося во взаимодействии с Византией и миром кочевников, осуществленное Нестором в «Повести временных лет», подверглось во времена Мономаха — Мстислава тенденциозному редактированию. В результате в «Повести временных лет» появились «норманская» концепция русской истории, не имеющая ничего общего с исторической действительностью. Реконструкция «Повести временных лет» Нестора является огромной заслугой Б. А. Рыбакова. Он не только восстановил истинную историческую концепцию крупнейшего русского историка начала XII в., но и показал полную научную несостоятельность норманизма.

Южно-Русское летописание эпохи феодальной раздробленности, отражая диалектические противоречия центробежных и центростремительных сил, как считает Б. А. Рыбаков, было пронизано прогрессивной идеей единства Руси или, по крайней мере, создания дружной федерации.

Изучение русского летописания эпохи феодальной раздробленности блестяще выполнено в монографии «Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»». Трудная задача поиска автора «Слова» заставила Б. А. Рыбакова осуществить не менее трудную работу по сопоставлению русских летописей второй половины XII в. со «Словом о полку Игореве» и источниковедческому их анализу. Огромный летописный фонд расчленен историком на ряд авторских летописей, что позволило ему рассказать о целой плеяде русских летописцев второй половины XII в. — Поликарпе, Моисее, Кузьмище Киянине, Тимофее, Петре Бориславиче. Показав поразительное сходство, а местами и тождество летописи «Мстиславова племени», вошедшей в состав Киевского летописного свода 1198 г., и «Слова о полку Игореве», Б. А. Рыбаков высказал весьма прав-

доподобное предположение, что они написаны одним человеком — киевлянином Петром Бориславичем.

Позднее, в 1991 г., Б. А. Рыбаков опубликовал специальное исследование, посвященное поиску автора «Слова о полку Игореве». Называется книга «Петр Бориславич», но это не обычная биография знаменитого киевлянина. Скорее всего, это постижение тайны самого «Слова», которое, как считает Б. А. Рыбаков, было обрушено на русских князей и бояр как внезапный набатный звон, не столько извещающий о бесславном разгроме «полка Игорева», сколько предостерегающий о почти неминуемых новых нашествиях половцев. Как бы подражая автору «Слова», Б. А. Рыбаков разворачивает перед читателем эпические картины русской истории, углубляясь в нее на 800 и 1000 лет. Одновременно книга «Петр Бориславич» является и полноценным источниковедческим исследованием.

Реконструкция Киевского летописного свода 1198 г., являющегося ключом к разгадке авторства «Слова о полку Игореве», привела Б. А. Рыбакова к анализу «Истории Российской» В. Н. Татищева. Проведя сплошное обследование татищевских известий, и в каждом конкретном случае оценив степень их достоверности, он убедительно показал, что около 85% всех его добавлений, относящихся к XII в. (а их около 200), почерпнуты из, утраченной ныне, Раскольничьей летописи, представлявшей собой полную, еще не подвергшуюся сокращению Киевскую летопись двух поколений «Мстиславова племени». Этот исключительно важный вывод Б. А. Рыбакова отводит обвинения В. Н. Татищеву в сплошных подлогах, вымыслах и даже сознательной фальсификации исторических источников.

В серии источниковедческих трудов Б. А. Рыбакова большой интерес вызывают исследования, посвященные русским датированным надписям XI—XIV в. — важному дополнению летописей, а также русским картам Московии XV—XVI в. В первой работе Б. А. Рыбаков показал себя крупнейшим специалистом в области русской средневековой эпиграфики, во второй — тонким знатоком и исследователем исторической географии и картографии.

Обращение Б. А. Рыбакова к русскому картографическому наследию XV—XVI вв., скрытому под оболочкой старинных иностранных чертежей, представляется глубоко закономерным, поскольку он сам (пожалуй, как никто из историков) создал на протяжении своей научной деятельности множество схем и карт, являющихся картографическими моделями исторических реальностей. Значение исследования Б. А. Рыбакова заключается не только в том, что он значительно удвинул истоки русского картографического дела, выявил его вклад в мировую географию, определил даты и происхождение русских перво-

основ и источников иностранных карт Московии XV—XVI вв. Источниковедческие задачи, какими бы трудными они ни были, для Б. А. Рыбакова лишь первый этап исследования, на котором зиждятся его реконструкции исторических явлений и процессов. При помощи картографического материала XV—XVI вв. историк раскрыл важные стороны процесса объединения русских княжеств вокруг Москвы и формирования единого Российского государства.

С большой увлеченностью Б. А. Рыбаков работает и в области русской культуры. Этой важной проблеме посвящены отдельные главы больших обобщающих работ («Древняя Русь», «История СССР», «Первые века русской истории»), а также специальное монографическое исследование «Русское прикладное искусство X—XIII веков». Анализ памятников прикладного искусства X—XIII вв. позволил Б. А. Рыбакову показать его глубокие тысячелетние корни, высокий уровень развития, взаимодействие с иранским, византийским и западноевропейским искусствами.

Исключительный интерес представляет раскрытие содержания русского прикладного искусства X—XIII вв. В отличие от дореволюционной историографии, считавшей, что вся жизнь древнерусских людей была насквозь пронизана христианским мировоззрением, Б. А. Рыбаков показал на примерах прикладного искусства живучесть древней языческой символики. Расшифровывая семантику русского прикладного искусства, историк вводит нас в мир народных представлений о земледельческих культурах, о борьбе добра и зла, о ритуально-заклинательных символах, купальской обрядности, другими словами — в живую русскую действительность X—XIII вв.

Запас творческой энергии Б. А. Рыбакова кажется неисчерпаем. Убедительным подтверждением этому служит, в частности, монография «Стригольники», вышедшая в свет в 1993 г. В ней, на большом архивном и фактическом материале, историк исследует историю возникновения в России XIV в. еретического движения так называемых стригольников, «развратников веры». Примерно с третьей четверти XIV в., как полагает Б. А. Рыбаков, у новгородских стригольников возник новый обряд: приносить покаяние перед причастием не священнику, а врытому в землю кресту, на котором вырезаны слова покаянной молитвы. Он подчеркивает ошибочность взгляда на стригольников как на людей, отвергающих в принципе таинство покаяния и причащения. Они придерживались этого церковного обряда, только считали недопустимым каяться перед грешным же иереем и заменили его «разумным древом».

Постижение истинного исторического места стригольничества и самой сущности этого движения обусловили выход Б. А. Рыбакова за пределы XIV в. В результате такого подхода он убедительно показал, что стригольники второй половины XIV в. — это не какое-то новое неожиданное общественное движение, а прямое и непосредственное продолжение того, что началось еще в первые годы татарского разгрома. Стригольники не разрушали общественных устоев и не ниспровергали церковь, но заботились о том, чтобы христианское, православное дело делалось чистыми руками нравственно чистых людей.

До сих пор речь шла о Б. А. Рыбакове преимущественно как о выдающемся историке. Это справедливо, но неполно. Не менее яркий след оставил он и в археологии, которой посвятил практически всю свою творческую жизнь. Его экспедиционная деятельность связана, главным образом, с Украиной. Здесь он исследовал Чернигов и Переяславль, Вышгород и Белгород, Любеч и Вишиж, Витачев и Торческ, Треполь, ряд других древнерусских поселений Киевского Поднепровья и Поросья.

Особенно значителен вклад Б. А. Рыбакова в археологию Черниговской земли. В самом Чернигове его экспедицией в 1946—1959 гг. исследованы остатки Благовещенской (1186 г.) и Михайловской (1174 г.) церквей, ряд других археологических объектов в «Окольном городе» и «Предгородье». Ему удалось проследить культурные слои, датирующиеся VII—VIII вв., и на этом основании сделать вывод об образовании на базе поселений этого времени города Чернигова.

Б. А. Рыбакова по праву можно назвать соавтором Д. Я. Самоковсова в исследовании черниговского курганного некрополя, в том числе и знаменитого кугана X в. Черная Могила. Осуществив скрупулезное изучение материалов

раскопок Д. Я. Самоквасова, Б. А. Рыбаков предложил убедительную реконструкцию погребального обряда. Исходя из размещения находок, он пришел к выводу, что на погребальном кострище были сожжены: пожилой знатный воин, воин-юноша и молодая женщина, сопровождаемые богатым погребальным инвентарем. Согласно расчетам Б. А. Рыбакова, курган Черная Могила имел высоту более 10 м, окружность 125 м, объем насыпи около 6 тыс. м³.

В 1949 г. вышла в свет монографическая работа Б. А. Рыбакова, посвященная древностям Чернигова (МИА, 1949.—№ 11.—С. 7—102). До наших дней она остается лучшим образцом не только вещеведческого анализа, но и исторических реконструкций.

Четыре археологических сезона посвятил Б. А. Рыбаков исследованию одного из древнейших русских городов Любеча, где ему удалось произвести полные раскопки замка, частично посада и курганного могильника в урочище Высокое поле. В результате раскопок, впервые в отечественной археологии была получена возможность документальной реконструкции городского детинца, являвшегося, по существу, феодальным замком. Он занимал сравнительно небольшой (100×30 м) останец высотой около 40 м. По его краю проходили укрепления, состоявшие из системы дубовых городен, над которыми возвышалась деревянная стена — заборола. Внутренняя площадка была застроена деревянным трехэтажным княжеским дворцом, башней-донжоном, рядом хозяйственных зданий, а также небольшой деревянной церковью. По подсчетам Б. А. Рыбакова, общая вместимость всех хозяйственных хранилищ здесь измерялась сотнями тонн. Их хватило бы гарнизону численностью 200—250 человек в течение года.

Не преследуя цели исчерпывающего обзора полевых археологических исследований Б. А. Рыбакова, хотелось бы, тем не менее, упомянуть здесь еще один объект его интереса. Речь идет о летописном городе Торческе, являвшемся в XII в. административным центром черных клобуков и всего Поросья. Уже давно исследователи связывали с ним огромное (90 га) городище, находящееся в 38 км к востоку от Белой Церкви, между селами Ольшаница и Шарки. Раскопки Б. А. Рыбакова показали, что это был крупный берендейский город, детинец которого представлял собой русский квартал. Здесь же была, вероятно, и резиденция русских князей. В пределах второго и третьего колец укрепления располагались черноклобуцкие кварталы, а также загоны для скота.

Говоря об археологической деятельности Б. А. Рыбакова, трудно отрешиться от мысли, что он не только русский, но и украинский исследователь. Профессиональная и человеческая его привязанность к Украине достойна уважения. Опосредованно она связывала с далеким древнерусским прошлым нашего края, но неизменно питалась и современными реалиями. В Украине Б. А. Рыбаков поддерживал творческое взаимодействие со своими коллегами-ровесниками: В. И. Довженком, А. И. Тереножкиным, С. Н. Бибиковым, Ю. Н. Захаруком, В. А. Богусевичем, В. К. Гончаровым, М. Ю. Смишко, А. А. Ратичем. В его экспедициях прошли школу полевой археологии: С. Р. Килиевич, Г. Г. Мезенцева, Р. А. Юра, С. А. Высоцкий, И. И. Едомаха, М. А. Попудренко, М. Ю. Брайчевский, А. Т. Смиленко, Г. А. Вознесенская, В. И. Бидзиля и др.

Мне также посчастливилось провести сезон в экспедиции Б. А. Рыбакова (Любеч, 1958 г.). Меня и моих молодых коллег буквально поражали щедрость, с которой Б. А. Рыбаков делился с нами своими знаниями, его удивительная археологическая интуиция в поиске древних объектов, невероятная энергия, всецело вовлекавшая нас в свое силовое поле. До сих пор памятни мне субботние обходы, во время которых каждый руководитель раскопа должен был объяснить, что ему удалось открыть в течение рабочей недели. После следовали объяснения самого Бориса Александровича, превращавшиеся в увлекательное путешествие в прошлое. В его образных рассказах буквально оживали картины Любечской битвы Святополка и Ярослава 1015 г. или съезда князей в 1097 г. Замок же, который мы раскапывали, обретал почти физическое осязание.

В завершение этого очерка, хотелось бы низко поклониться Б. А. Рыбакову за его воистину подвижнический труд на поприще отечественной истории и археологии, пожелать ему доброго здоровья, радости новых открытий и такого же, как прежде, «золотого пера».

К 90-ЛЕТИЮ БОРИСА АЛЕКСАНДРОВИЧА РЫБАКОВА

А. В. Чернецов

3 июня 1998 г. исполняется 90 лет крупнейшему российскому историку и археологу, академику Борису Александровичу Рыбакову.

Первая статья ученого, посвященная раскопкам вятических курганов, была опубликована в стеклографическом издании студенческих работ 70 лет назад; в Институт археологии РАН (тогда еще Институт истории материальной культуры АН СССР) Б. А. Рыбаков приходит более 60 лет назад, в 1936 г., и с 1956 по 1988 г., т. е. более трех десятилетий, возглавляет это ведущее научное учреждение страны. Время директорства Б. А. Рыбакова было не только исключительно продолжительным, но и плодотворным для развития нашей науки. Конечно, беспрецедентный размах археологических исследований и ярчайшие вспышки новаторских идей и концепций середины 60—80-х гг. XX в. не могут считаться заслугой одного человека, пусть даже такого яркого и высокоодаренного, инициативного и волевого, как Б. А. Рыбаков. Но так или иначе, Борис Александрович, в высшей степени не случайная фигура во главе российской археологии тех лет, он является одновременно и порождением этой поры великих свершений, и, во многом, ее творцом. Новое поколение российских археологов, дети эпохи очередного «великого перелома», не могут не оглядываться назад, в прошлое, с определенным ностальгическим чувством, поскольку становится все яснее, что эпоха крупнейших достижений и по-настоящему значительных личностей остается позади, и, быть может, очень надолго.

Многое в биографии и трудах Б. А. Рыбакова может показаться совершенно непонятным новым поколениям ученых — настолько быстро и радикально менялась атмосфера в научной среде нашей страны. Могу только засвидетельствовать, что ситуация и обстановка в Институте археологии в 60—70-х гг. и сегодня отличается самым разительным образом. Что же касается событий, скажем, 30-х гг., то, оценивая их, современный критически мыслящий интеллигент может допустить самые наивные промахи. По этой причине представляется более правильным попытаться нарисовать общую картину творческой биографии Бориса Александровича, не претендуя на оценку каждого его шага в контексте соответствующих эпох.

Я помню Б. А. Рыбакова с начала 60-х гг., точнее — с 1962 г., когда мне, еще школьнику, довелось услышать его увлекательный доклад о черняховских сосудах с календарными знаками. Звучный, хорошо поставленный голос, безупречный литературный язык без столь распространенной искусственности, канцеляризма, наукообразия, ложного глубокомыслия и, главное, очевидная увлеченность докладчика той проблемой, о которой он рассказывает, производили сильнейшее впечатление. Было очевидно, что в большом великолепном зале, перед многочисленной аудиторией Борис Александрович чувствует себя в своей стихии, что он прекрасно владеет искусством привлекать внимание слушателей. В дальнейшем, слушая Б. А. Рыбакова — лектора, работая под его руководством в экспедициях, я не мог не ощущать его исключительного обаяния, главным секретом которого, как мне кажется, было сильнейшее искреннее увлечение предметом своих научных изысканий.

Может показаться, что внимание, уделяемое здесь характеристике темперамента и эмоционального облика Бориса Александровича, не вполне соответствует жанру «похвалы ученому». Ведь наука — это прежде всего *ratio*, а не *intuitio*. На мой взгляд, это не совсем так. Для того, чтобы в тех условиях сдви-

нуть с места воз своей науки, скованной цепями консерватизма и апатии, нужны были исключительные усилия, которым просто неоткуда взяться, если они не будут «подпитываться» подлинной страстностью темперамента, если ключевой фигуре движения будет не хватать «пассионарности». Напомню, что Аполлон Григорьев, горестно размышляя о судьбах современной ему российской словесности, главной надеждой считал А. Н. Островского, меланхолически прибавляя «в нем только нет, к сожалению, примеси африканской крови к нашей великорусской». В жилах Б. А. Рыбакова течет именно такая горячая кровь, и это питает его научную деятельность, одухотворяет его идеи, обуславливает многие особенности его жизни и творчества, определяет способность Бориса Александровича к горячим спорам, жесткой критике и, порой, враждебности, умение увлекаться и разочаровываться, иногда быть пристрастным и всегда — неравнодушным. Атмосфера горения, которую создавало присутствие Б. А. Рыбакова, не всегда могла быть удобна для его окружающих и подчиненных. И все же именно это горение и страстность представляются мне важнейшим живительным импульсом научной жизни, тем импульсом, недостаток которого неизбежно ведет к застою.

Говоря о крупном человеке, как-то не хочется ограничиваться анкетными данными о его официальной карьере. Хотелось бы попытаться понять истоки его научных интересов, знаний и таланта, охарактеризовать среду, из которой он вышел, для того, чтобы оценить как соотносятся между собой его происхождение и последующие достижения.

Б. А. Рыбаков занимает в этом отношении своеобразное положение. Научные кадры в его время формировались в основном из двух социальных групп. С одной стороны, это были молодые люди из «бывших», в значительной мере из профессорской среды, с другой — всевозможные выдвиженцы. Каждая группа была носителем достаточно специфического стереотипного набора социально-психологических признаков и культурного багажа.

В этом плане Б. А. Рыбаков стоит несколько особняком. Он, конечно, выходец из образованной среды. Его отец А. С. Рыбаков был до революции директором Старообрядческого института. Старообрядчество — народная оппозиция господствующей церкви, своеобразный народный нонконформизм с ярко выраженным национальным характером. Кроме того, старообрядчество — очень колоритный этнографический феномен, законсервировавший многие черты древнерусской культуры и быта. Б. А. Рыбаков в ранние годы жил в окружении этой «древнерусской» обстановки; так, в его семье по наследству передавался расшитый кокошник допетровского времени. Средневековая Русь была «фамильярно» знакома ученому с детства; важно, что он с годами ее не возненавидел, а сохранил к ней теплое отношение, как к своему кровному, родному. И, конечно, существенно, что Б. А. Рыбаков родился не в рядовой старообрядческой семье, а связан с сознательной частью, интеллектуальной элитой русских раскольников.

Поступив в 1926 г. на историко-этнографический факультет ИМГУ, Б. А. Рыбаков учился у крупнейшего русского археолога В. А. Городцова и таких историков, как Ю. В. Готье, М. К. Любарский, С. В. Бахрушин. Круг интересов молодого ученого включал как археологию, так и историю средневековой Руси. Уже в студенческие годы он пишет серьезные работы, которые вскоре были опубликованы. Это статья «Воинствующие церковники XVI в.» и его работа «Радимичи», опубликованная в 1932 г. на белорусском языке, позднее защищенная как кандидатская диссертация. Работа о радимичах, наряду с опубликованной двумя годами ранее монографией А. В. Арциховского, посвященной вятичам, явились важным вкладом в разработку славяно-русской проблематики. Молодые ученые, опираясь на идеи А. А. Спицына, выступают как зачинатели нового этапа изучения и осмысления отечественных древностей.

Порой приходится слышать суждения о Б. А. Рыбакове как о типичном порождении советского строя, его официальной идеологии. Между тем научные интересы молодого Б. А. Рыбакова не соответствовали духу времени. Тогда интерес к отечественным древностям отнюдь не одобрялся, казался идеологичес-

ки подозрительным. Патриотические чувства пробуждаются у советского руководства главным образом в послевоенное время, когда страна испытывала естественное для народа-победителя ощущение подъема. То, что с этим подъемом по времени совпадает расцвет творчества Б. А. Рыбакова, не могло быть им предугадано в 20—30-е гг.

Служебная деятельность молодого Б. А. Рыбакова была довольно многообразна. В условиях тех лет людям часто приходилось менять место работы, совмещать службу в разных учреждениях. После окончания МГУ Б. А. Рыбаков успел побывать на военной службе, работал в Александровском окружном музее и в Архиве Октябрьской революции. В 1931—1938 и 1943—1948 гг. Борис Александрович работает в Государственном Историческом музее. Здесь для будущего крупного ученого открывались перспективы роста: этому способствовали и богатые коллекции, и квалифицированный состав сотрудников музея. Борис Александрович любит рассказывать о первых впечатлениях от музея: казалось невероятным после комсомольской молодости в университете у самых стен Кремля обнаружить тихое пристанище культурных людей со старорежимными привычками, целовавших дамам ручки и беседовавших по-французски. Для выходца из староверческой семьи, прошедшего детский дом и Московский университет 20-х гг., это было очередным открытием окружающего мира в его реальной многоликости, непосредственное соприкосновение с прошедшим, как будто уже похороненным.

Вообще как человек увлеченный и талантливый, Б. А. Рыбаков всегда умел как-то использовать любой житейский опыт на пользу основной творческой деятельности. Казалось бы, что полезного может вынести начинающий историк и археолог с военной службы. Но Борис Александрович, которому «посчастливилось» служить в качестве кавалериста при артиллерийской части, не раз вспоминал будни военной службы, когда вычислял возможную протяженность дневных переходов конницы, исследуя боевые действия на русско-половецком пограничье; изучая древнерусское оружие, задавался вопросом, реально ли использование способа кавалерийской рубки, имея в руке средневековый русский меч.

Уже говорилось, что в 1936 г. Б. А. Рыбаков поступает на работу в ИИМК (будущий Институт археологии РАН), а в 1939 г. начинается его многолетняя преподавательская деятельность в МГУ (вообще же он впервые приходит работать в вуз еще в 1933 г.).

Внешняя сторона успехов Б. А. Рыбакова в общих чертах рисуется следующим образом. После получения в 1949 г. Государственной премии Б. А. Рыбаков становится деканом исторического факультета МГУ (1951—1952 гг.), а в 1952—1954 — проректором университета. В 1952—1963 гг. Б. А. Рыбаков — заведующий кафедрой истории СССР феодального периода. Избранный в 1953 г. членом-корреспондентом АН СССР, Борис Александрович становится в 1956 г. директором Института археологии. В 1958 г. его избирают действительным членом Академии наук. В 1967—1973 гг. Б. А. Рыбаков исполняет обязанности заместителя академика-секретаря Отделения истории АН СССР, а в 1973—1975 гг. является академиком-секретарем Отделения. В 1969—1971 гг. академик Б. А. Рыбаков, наряду с Институтом археологии, возглавляет также Институт истории АН СССР.

Деятельность Б. А. Рыбакова была отмечена рядом правительственных наград. Он награжден орденом Трудового Красного знамени (1945), двумя орденами Ленина (1968 и 1971). В 1976 г. Б. А. Рыбаков был удостоен Ленинской премии за цикл работ по истории русской культуры X—XVI вв., опубликованных в 1963—1974 гг. В 1978 г. Борису Александровичу было присвоено звание Героя Социалистического труда.

В довоенные годы Б. А. Рыбаков уделяет значительное внимание изучению новгородских древностей. Он участвует, наряду с А. В. Арциховским, в раскопках на Славне и публикует интересную статью о делении новгородской земли на сотни. В последней работе Б. А. Рыбаков выступает как знаток исторической

географии — направлении, получившем значительное развитие в его дальнейшем творчестве.

В 1939 г. была опубликована важная работа Б. А. Рыбакова «Анты и Киевская Русь», посвященная предыстории Киевского государства. Это также проблема, к которой Б. А. Рыбаков будет обращаться еще не раз. Борис Александрович выступает как зачинатель разработок, которые в дальнейшем завершатся такими достижениями отечественной археологии, как, например, хронологическая система А. К. Амброза.

В 1942 г. в эвакуации в Ашхабаде была защищена докторская диссертация Б. А. Рыбакова «Ремесло древней Руси». Значение работы было в полной мере оценено лишь после ее выхода из печати в 1948 г. За эту книгу Б. А. Рыбаков в 1949 г. был удостоен Государственной (Сталинской) премии, с ее выходом связано и избрание Бориса Александровича в 1953 г. членом-корреспондентом АН СССР.

«Ремесло древней Руси» в каком-то смысле главная книга Б. А. Рыбакова. Это результат кропотливого сбора материалов и напряженной исследовательской работы. Б. А. Рыбаков выступает здесь и как исследователь средневековой технологии, географии сбыта ремесленной продукции, и как специалист в области эпиграфики и многих других специальных вопросов. В «Ремесле древней Руси» как ключевой работе Бориса Александровича в виде своеобразных эмбрионов присутствуют замыслы позднейших монографий и направлений исследований ученого. Здесь рассеяно множество интереснейших мыслей и наблюдений о происхождении славян, их языческой религии, древностях эпохи Великого переселения народов и многое другое. Очень интересна аргументация автора в пользу существования в средневековой Руси цеховой организации.

Книга Б. А. Рыбакова явилась крупнейшим шагом вперед в области изучения древнерусского ремесленного производства. Она способствовала развитию многочисленных специальных исследований отдельных ремесел (черная и цветная металлургия и металлообработка, стеклоделие, обработка дерева и др.). То, что «Ремесло древней Руси» вызвало такую бурную реакцию (в конечном счете приведшую к существенному пересмотру многих положений Б. А. Рыбакова) — лучшая похвала вкладу Бориса Александровича в разработку проблемы.

В 1959 г. была опубликована статья Б. А. Рыбакова «К вопросу о методике определения хронологии новгородских древностей». Это было начало весьма острой полемики с А. В. Арциховским, отстаивавшим довольно примитивный подход к стратиграфии. Когда-то этот спор живо переживала вся археологическая общественность, разделившаяся на своеобразные «команды болевщиков». Сейчас мы можем смотреть в прошлое гораздо спокойнее и ясно видим, что главным результатом спора явилось оперативное создание Б. А. Колчиным абсолютной дендрохронологической шкалы Новгорода — крупнейшее достижение послевоенной славяно-русской археологии. Человеческие аспекты этой полемики, личные амбиции, вероятно, игравшие не последнюю роль — все это отошло в далекое прошлое; мы сегодня констатируем главное: это был тот спор, в котором родилась истина, спор, приведший к крупнейшему открытию. Сейчас узкие новгородские датировки, основанные на дендрохронологии являются наиболее надежной основой для хронологии всех древнерусских городов, а в значительной мере и курганных древностей.

После публикации «Ремесла древней Руси» в библиографическом списке Б. А. Рыбакова долго не появляются новые книги. Между тем это годы интенсивной научной работы — и полевой, и кабинетной. Многие важнейшие идеи и разработки ученого в это время отразились в написанных им главах и разделах коллективных обобщающих трудов. Это «История культуры древней Руси» (1948 и 1951, работа отмечена Государственной премией 1952 г.), первый и третий тома «Истории русского искусства» (1953, 1955), два тома «Очерков истории СССР» (1953, 1958), первый том истории СССР с древнейших времен (1956), третий том «Всемирной истории» (1957). В эти же годы выходит ряд специальных исследований Б. А. Рыбакова, посвященных, например, сфрагистике и метрологии.

В 1963 г. выходит из печати очередная монография Б. А. Рыбакова «Древняя Русь. Сказания, былины, летописи». Это не археологическое исследование, хотя и посвященное все тому же периоду, который привлекает основное внимание ученого. Здесь впервые в развернутом и концентрированном виде представлены собственные исторические разработки исследователя, его занимает не только фактологическое изучение прошедшего, но и осмысление народом своего прошлого через призму поэзии. Б. А. Рыбаков — прекрасный знаток летописных текстов, умеющий с их помощью почувствовать эпоху. Он умело выявляет в составе летописи переписку князей; выделяет летописный текст, который может быть связан с киевским боярином Петром Бориславичем. Чрезвычайно интересна полемика Б. А. Рыбакова с крупнейшим фольклористом В. Я. Проппом об историзме русских былин. В самой общей форме и по большому счету правота на стороне Б. А. Рыбакова: русские былины — это несомненно памятники народного осмысления отечественной истории, проявление национального самосознания.

В 1964 г. из печати выходит научно-популярная книга Б. А. Рыбакова «Первые века русской истории». Это не первый опыт Бориса Александровича в подобном жанре. Свободное владение как устным, так и письменным словом, умение выступать и перед специалистами, и перед неподготовленной аудиторией — качества, с молодых лет присущие Б. А. Рыбакову. И все же эта «книжка небольшая» заслуживает специального упоминания как единственный в своем роде сжатый, яркий и притом доступный широким читательским кругам очерк ранней истории Руси.

В том же 1964 г., в основанной Б. А. Рыбаковым серии «Археология СССР. Свод археологических источников» выходит его монография «Русские датированные надписи XI—XIV вв.». Начало разработки этой темы относится еще к довоенным временам. Тогда, в 1936 г. вышла книга академика А. С. Орлова «Библиография русских надписей XI—XV вв.». Почтенный литературовед, очень уважаемый ученый, видимо, не мог себе представить, что в тогдашней России найдется еще один ученый, не в меньшей мере владеющий подобными материалами. Пространная рецензия еще очень молодого по академическим меркам Б. А. Рыбакова, который чуть ли ни на треть увеличил список известных надписей на вещах, была серьезной заявкой на лидерство в этой области. Конечно же, Б. А. Рыбаков не мог обойти вещи с датирующими надписями при работе над «Ремеслом древней Руси». И все же необходим был отдельный систематизированный свод с разработкой специальных вопросов палеографии. Эталонное значение материалов, собранных в своде, для значительного круга исследователей очевидно. Как и многие другие работы Б. А. Рыбакова, этот свод инициировал продолжение работ в данном направлении. В 1971 г. в той же серии выходит работа Т. В. Николаевой «Произведения русского прикладного искусства с надписями XV — первой четверти XVI в.». Своеобразным продолжением свода 1964 г. является цикл исследований А. А. Медынцевой.

Нельзя не отметить, что едва ли не основная часть памятников, собранных в своде, непосредственно связана с проблематикой церковной археологии, само существование которой как научного направления не признавалось тогдашней официальной наукой. Тем не менее работы в этой области велись, и здесь весьма значителен вклад самого главы советских археологов-славистов — Б. А. Рыбакова. Здесь и археологические исследования древних храмов, и анализ надписей-граффити на их стенах, и отдельных, чисто церковных памятников (например, мощевика нижегородской княгини Марии 1410 г.). Неслучайна и действенная поддержка, которую Б. А. Рыбаков оказывал таким исследователям, как Г. К. Вагнер и Т. В. Николаева.

В 1971 г. из печати выходит монография «Слово о полку Игореве» и его современники». Вместе с вышедшей в следующем году книгой «Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» это исследование представляет собой развернутое отражение взгляда Б. А. Рыбакова на «Слово о полку Игореве» и его эпоху. В значительной мере это ответ на попытку А. А. Зимины поставить под

сомнение подлинность важнейшего памятника древнерусской литературы. Перед нами своеобразное развитие того жанра историко-литературоведческого эссе, который нам уже знаком по книге «Древняя Русь. Сказания, былины, летописи». Глубокое погружение Б. А. Рыбакова в культурный контекст изучаемой эпохи, его колоссальная эрудиция и внимание к деталям обуславливают значительный интерес к этим книгам как специалистов, так и менее подготовленных читателей.

В том же году был опубликован альбом «Русское прикладное искусство X—XIII вв.». Вместе с более ранними работами (раздел в «Истории культуры древней Руси» и глава «Прикладное искусство великокняжеской Москвы» в третьем томе «Истории русского искусства») он отражает большой и яркий вклад, сделанный Б. А. Рыбаковым в изучение этой проблемы. И в этом случае работы Бориса Александровича открывают серию специальных разработок, существенно продвинувших вперед изучение вопроса.

С совершенно новой стороны открывается творчество Б. А. Рыбакова в его монографии 1974 г. «Русские карты Московии XV — начала XVI вв.». Интерес исследователя к исторической географии сформировался задолго до выхода этой книги. Вместе с тем, здесь впервые он продемонстрировал владение обильным западноевропейским картографическим материалом, умение видеть за ним первоисточники информации о территории нашей страны.

В 1979 г. из печати выходит монография Б. А. Рыбакова «Геродотова Скифия». И здесь на первый взгляд ученый выходит за пределы первоначального круга своих интересов. Но только на первый взгляд. Обращение к этногеографии Геродота уже много лет занимало Б. А. Рыбакова в связи с его давними изысканиями в области славянского этногенеза.

В 1981 и 1987 гг. выходят две книги Б. А. Рыбакова, посвященные славянскому язычеству («Язычество древних славян» и «Язычество древней Руси»). Это отражение давних и глубоких научных интересов исследователя. Б. А. Рыбаков углубляется в изучение первобытных верований людей каменного века, ранних индоевропейцев и прослеживает преемственность ряда элементов культуры вплоть до фольклорных текстов и крестьянских вышивок XIX в. Представления исследователя о «двоверном», полуязыческом характере даже элитарной княжеско-боярской культуры домонгольской Руси разделяются далеко не всеми специалистами; вместе с тем, собранные и остроумно интерпретированные Б. А. Рыбаковым материалы заставляют нас считаться с существованием такой, основательно проработанной версии истории культуры древней Руси. Исключительная эрудиция автора и неординарный подход к решению сложных задач привлекают внимание к этим исследованиям не только в нашей стране, но и за рубежом. Неслучайно появление парижского издания «Язычества древних славян» на французском языке в 1994 г.

Опубликованная в 1992 г. монография «Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.» позволяет в деталях ознакомиться с концепцией автора, общие очертания которой были изложены в популярной книге «Первые века русской истории», а также в его разделах в коллективных обобщающих изданиях.

Вышедшая в следующем 1993 г. книга Б. А. Рыбакова «Стригольники. Русские гуманисты XIV в.» посвящена изучению средневековых еретических движений. Надо сказать, что эта тема — большое место в отечественной историографии. Дело в том, что после 1955 г., когда вышла известная монография Н. А. Казаковой и Я. С. Лурье (страдавшая серьезными недостатками, во многом обусловленными тогдашней эпохой), не было сделано существенного вклада в изучение этого интереснейшего культурно-исторического феномена. Для Б. А. Рыбакова эта тема неслучайна, он касался ее уже в тексте «Ремесла древней Руси», а также в опубликованной в 1976 г. статье «Стригольнические покаянные кресты»; с темой борьбы господствующей церкви с ересями была связана и одна из первых работ ученого о «воинствующих церковниках XVI в.».

В этой статье, конечно, невозможно дать полную характеристику всего научного наследия Б. А. Рыбакова. Достаточно сказать, что перед нами по су-

шеству энциклопедический очерк всей средневековой русской истории и культуры, причем исследователю удалось отразить в публикациях свои взгляды с удивительной полнотой. Это чрезвычайно важно для объективной оценки творчества Бориса Александровича — его непросто уличить в том, что он что-то недосказал, или упустил, или не до конца объяснил. Когда такое счастливое стечение обстоятельств касается столь крупной научной величины, как Б. А. Рыбаков, это большая удача для следующих поколений ученых.

Помимо печатных изданий с именем Б. А. Рыбакова связан ряд полевых исследований. Это, в частности, работы в Гочеве, подмосковном Звенигороде, Чернигове, Вщиже, Тьмутаракани, Любече, Витачеве, Путивле, Белгороде Киевском, Александрове. Основанная в значительной мере на результатах собственных исследований научно-популярная статья Б. А. Рыбакова «Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж» в книге «По следам древних культур. Древняя Русь» (1953) содержит в зачаточном виде постановку проблемы о специфике «малого» города средневековой Руси — темы, серьезно занимавшей исследователя в течение многих лет. Интереснейшие материалы раскопок в Любече, незаурядный подход к методике исследования архитектурных сооружений, который мне довелось наблюдать в Белгороде и Александрове, свидетельствуют о профессиональном мастерстве Б. А. Рыбакова в области полевых работ. К сожалению, далеко не все материалы раскопок Б. А. Рыбакова нашли достаточно подробное отражение в публикациях.

Наиболее сложная материя — характеристика Б. А. Рыбакова как организатора науки. Не владея в должной мере информацией об обстановке, лимитировавшей деятельность как самого Бориса Александровича, так и возглавляемого им Института, трудно объективно оценить его достижения или недоработки. Ограничусь лишь констатацией факта: со временем директорства Б. А. Рыбакова связан наивысший подъем деятельности Института — и в смысле размаха, и в смысле уровня, и, что с этим тесно связано — авторитета Института. Но в конце этого периода начался постепенный упадок Института, продолжающийся и в настоящее время. Ясно, что это связано не с конкретными поступками руководителей, а с общей ситуацией в стране. Б. А. Рыбаков в свое время значительно увеличил численный состав Института; определил его в основном сохраняющуюся до сих пор структуру. Как директор головного Института Б. А. Рыбаков очень либерально относился к научному «сепаратизму» как союзных республик, так и сибирскому или ленинградскому — авторитет Института попыток чему-то учить исследователей из стран народной демократии. С именем Б. А. Рыбакова связано возникновение ряда авторитетных научных серийных изданий, таких как многотомная «Археология СССР» (ныне «Археология»), «Археологические открытия» и, к сожалению, прекратившееся издание «Свод археологических источников». Б. А. Рыбаков как директор Института был, несомненно, авторитарным руководителем. Но в этом он был сыном своего времени; при этом, будучи человеком чутким, Борис Александрович умел чувствовать веления времени, и его стиль руководства существенно изменялся в течение десятилетий. Давая сотрудникам задания, Борис Александрович порой был склонен идеалистически преувеличивать их возможности и мог в дальнейшем достаточно резко выражать свое недовольство. Не могу не отметить, что сформировавшись как научный лидер по существу еще в сталинскую эпоху, Б. А. Рыбаков не боялся принимать в Институт на работу ученых, вернувшихся из заключения. Такой подход отнюдь не был общим правилом в академических институтах гуманитарного профиля.

Мысленно возвращаясь в ушедшие годы, мы не можем не испытывать некоего комплекса неполноценности, и не только в связи с сокращением возможностей проведения полевых работ, но и в связи с тем, что в нашей среде не так уж много остается крупных ученых, отмеченных печатью неповторимой индивидуальности. Именно эта печать заставляет представителей других поколений смотреть на Б. А. Рыбакова с живым интересом, почтением и некоторой завистью.

Поздравляя Бориса Александровича Рыбакова с круглой датой, хочется пожелать ему крепкого здоровья, новых замыслов и свершений.

ОСНОВИ ХРОНОЛОГІЇ ТРИПІЛЛЯ—КУКУТЕНІ

Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко

У мідному віці пам'ятки ранньоземлеробських культур Трипільля-Кукутені були поширені на значних територіях — від Румунського Прикарпаття на Заході до Середнього Подніпров'я на Сході. Ці культури завдяки географічному положенню, широким зв'язкам з сусідніми культурами, відносно високому ступеню дослідженості посідають важливе місце в розробці хронології пам'яток неоліту, мідного та ранньобронзового віку. Комплексне використання археологічних даних та дат, отриманих за допомогою природничих наук дозволяє нині уточнити абсолютну хронологію культури Трипільля-Кукутені і віднести її до V — перших століть III тис. до н. е.

Ситуація з абсолютним датуванням культури Трипільля-Кукутені сьогодні виглядає так. З одного боку продовжує існувати і застосовується хронологія, основою якої створено в 60—70-ті рр. Вона побудована на радіовуглецевих конвенційних датах та частково спирається на археологічне датування (для усатівських пам'яток). Відповідно до неї Трипільля-Кукутені існувало між 4000—2500 (2400—2200) рр. до н. е. Паралельно у кінці 60—80-х рр. розроблено хронологію, засновану на каліброваних (календарних) датах. Вона знаходить підтвердження у стратиграфії та археологічному датуванні пам'яток ранньобронзового віку, з якими синхронізовано певні пізньотрипільські комплекси. За календарною хронологією Трипільля існувало між 5000—2900 (2750) рр. до н. е. Як бачимо, ці дві хронологічні шкали різняться між собою щодо початку культури на 1000 років, а фінальної фази — на 400—700 років. Дискусія між прибічниками різних хронологічних схем триває вже не одне десятиліття¹. Нами враховано кілька десятків схем датування культури, які досить істотно різняться між собою (частину з них ми наводимо в таблиці 1). Щоб зрозуміти ситуацію, яка склалася, слід звернутися до історії розробки хронології для культури Трипільля-Кукутені.

Історія розробки хронології культури Трипільля-Кукутені налічує понад 100 років. За цей час було розроблено основні схеми періодизації культури, які використовуються і сьогодні. Перші 60—70 років датування велось на підставі вивчення насамперед археологічних комплексів — їх стратиграфії, типологічного зіставлення окремих артефактів. У цей період більшість дослідників датувало культуру між 3000—1700 рр. до н. е.

Підставою для такого датування були порівняння з культурами мальованого посуду Середземномор'я, вік яких визначався в зв'язку з старожитностями, що мали історичне датування (Єгипет, Крит тощо). Зрозуміло, що такі прив'язки були досить приблизними, зважаючи на наявні в той період джерела.

Так, В. А. Городцов відніс трипільську культуру до початку IV тис. до н. е., вважаючи її одночасною з ямкою. Е. Р. Штерн датував Трипільля серединою III тис. до н. е., мідно-кам'яним віком. Г. Чайльд порівнював ранні ступені Трипільля з Давньоіноійським ступенем II, датуючи не пізніше 2500 р. до н. е.²

У 30—40-ві рр. Т. С. Пассек опублікувала хронологічні схеми Трипільля-Ку-

кутені. Частину пам'яток вона віднесла до енеоліту, датувавши між 3000—1700 рр. до н. е., а найпізніші — до епохи бронзи, датувавши між 1700—1400 рр. до н. е. Т. С. Пассек виходила з того, що датування трипільських пам'яток має припадати на I—II—III періоди давньомінойської культури³. Пізніше вона уточнила хронологічні межі Трипілля, визначивши їх у відповідності до критської хронології у двох варіантах — максимальному: з III тис. до 1750 р. до н. е та мінімальному — з 2500—1750 рр. до н. е.⁴ Т. Пассек порівнювала так звані пінтадери з нижніх шарів поселення Аріушд (Ерозд), синхронного, на її думку, з періодом Кукутені А, з печатками, поширеними в Єгипті між 2540—2160 рр. до н. е. Далі в цій же праці ранній етап трипільської культури на основі зіставлення з чорною канельованою керамікою з Македонії та Фесалії було датовано початком III тис. до н. е.⁵ В іншому місці була запропонована хронологія Трипілля в абсолютних датах (див. табл. 1).

Табл. 1. Схеми абсолютного датування Трипілля-Кукутені.

Етапи	Т.С.Пассек, 1949	Т.С.Пассек, 1964	Т.Г.Мовша 1984	В.Г.Збеневич 1974,1989	Д.Я.Тсегієв, 1985	М.О.Чмичов та І.Г.Черняков, 1988
A	3000—2700	4000	4000—3700/3650	4000—3600	3800/3700—3500	3400—
BI	2700—		3700—3350 (3650—3300)		3500—3300	
BI-BII			3350—3200 (3300—3200)		3300—	
BII	—2100		3200—3000		3000/2900	
CI-γI	2100—		3000—2800 (2750)		3000(2900—2700)—2600	
CI-γII	—1700	2500	2800—2400 (2750—2350)	2400—2200	2700(2600—2500)—2400	— 2200

Етапи	К.К.Черниш, 1982—С14	К.К.Черниш, 1982-калібр.	В.Г.Петренко, 1989-1(С14)	В.Г.Петренко, 1989-2 (BC)	V.Dumitrescu, 1974	H.Quitta, G.Kohl, 1969
A	4000—3750	4750—4500—4400	4000—3700/4000—3650	4845—4520/4485	4200—3600	4200—3700
BI	...—3500—3250	4400—4370	3700—3350/3650—3300	4520—4160/4485—4095	3600—3400	3700—
BI-BII	3250—	...—4250	3350—3200/3300	4160—3390/4095		
BII			3200—3000	3990—3785	3000—	
CI-γI	...—3000	...—3750	3000—2800/2750	3785—3580/3530		— 2900
CI-γII	...—2500	...—3250	2800—2500/2750—2400	3580—3245/3530—3275	—2600	

Етапи	С.Кукош 1984	Д.Монах	E.Neustupny, 1968	S.Jastrzebski, 1985	G.Parzinger, 1993	K-P.von Vechler, 1994
A	?—3600	4200—3700	4400			4500—4350
BI	3460—3200	3700—3200				4440—
BI-BII		3200—3000				
BII		3000—				—3810
CI-γI	—2900			2800—2700	3700/3600—3500/3400	3780—
CI-γII	—2600	—2600	3400	2700—2500/2400	3400/3300—3200/3100	—3320

З початку 60-х рр. важливе місце в датуванні культури посіли дати, отримані за допомогою природничих наук. Це призвело до певного поглиблення датування культури — її стали датувати між 4000—2400/2200 рр. до н. е. 1962 р. Т. С. Пассек на VI Міжнародному конгресі доісторичних та протоісторичних наук віднесла ранній період Трипілля до першої половини IV тис. до н. е., середній — другої половини IV — початку III тис., а пізній — до середини III тис. до н. е.⁶ У 80-і рр. фінал Трипілля було пересунуто до 2500 р. до н. е.

Розвиток ізотопного датування, калібрування дат змусив частину дослідників критично поставитися до археологічного датування культур неоліту-

енеоліту, поглибити їх вік ще на 800—1000 років, спираючись в тому числі на дані стратиграфії та типологічні зіставлення, які відповідали саме каліброваним датам. Одна з праць того періоду, де було проаналізовано співвідношення каліброваних вуглецевих дат з археологічними даними належить Є. Неуступни. Він переконливо показав хронологічні позиції європейських старожитностей ранньобронзового віку, які давали змогу вийти на історичні дати. Комплекси культури Баден фаз D та E було синхронізовано з шарами Трої I, пам'ятками РМ I (ранньомінойський) та РЕ—I (ранньоелладський) періодів, що, на думку дослідника, відповідає часу близько 3000 р. до н.е. Стратиграфія Єзеро вказує на те, що культури Гумельниця та Вінча С передують РБВ (ранньобронзовому віку) Егеїди, датування якого може бути встановлене на підставі знахідок з розкопок Кноссу єгипетських камінних ваз та наслідувань ним, що дає час близько 3000 р. до н.е.⁷ Такому стану речей найбільше відповідають саме калібровані (календарні) дати. Енеоліт, який передує РБВ, відповідно має бути віднесений до V—IV тис. до н.е., а не IV—III тис. до н.е., як вважалося до того часу. У синхронізаційній таблиці Є. Неуступни відвів Трипілля час між 3400—4400 рр. до н.е.⁸ Зауважимо, що у II горизонті поселення Грудек Надбужний в комплексі КЛП С.Ястжембський знайшов разом кераміку Трипілля СII та культури Баден, що дозволяє з довірою поставитися до зіставлень Є. Неуступни⁹. Слід мати на увазі, що кількість визначень для найраніших і найпізніших трипільських старожитностей наприкінці 60-х рр. була незначною і з часом діапазон датування культури розширився за рахунок нових дат — як для ранніх, так і для найпізніших пам'яток.

Визначаючи абсолютний вік пізньотрипільських — усатівських старожитностей, В. Г. Збеневич звернувся до найбільш надійного, на його думку, джерела — мідних кинджалів з їх «прямими аналогіями» в енеолітичних пам'ятках Криту та сусідніх з ним територіях, де їх прототипи існували між II (РМ) ранньомінойським та початком — серединою I середньомінойського (СМ) періодів. Останні фахівці відносили в той час до 2500—2100 рр. до н.е., що дало підставу В. Г. Збеневичу визначити вік усатівських кинджалів між 2400—2200 рр. до н.е. Інший шлях датування — синхронізація з культурою Чернавода I, спорідненою, на думку В. Г. Збеневича, з ранньобронзовими горизонтами Єзеро в Південній Болгарії. Останні синхронізовано з шарами Троя I — Троя IV — тобто кінцем першої половини та всією другою половиною III тис. до н.е. Останніми було названо паралелі з майкопською культурою, яка на той час шляхом зіставлення з культурами Малої Азії, Ірану та Месопотамії також була віднесена до другої половини III тис. до н.е., точніше — між 2400—2200 рр. до н.е. Радіовуглецеві дати (некалібровані) 2390 та 2450 рр. до н.е. (Маяки), на думку дослідника, певною мірою підтверджували наведені вище міркування¹⁰.

Нинішнє датування середземноморських пам'яток II ранньо — I середньомінойського періодів дещо відрізняється від наведеного В. Г. Збеневичем. Запропоновано такі дати: РМII — 2900—2300 та СМІ — 2150—1800 рр. до н.е.¹¹. Тобто прототипи усатівських кинджалів існували протягом щонайменше 1100 років — між 2900—1800 рр. до н.е., а не 500 років — між 2500—2000 рр. до н.е., як вважав В. Г. Збеневич.

1982 р. Н. В. Риндіна та Л. В. Конькова запропонували нове зіставлення і датування усатівських кинджалів, з огляду на їх типологію та технологію виготовлення. Пишучи про їх походження, авторки вказують, що анатолійські клинки, ідентичні за технологією виготовлення усатівським, походять зі скарбів та змішаних троянських колекцій (Троя—II, Троя II—V, Аладжа—Гуюк), тому не можуть бути надійно датовані у вузькому діапазоні. Їх вік було визначено другою половиною III тис. до н.е.¹².

Щодо датування Трої II, то воно є дискусійним. Д. Істон відносив Трою II до періоду між 3100—2560 рр. до н.е., Ж. Якар між 2800—2500 рр. до н.е., К. Ренфрю (посилаючись при цьому на калібровані C14 дати) 2800—2350 рр. до н.е.¹³. Фактично дискусійною є лише початкова дата для Трої II, оскільки кінцева — близько 2500 рр. до н.е. має історичне обґрунтування і пов'язана з синхронізацією з могильником Дорак. Там в похованні знайдено річ з картушем фараона V династії, який правив близько 2558 р. до н.е.¹⁴. Отже, усатівські кинджали,

керуючись типологічними та технологічними зіставленнями, ми могли б віднести до періоду між 3100—2550 рр. до н. е. При цьому некалібровані дати для Усатового складаються (з довірчими інтервалами) між 2830—2315 рр. до н. е., а калібровані — між 3467—2785 рр. до н. е. Визнаючи пріоритет типологічного датування, підкріпленій історичними датами, ми можемо прийти до висновку, що датування усатівських кинджалів мало б бути в межах 3000—2700 рр. до н. е., що більше відповідає каліброваним датам, ніж звичайним.

Починаючи з 80-х р. у вітчизняній історіографії трапляються датування Трипілля-Кукутені на підставі каліброваних радіовуглецевих дат — між 4700—3200 рр. до н. е.

1989 р. було опубліковано працю В. Г. Петренка, присвячену усатівським пам'яткам у Північно-Західному Причорномор'ї. У вступній частині до колективної монографії він запропонував хронологічну таблицю для трипільської культури з абсолютними датами. Визначаючи у відповідному розділі хронологію усатівських старожитностей, автор наводить ряд аналогій матеріалам з Єзеро (XIII—VII), культур Чернавода III, Коцофені. З приводу великих усатівських кинджалів він зазначає, що аналогії їм було знайдено нібито в змішаних троянських колекціях другої половини III тис. до н. е., однак маловірогідним є пізній час появи цих матеріалів у Північному Причорномор'ї, адже анатолійські комплекси типу Трої II зникають між 2300—2200 рр. до н. е. за радіовуглецевою хронологією. Отож вік усатівських матеріалів має бути в межах XXVII—XXV ст. до н. е. за радіовуглецевими датами. Однак вони не відбивають, на думку В. Г. Петренка, реального віку пам'яток. З урахуванням дендрохронологічної поправки за калібрацією М. Кларка пізня частина усатівської групи має датуватися серединою ХХХІІІ ст. до н. е.¹⁵

Значний інтерес для розв'язання проблем хронології доби неоліту-ранньобронзового віку становить фундаментальна двотомна праця Г. Парцінгера, що охоплює кількості стратифікованих пам'яток півдня Європи та Малої Азії¹⁶. Всі стратифіковані пам'ятки доби неоліту, енеоліту та ранньобронзового віку й відповідні шари за їх положенням включено до певних горизонтів, число яких сягає 15. У цій системі враховано, зокрема, пам'ятки культури Кукутені на території Румунії. Це такі відомі багатощарові поселення, як Тирпешті, Траян-Дялул-Финтинілор, Ізвоар, Кукутені, Хебешешті, Фолтешті. Фазу Трипілля СІ, яка репрезентована шаром В1-2 поселення Кукутені, віднесена Г. Парцінгером до другої половини 9 горизонту — 9b, датованого між 3700/3600—3500/3400 рр. до н. е. Однак до 9 горизонту (а) віднесено і пам'ятки Кукутені А-В. Можливо, з точки зору стратиграфії це і вірно, проте не зовсім узгоджується з абсолютним датуванням фази загалом. На нашу думку, межу датування 9 горизонту слід було б посунути вглиб на 400—500 років, про що свідчать археомагнітні та ізотопні дати. У наступному 10 горизонті Кукутені-Трипілля (фаза — Трипілля СІІ), представлена шаром І поселення Фолтешті. До нього включено такі комплекси, як Сальвуца ІVb, Чернавода-Дялул-Софія С-Д, Ізвоар ІІІ, Стойкань (поховання), Ербічень І-ІІ, Кукутені-Четауца (усатівські знахідки), Городіштя, Долхешті-Марі, Фолтешті І, початок Єзеро (?), Юнаците XV—XVIII, Сіагрої ІV, Дікілі-Таш ІІІА, Рахмані ІV, Кносс РМІ, Фермі І-ІІІ, Поліохні Ііа, Троя Іа-с, Кумтепе ІС1-2, Алішар 8М-11М та ін. Цей горизонт має датуватися за аналогіями в Єгипті та Месопотамії періодом між 3400—3300 та 3200—3100 рр. до н. е.¹⁷

Як бачимо, у загальних рисах це дійсно відповідає саме каліброваним, а не конвенціональним датам. На жаль, східною межею регіону, який охоплено в даній праці, став Прут. Тому культури Трипілля-Кукутені виявилися розділеними на дві нерівні частини. Матеріали з території Молдови та України не було використано. Однак з контексту праці можна зрозуміти, що вони певною мірою враховані автором.

1994р. було опубліковано працю К.-П. фон Вехлера, присвячену стану ізотопного датування культури Трипілля-Кукутені. Він зібрав 51 ізотопну дату та ряд археомагнітних. Понад дві третини з них, за цими даними, виконано Берлінською та Київською лабораторіями. Аналізуючи величину похибок \pm р. видно, що вона майже в половині випадків досягає понад 100 років, сягаючи (UCLA-1642F) майже 600 р. Користуючись калібраційною кривою Стьюєра, фон Вехлер перевірив наявні дати в календарні¹⁸. З урахуванням 50% достовірної поправки

Трипілля СІ датуватиметься 3890—3620, а СІІ — 3150—2880 рр. до н. е. (cal. BC). Вся культура, таким чином, має бути датована між 4500—2900 рр. до н. е.¹⁹. Отримані дані, на думку фон Вехлера, знаходять підтвердження в археологічному датуванні, яке провів Г. Парцінгер, зіставляючи стратифіковані пам'ятки Південно-Східної Європи та Середземномор'я. Слід зауважити, що у праці враховано лише дві дати для раннього періоду культури — Трипілля А — Прекукутені. Нові дати, отримані для цього періоду румунськими дослідниками, дозволяють дещо поглибити вік культури в першу половину V тис. до н. е. Також не враховано всі відомі дати по пізніх комплексах усатівського типу. Однак загалом запропоноване датування фінального етапу не викликає на сьогодні суттєвих заперечень.

Як бачимо, існують наукові праці, в яких розроблено і обґрунтовано абсолютну хронологію трипільської культури на підставі каліброваних ізотопних дат. Є праці, де поглиблено датування культури на підставі археологічних даних. Все це дозволяє по-новому підійти до розробки основ хронології культури Трипілля-Кукутені.

В 70—80-ті рр. було отримано значний пакет археомагнітних дат для Трипільської культури, який дозволяє досить точно встановити відносну хронологію між окремими комплексами, періодами та етапами культури (табл.2). Однак сама археомагнітна шкала для Трипілля залишається плаваючою, хоча і була свого часу прив'язана до конвенційних ізотопних дат. Ми можемо скористатися цим комплектом дат для встановлення глибини датування культури, спираючись на археологічне датування найпізніших її комплексів (Усатове-Городиштя-Фолтешті). У комплексі з каліброваними ізотопними датами це дозволило б запро-

Табл. 2. Археомагнітні дати для пам'яток Трипілля-Кукутені.

№	Пам'ятка	Етап	Індекс	В.Р.	В.С.
1	Зарубинці	Тр.ВІ	АМ-201		XXXV
2	Красноставка	Тр.ВІ	АМ-202	5350	XXXIV
3	Гарбузин	Тр.ВІІ	АМ-88		XXVIII
4	Шкарівка	Тр.ВІ-ВІІ	АМ-69,87		XXXIII
5	Шкарівка	Тр.ВІ-ВІІ	АМ-197	5150	XXXII
6	Шкарівка	Тр.ВІ-ВІІ	АМ-196	5150	XXXII
7	Шкарівка	Тр.ВІ-ВІІ	АМ-126	5150	XXXII
8	Шкарівка	Тр.ВІ-ВІІ	АМ-155	4955	XXX
9	Веселий Кут	Тр.ВІ-ВІІ	АМ-221	5150	XXXII
10	Веселий Кут	Тр.ВІ-ВІІ	АМ-220	5050	XXXI
11	Клишів	Тр.ВІ-ВІІ	АМ-101	5250	XXXIII
12	Клишів	Тр.ВІ-ВІІ	АМ-127	5150	XXXII
13	Клишів	Тр.ВІ-ВІІ	АМ-128	5050	XXXI
14	Клишів	Тр.ВІ-ВІІ	АМ-129	5050	XXXI
15	Миропілля	Тр.ВІІ	АМ-171	4950	XXX
16	Миропілля	Тр.ВІІ	АМ-219	4850	XXIX
17	Харківка	Тр.ВІ-ВІІ	АМ-174		XXXII
18	Харківка	Тр.ВІ-ВІІ	АМ-175		XXXII
19	Раковець	Тр.ВІІ	АМ-73		XXXII
20	Раковець	Тр.ВІІ	АМ-83		XXX
21	Сороки-Озеро	Тр.СІ	АМ-57	4650	XXVII
22	Вигнанка	Тр.СІ	АМ-215		XXIX
23	Підгірці	Тр.СІ	АМ-6		XXVII
24	Майданецьке	Тр.СІ	АМ-218	4750	XXVIII
25	Бринзени 3	Тр.СІІ	АМ-120		XXVII
26	Костешти	Тр.СІІ	АМ-134		XXIII

понувати абсолютну хронологію всієї культури. Нижче ми у загальних рисах наводимо приклад такої побудови.

Найпізнішим в пакеті археомагнітних дат є визначення для поселення Костешти, яке однозначно зараховується до фінальних пам'яток Трипілля і відповідає усатівським старожитностям, тобто 10 стратиграфічному горизонту Г. Парцінгера. Отже початкову дату для наявної археомагнітної шкали Трипілля-Кукутені ми можемо встановити між 3400—3100 рр. до н. е. В цілому ж, існуюча археомагнітна шкала охоплює період від Трипілля ВІ (Зарубинці) до Трипілля СІІ тривалістю в 1200 років. Якщо взяти до уваги наведене вище історичне датування 10 горизонту, до якого входить Трипілля СІ, то ця шкала відповідає періоду між 4600/4500—4400/4300 та 3400/3300—3200/3100 рр. до н. е., тобто між серединою V — кінцем IV тис. до н. е. При цьому за межі археомагнітної шкали виходять найдавніші ранньотрипільські (Трипілля А-Прекукутені), а також найпізніші комплекси представлені некрополями софіївського типу.

Глибина датування культури може бути встановлена на підставі наведеної вище синхронізації, відносної хронології Трипілля-Кукутені та її синхронізації з оточуючими культурами в пакеті з використанням археомагнітних та ізотоп-

Табл. 3. Ізотопні дати для пам'яток Трипілля-Кукутені.

№	Пам'ятка	Етап	Індекс	В.Р.	В.С.
1	Подурь-Дялул-Гіндару	Пр.ІІ	Bln-2804	5820±50	
2	Подурь-Дялул-Гіндару	Пр.ІІІ	Bln-2803	5880±50	
3	Подурь-Дялул-Гіндару	Пр.ІІІ	Bln-2782	5780±50	
4	Подурь-Дялул-Гіндару	Кук.А1?	Bln-2783	5690 ±50	
5	Подурь-Дялул-Гіндару	Кук.А1?	Bln-2784	5680±60	
6	Подурь-Дялул-Гіндару	Кук.А2	Bln-2802	5420 150	
7	Подурь-Дялул-Гіндару	Кук.А2	Bln-2766	5350 80	
8	Рогожани	Тр.АІІ	Bln-2426	5700±55	4526±73
9	Тимкове	Тр. АІІ, І	Bln-3191	5700 ±70	4550±88
10	Тирпешти	Пр.ІІІ	Grn-4424	5540±80	4391±77
11	Нові Русешти І	Тр.АІІІ	Bln-590	5565±100	4415±95
12	Мерджинені	Кук.А2	Bln-1536	5625 ±50	4441±63
13	Мерджинені	Кук.А2	Bln-1534	5610±55	4416±61
14	Мерджинені	Кук.А2	Bln-1535	5485±60	4314±72
15	Хебешешті	Кук.А3	Grn-1985	5330±80	4387±73
16	Лека-Унгурені	Кук.А3	Bln-795	5345 ±100	4199±117
17	Красноставка	Тр.ВІ	Ки-882	5310±160	4144±167
18	Красноставка	Тр.ВІ	Ки-1204	4700±90	3485±112
19	Старі Куконешті	Тр.ВІ	Bln-2428	5390 ±60	4247±75
20	Поливанів Яр	Тр.ВІ	Grn-5134	5440±70	4287±74
21	Драгушені-Острів	Кук.А4	Bln-1060	5355±100	4200±115
22	Клішів	Тр.ВІВ2	Ле-1060	5100 ±50	3876±67
23	Веселий Кут	Тр.ВІВ2	Bln-2137	5180±65	4012±94
24	Веселий Кут	Тр.ВІВ2	Ки-903	5100±100	3869±118
25	Путінешті	Тр.ВІ	Ки-613	5060 ±120	3836±128
26	Путінешті	Тр.ВІ	Bln-2447	5595±80	4419±75
27	Шкарівка	Тр.ВІВ2	Ки-881	4620±100	3327±117
28	Шкарівка	Тр.ВІВ1	Ки-520	5015 ±105	3815±111
29	Шкарівка	Тр.ВІВ2	Ки-201	4320±170	2889±268
30	Шкарівка	Тр.ВІВ2	Ки-879	4710±30	3492±153
31	Шкарівка	Тр.ВІВ2	Ки-878	4580 ±150	3286±214
32	Шкарівка	Тр.ВІВ2	Ки-877	4690±80	3469±106
33	Шкарівка	Тр.ВІВ2	Ки-875	4840±95	3614±113
34	Шкарівка	Тр.ВІВ2	Ки-2088	4940 ±95	3711±47
35	Валя-Луцулуй	Кук.ВІ2	Grn-1982	4950±60	3722±63
36	Чапаївка	Тр.В2	Bln-631	4870±100	3642±119

№	Пам'ятка	Етап	Індекс	В.Р.	В.С.
37	Чапаївка	Тр.ВІІ	Ки-880	4810 ± 140	3540 ± 164
38	Миропілля	Тр.ВІІ	Ки-874	5770 ± 120	4615 ± 135
39	Бринзени 8	Тр.ВІІ	ВІп-2429	5360 ± 65	4224 ± 93
40	Бринзени 4	Тр.ВІІ	ВІп-2430	5020 ± 60	3838 ± 83
41	Циплешти	Тр.ВІІ	ВІп-431	5165 ± 50	4005 ± 71
42	Сороки-Озеро	Тр.СІ	ВМ-445-494	4792 ± 105	3225 ± 126
43	Сороки-Озеро	Тр.СІ	ВМ-495	4940 ± 105	3556 ± 120
44	Ново-Розанівка 2	Тр.СІ	UCLA-1671F	4904 ± 300	3702 ± 363
45	Майданецьке	Тр.СІ	Ки-1212	4600 ± 80	3226 ± 163
46	Майданецьке	Тр.СІ	ВІп-2087	4890 ± 50	3679 ± 43
47	Євминка-І	Тр.СІ	UCLA-1671B	4890 ± 60	3687 ± 55
48	Євминка-І	Тр.СІ	UCLA-1466B	4790 ± 100	3525 ± 121
49	Варварівка 8	Тр.СІ	Ки-601	4370 ± 180	3091 ± 262
50	Варварівка 15	Тр.СІ	ВІп-2480	4990 ± 60	3776 ± 89
51	Городнища-Городище	Тр.СІІ	GrN-5080	4615 ± 35	3240 ± 73
52	Маяки	Тр.СІІ	ВІп-629	4400 ± 100	3049 ± 159
53	Маяки	Тр.СІІ	Ле-645	4340 ± 65	2960 ± 74
54	Маяки	Тр.СІІ	Ки-870	4670 ± 110	3481 ± 148
55	Маяки	Тр.СІІ	UCLA-1642B	4376 ± 60	2777 ± 76
56	Маяки	Тр.СІІ	UCLA-1642G	4375 ± 60	2777 ± 76
57	Маяки	Тр.СІІ	КИГН-281	4475 ± 130	
58	Маяки	Тр.СІІ	КИГН-282	4580 ± 120	
59	Усагове	Тр.СІІ	UCLA-1642A	4330 ± 60	2952 ± 58
60	Данку 2	Тр.СІІ	Ле-1054	4600 ± 60	3341 ± 152
61	Городськ	Тр.СІІ	GrN-5090	4551 ± 35	3442 ± 59
62	Червоний Хутір (п.2)	Тр.СІІ	Ки-5038	4280 ± 110	2859 ± 170
63	Червоний Хутір (п.6)	Тр.СІІ	Ки-5016	4140 ± 110	2740 ± 144
64	Червоний Хутір (п.98)	Тр.СІІ	Ки-5039	4160 ± 90	2742 ± 123
65	Софіївка (п.1)	Тр.СІІ	Ки-5012	4320 ± 70	2953 ± 96
66	Софіївка	Тр.СІІ	Ки-5013	4270 ± 90	2830 ± 144
67	Софіївка (мог.)	Тр.СІІ	Ки-5029	4300 ± 45	2928 ± 59
68	Завалівка (п.6)	Тр.СІІ	Ки-5015	4290 ± 90	2877 ± 146
69	Завалівка (10)	Тр.СІІ	Ки-5014	4230 ± 80	2790 ± 110

них (радіовуглецевих) дат. Згідно з цими даними початок Трипілля сягає першої половини V тис. до н. е.

Пакет радіовуглецевих дат по Прекукутені-Кукутені А-Трипілля А-Трипілля ВІ досить обмежений (див. табл. 3). До того ж, розподіл дат територіально нерівномірний. З 18 дат 7 припадає на геть Подурь-«Дялул-Гіндару», Трипілля ВІ представлено лише однією датою, а фаза Кукутені А-ІІ. Окремі дати Подурі не відповідають стратиграфічним спостереженням дослідників²⁰. Все це вказує на досить скромні можливості за сучасного стану справ датувати за допомогою ізотопного методу окремі ступені періодизації пам'яток. Однак слід зауважити, що пізні дати Прекукутені ІІІ-Трипілля А збігаються з найдавнішими датами перших фаз Кукутені в Румунії (рис.1). На нашу думку, це є одним із свідчень того, що коли розписний посуд з'явився на ранніх пам'ятках Кукутені на захід від Сірету, на сході населення трипільсько-кукутенської спільноти ще не було знайоме з керамікою такого типу. Цей період представлено такими пам'ятками, як Нові Русешти 1,2 та Лука-Врублівецька.

Думку про співіснування румунських поселень з найдавнішим розписним посудом і трипільських пам'яток з керамікою з заглибленою орнаментациєю висловлювали різні дослідники — Вл. Думітреску, А. Ніцу, С. Марінеску-Билку²¹. Таким чином, єдина дата для фіналу Трипілля А з Нових Русешт є датою не фіналу раннього Трипілля, а може бути використана як орієнтир для датування початкових ступенів Трипілля ВІ, які є синхронними фазам Кукутені А 1-2 в

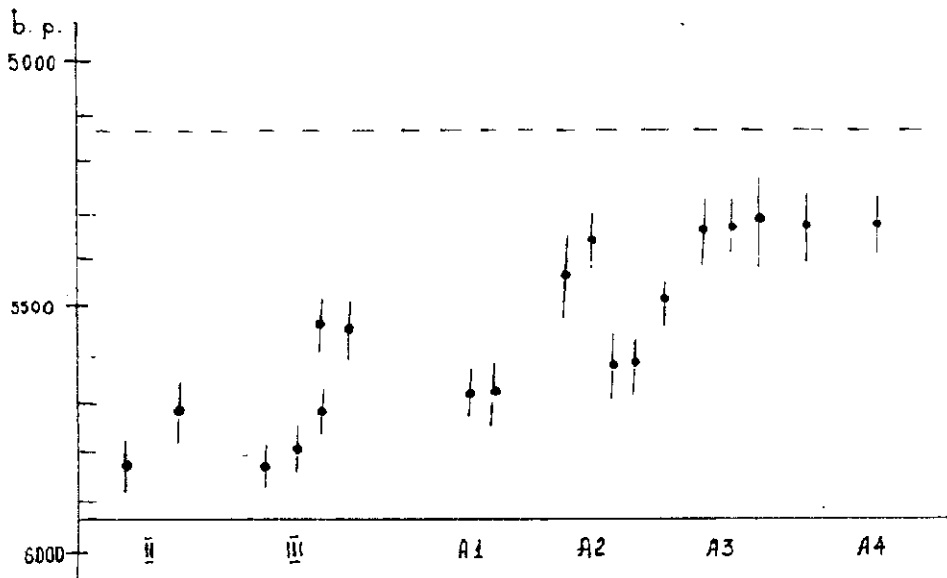

Рис. 1. ^{14}C дати для пам'яток Прекукутені-Кукутені А.

Румунії. Фінал культури Прекукутені-Трипілля А можна орієнтовно визначити за датуванням шарів Прекукутені III та Кукутені 1-2 у Подурь-«Дялул-Гіндару»²² та іншими датами початку Кукутені А — Трипілля VI і віднести до середини V тис. до н. е.

Отже ранній період культури Трипілля А-Прекукутені мав би займати період між 4600/4500—4400/4300 або 5200/5000—4700/4600 рр. до н. е. — тобто принаймні всю першу половину V тис. до н. е.

У свою чергу найпізніші софіївські пам'ятки, як показала робота з ізотопними датами, сягають принаймні I ст. III тис. до н.е. Останні розробки в галузі ізотопної хронології Трипілля-Кукутені пов'язані з отриманням в Київській лабораторії серії дат по пам'ятках софіївського типу, які було отримано під керівництвом М. М. Ковалюха. Удосконалення апаратури та методики датування дозволили використати кальциновані кістки з тілоспалень, мікропроби вугілля та насичену органікою кераміку з некрополів²³. Було отримано серію з 8 визначень, дати калібровано за допомогою стандартної комп'ютерної програми. Результати певною мірою змінили уявлення про датування фіналу трипільської культури. На думку авторів публікації, календарний вік некрополів софіївського типу має бути між 3300—2900 рр. до н. е., що визначає їх як найпізніші пам'ятки культури Кукутені-Трипілля²⁴. Цьому не суперечить і аналіз археологічних даних. Так, у керамічному комплексі могильників було виявлено посуд з рисами, притаманними пам'яткам культури кулястих амфор, щодо хронологічних позицій котрої відносно Трипілля немає сумнівів²⁵. Великі серії нових $\text{C}14$ дат та типологічні зіставлення дозволили М.Шміт визначити вік культури кулястих амфор між 2930—2380 рр. до н. е.²⁶.

С. Б. Кадров запропонував трохи відмінну версію абсолютної хронології софіївських пам'яток, використавши програму Radiocarbon Calibration «calKN» April 1993, Dendro and Archaeological Wiggle Matching, розроблену Б. Венінгером (Німеччина) та призначену для прецизійного калібрування ізотопних дат. Використана програма обробки дат дозволяє отримати мінімальний діапазон для конкретної дати. Всі окремо взяті дати з софіївських некрополів розмістилися після обробки між 2950—2740 рр. до н. е. На його думку найкомпактніше виглядає пакет дат з Софіївки, який охоплює 100—130 років і вказує на час 2920—2790 рр. до н.е.²⁷.

У датуванні трипільської культури важливе місце посідають всі доступні нам методи — як традиційні, археологічні, так і природничих наук — археомагнітне та ізотопне датування. Вирішення завдання абсолютного датування

комплексів мідного віку можливе лише при використанні всіх наявних можливостей, без надання переваги тим або іншим засобам. При цьому для кожного з методів мають застосовуватися певні правила, встановлені для них. Ось чому неприпустимо представляти питання про використання каліброваних або некаліброваних ізотопних дат як питання «віри» дослідника до калібрування дат. Адже йдеться не про віру, а лише про стандартну процедуру обробки дат. Вона має для даного методу те саме значення, що й стратиграфічні дослідження пам'ятки і окремих її комплексів в археології. Ставити під сумнів основні засади методики археологічних досліджень не ризикує більшість археологів. Але деякі з них з невідомих причин вважають за можливе нехтувати законами фізики, яким врешті-решт підпорядковане калібрування дат.

Зібрані нами матеріали до хронології мідного віку України свідчать, що абсолютна хронологія пам'яток Трипілля-Кукутені нині може бути визначена в межах V—I ст. III тис. до н. е. Основою для такого датування є насамперед результати археологічних досліджень стратифікованих комплексів ранньобронзового віку, що мають історичне датування²⁸, з якими синхронізовано останню фазу Трипілля-Кукутені.

Наведені вище міркування та схеми не ставлять під сумнів синхронізації окремих культур та типів пам'яток, побудовані насамперед на археологічних даних, а лише уточнюють їх позицію в часі (рис. 2). Це має значення при зіставленні історичних процесів у віддалених регіонах, які не мали безпосередніх контактів.

У виданій минулого року «Давній історії України» використано хронологічну схему, побудовану на некаліброваних ізотопних датах, згідно якій трипільська культура, відтак — мідний вік в Україні датовано між 4000—2500 рр. до н. е.²⁹, а початок ранньобронзового віку віднесено до 2000 р. до н. е.³⁰. З цього випливає, що мідний та ранньобронзовий віки в Україні починаються чи не на 1000 років пізніше, ніж в Анатолії та на Балканах, тобто може скластися враження, що територія України в давнину була глухою провінцією. Якщо прийняти запропоноване нами датування Трипілля (V—початок III тис. до н. е.), то все стає на свої місця. Має бути перенесено приблизно на 1000 років (до межі IV—III тис. до н. е.) початок ранньобронзового віку в Україні, що має значення для відтворення давньої історії.

Примітки

¹ *Тимов В. С.* Роль радиоуглеродных дат в хронологии неолита и бронзового века Передней Азии и Юго-Восточной Европы // *Археология и естественные науки.*— М., 1965; *Neustupny E.* Absolute chronology of the Neolithic and Aeneolithic periods in Central and South-Eastern Europe // *Slovenska Archeologia.*— V.— XV.— 1.— 1968.— S. 25—69; *Бібіков С. М.* Ранній етап трипільської культури // *Археологія Української РСР.*— К., 1971.— Т. 1.— С. 150—164; *Долуханов П. М., Тимофеев В. И.* Проблемы абсолютного датирования в археологии.— М., 1972.— С. 28—75; *Колчин Б. А., Шер Н. Я.* Абсолютное датирование в археологии // Проблемы абсолютного датирования в археологии.— М., 1972.— С. 3—10; *Clark R. A.* A calibration curve for radiocarbon dates // *Antiquity*, 1975.— Vol. XLIX.— P. 251—266; *Дергачев В. А.* Памятники позднего Триполья.— Кишинев, 1980.— 208 с.; *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // *Энеолит СССР.*— М.,— 1982.— С. 175.— Табл. 10; *Телегин Д. Я.* Радиоуглеродные та археомагнітне датування Трипільської культури // *Археологія.*— 1985.— Вип. 52; *Чмихов М. О., Черняков І. Т.* Хронологія археологічних пам'яток епохи міді—бронзи на території України.— К., 1988.— 180 с.; *Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю.* Памятники трипольской культуры в Северо—Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 3,4; *Відейко М. Ю.* Хронологія археологічних пам'яток мідного віку // *Археологія.*— 1990.— № 3.— С. 107—111; та ін.

² *Городцов В. А.* Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // *Археологические известия и заметки.*— М., 1900.— № 11—12; *Штерн Э. Р.* Догреческая культура на юге России // *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г.*— М., 1906.— Т. 1; *Пассек Т. С.* Трипільська культура.— К., 1940.— С. 18.

³ *Пассек Т. С.* Вказ. праця.— С. 181.— Табл. 1.

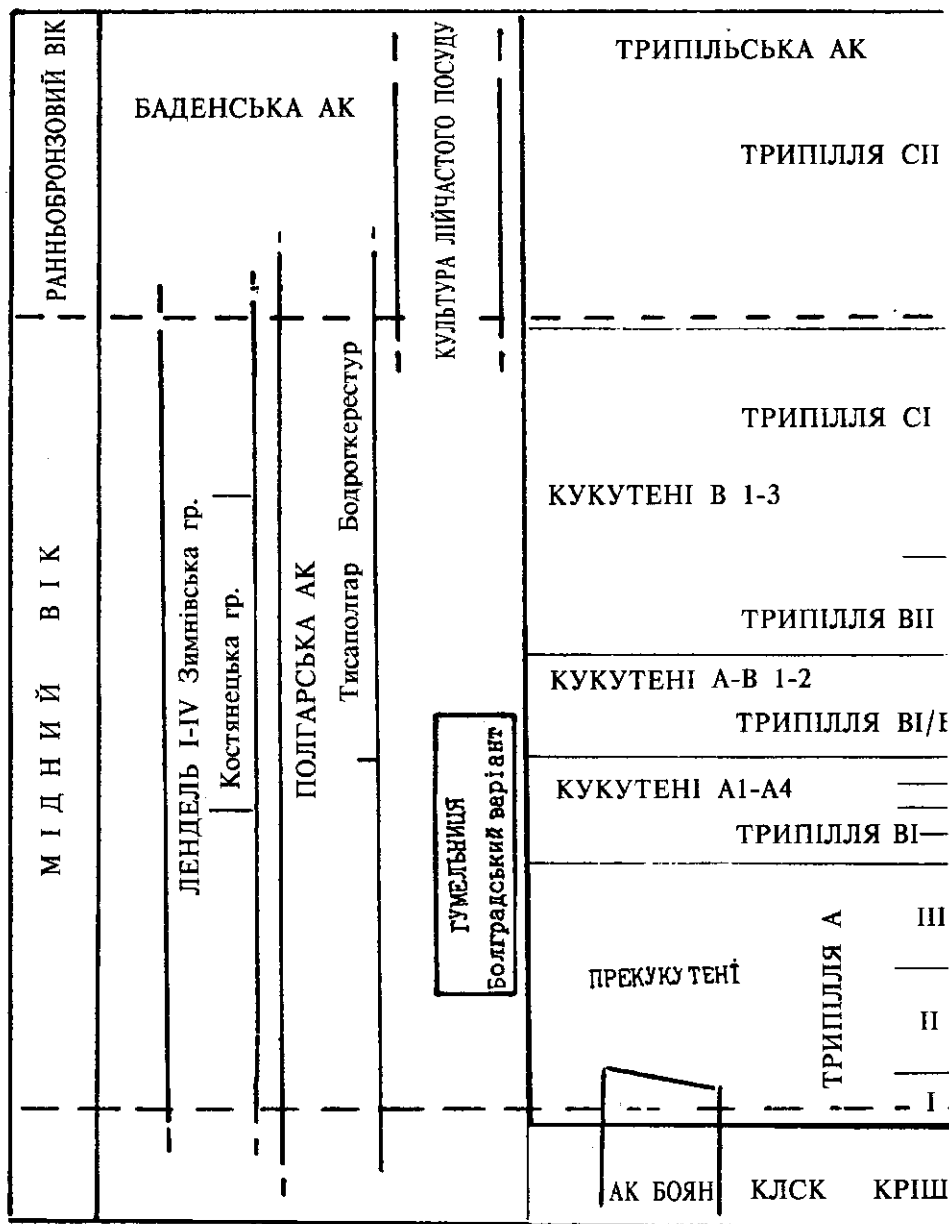

Рис. 2. Синхронізація культур

⁴ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР.— М., 1949.— Вып. 10.— С. 26.

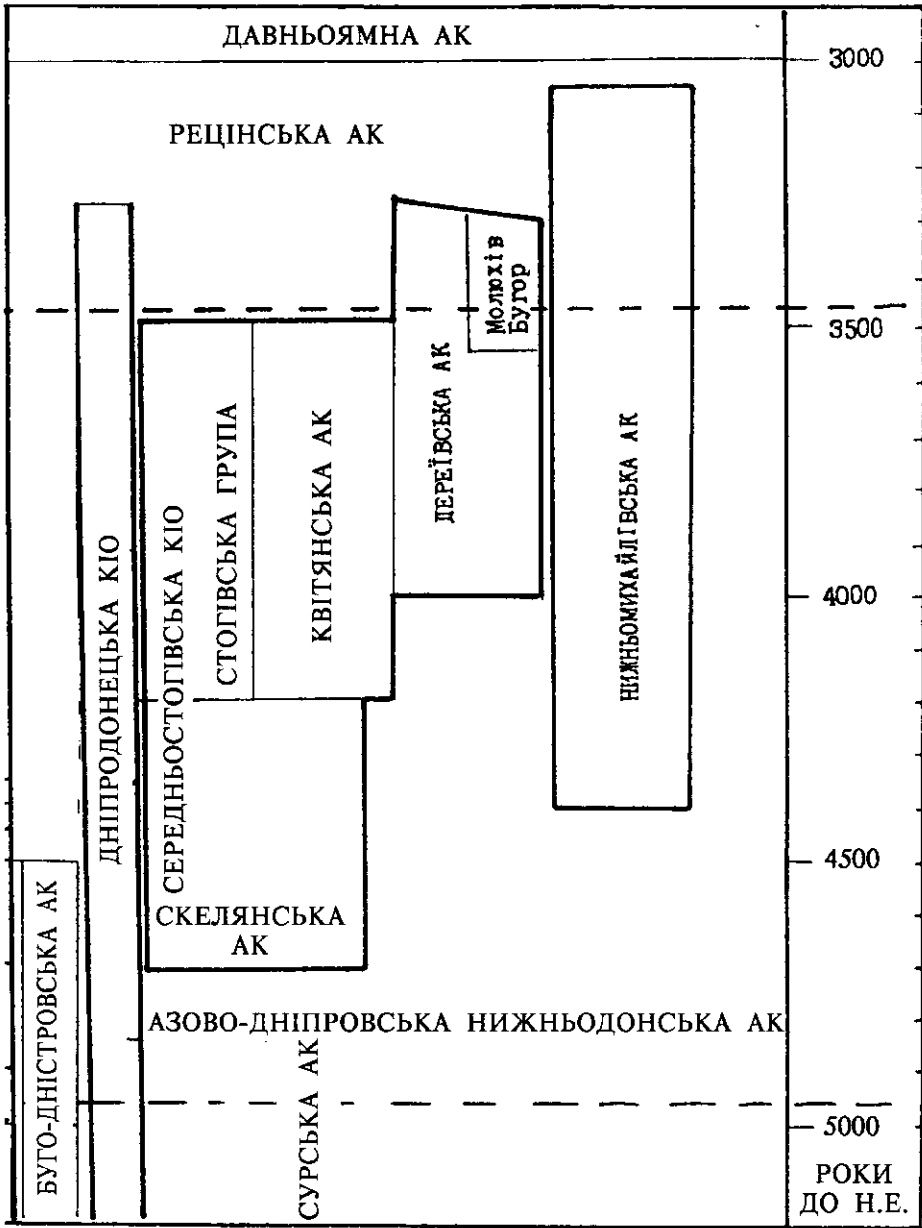
⁵ Там же.— С. 24—25; 41.

⁶ PASEK T. Relations entre l'Europe Occidentale et l'Europe Orientale a l'epoque neolithique // Atti, v.1, Roma.

⁷ Neustupnu E. Absolute chronology of the Neolithic and Aeneolithic periods in Central and South—Eastern Europe // Slovenska Archeologia.— V. XV—1.— 1968.— S. 25—28, 31.

⁸ Neustupnu E. ibid.—Tabl. 1.

⁹ Jastrzebski S. The settlement of the Funnel Beaker Culture at Grodek Nadbuzny the Zamosc

мідного віку — ранньої бронзи.

district. Site 1C — brief characteristics // Die Trichterbecherkultur. Neue forschungen und hypothesen.— Poznan.— 1991.— Band II.— P. 189—196.— Fig. 5.

¹⁰ Збенювич В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.— К., 1974.— С. 142—143.

¹¹ Warren P. Problems of Chronology in Crete and the Aegean in the Third and Earlier Second Millenium BC // AJA.— 1980.— Vol. LXXXIV.— № 4.— P. 487—499.

¹² Рындина Н. В., Конькова Л. В. О происхождении больших усатовских кинжалов // СА.— 1982.— № 2.— С. 41.

¹³ Easton D. Towards f Chronology of the Anatolian Early Bronze Age // AS.—1976.— Vol. XXVI.— P. 161—163; Yakar J. Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology // «Археологія», № 2, 1998 р.

AS.—1979.— Vol. XXIX.— P. 23—69; *Renfrew C.* Sitagroi Radiocarbon and the Prehistory of Europe // *Antiquity*.— 1971.— Vol. XLV.— P. 275—282.

¹⁴ *Easton D.* Ibid.— P. 163.

¹⁵ *Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю.* Указ. соч.— С. 115—116.

¹⁶ *Parzinger H.* Studien zur chronologie und kulturgeschichte der jungstein, kupfer — und fruhbronzezeit Zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus // *RGF*.— B.52.— Mainz am Rhein.— 1993.— Т. 1—2.

¹⁷ *Parzinger H.* Ibid.— S. 290.

¹⁸ *Wechler K.—P.* Zur Chronologie der Tripolje — Cucuteni — Kultur aufgrung von ¹⁴C—Datierungen // *ZfA Z. Archael.*— 1994.— Band 28.— S. 7—21.

¹⁹ *Wechler K.—P.* Ibid.— S. 13.

²⁰ *Monah D., Cucos S., Popovici D., Dumitroaia G.* Noi Date C14 din nivelurile apartinind culturii Precucuteni din statiunea de la Poduri—«Dealul Ghindaru», jud.Bacau // *Cercetari Arheologie*.— 1986.— Vol. VIII.— S. 138—139.

²¹ *Dumitrescu Vl.* Aspecte regionale in aria de rashindire a culturii Cucuteni in cursul premei sale fase de dezvoltare // *SCIVA*.— 1974.— № 4.— С. 547—548; *Nitu A.* Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramicii si periodizarea etapelor culturii cucuteniene // *Cercetari istorice (seria noua)*.— 1980.— Т. 11.— С. 143—146; *Marinescu—Bilcu S.* Tirpestu — from Prehistory to History in Eastern Romania // *BAR International Series*.— 1981.— N 107.— Oxford.— С. 137—138.

²² *Monah D., Cucos S., Popovici D., Dumitroaia G.* Ibid.— S. 138, 139.

²³ *Kovalyukh N., Videiko M., Skripkin V.* Chronology of Sofievka type cemeteries: archaeological and isotopic one // *BPS*.— 1995.— Vol. 3.— P. 135.

²⁴ *Kovalyukh N., Videiko M., Skripkin V.* Ibid.— P. 136—140.

²⁵ *Kadrow S., Kosko A., Videiko M.* Pottery stylistics of the Sofievka type, genetic-cultural qualification. // *BPS*.— 1995.— Vol. 3.— P. 200—213.

²⁶ *Szmyt M.* Globular Amphorae culture in Eastern Europe / Present state of research and possibilities for future studies // *BPS*.— 1996.— Vol. 4.— P. 11.

²⁷ *Kadrow S. B.* Absolute chronology of the Sofievka Type in the light of «Wiggle mathing» analysis // *BPS*.— 1995.— Vol. 3.— P. 141—147.

²⁸ *Neustupna E.* Ibid; *Parzinger H.* Ibid.— S. 286—290.

²⁹ *Давня Історія України*.— К., 1997.— Т. 1.— С. 236.

³⁰ Там же.— С. 386.

Н. Б. Бурдо, М. Ю. Видейко

ОСНОВЫ ХРОНОЛОГИИ ТРИПОЛЬЯ-КУКУТЕНИ.

Благодаря своему географическому положению, широким связям с соседними энеолитическими культурами, высокой степени изучености культуры Триполья-Кукутени имеют ключевое значение для разработки абсолютной хронологии памятников эпох неолита, энеолита и раннебронзового века. Созданы десятки хронологических схем для Триполья-Кукутени (табл. 1). Из них следует, что большинство исследователей в Украине и Румынии для определения абсолютного возраста памятников эпох неолита, медного и раннебронзового веков используют некалиброванные изотопные даты. Такую ситуацию нельзя считать нормальной.

Наличие большого пакета археомангнитных дат для Триполья позволяет построить

шкалу относительной хронологии этапов VI—CII протяженностью в 1200 лет. Ее привязка к абсолютным датам может быть основана на исторических датах, полученных в результате синхронизации поздне трипольских комплексов с памятниками ранне-бронзового века Средиземноморья. Таким образом, Триполье VI—CII может быть датировано между 4600/4500—4400/4300 и 3400/3300—3200/3100, г. до н. э., т. е. между серединой V—концом IV тыс. до н. э. При этом за пределами археомангнитной шкалы из-за отсутствия дат остаются памятники Триполья А и поздне трипольские комплексы Софиевского типа. На основании калиброванных C14 дат Триполье А может быть отнесено к 5200/5000—4700/4500 г. до н. э., или первой половине V тыс. до н. э. Пакет C14 дат из софиевских могильников определяет их возраст около 2920—2790 гг. до н. э., что позволяет датировать памятники Триполье-Кукутени в пределах V—начала III тыс. до н. э. Это не ставит под сомнение синхронизацию отдельных культур, основанную на археологических данных, а лишь уточняет их хронологические позиции в целом (рис. 4), что имеет значение для исторических реконструкций и сопоставления уровня развития регионов, между которыми не было непосредственных контактов. В «Древней истории Украины» издания 1997 г. была использована хронология Триполья-Кукутени, основанная на некалиброванных изотопных датах. В результате получилось, что медный и ранне-бронзовый века на территории Украины наступают на 1000 лет позже, чем на Балканах и в Средиземноморье. Принятие предложенной нами датировки Триполья-Кукутени дает возможность восстановить реальную синхронизацию исторических процессов в древности.

N. B. Burdo, M. Yu. Videiko

FUNDAMENTALS OF CHRONOLOGY FOR TRIPOLIE-KUKUTENI

Apt geographick location, wide links with the neighbouring Eneolithic cultures, high level of the study impart the paramount importance to the Tripolie-Kukuteni culture in development of the absolut chronology for relics of the Neolithic, Eneolithic and early bronze epochs. Dozens of chronological schemes are made for Tripolie-Kukuteni. They show that most of scientists in Ukraine and Rumania use uncalibrated isotope dates for determination of the absolute age of relics of the Neolithic, copper and early bronze ages. This situation cannot be treated as a normal one.

Existence of the great package of archaeomagnetic dates for Tripolie permits plotting a scale of relative chronology of BI—CII stages for 1200 years. Its confinement to absolute dates may be based on historical dates obtained as a result of synchronization of the late Tripolian assemblages with monuments of the early bronze age of the Mediterranean. Thus, Tripolie BI—CII may be dated between 4600/4500—4400/4300 and 3400/3300—3200/3100 B. C., i. e. between the mid 5th and late 4th millennium B. C. In addition, relics of Tripolie A and late Tripolian assemblages of the Sofievka type remain beyond the limits of the archaeomagnetic scale as they lack dates. Proceeding from ¹⁴C calibrated dates Tripolie may be attributed to 5200/5000—4700/4500 B. C. or to the first half of the 5th millennium B. C. The package of ¹⁴C dates from the Sofievka burial grounds determines their age as about 2920—2790 B. C., which permits dating the Tripolie-Kukuteni relics within the ranges of the 5th and early 3d millennium B. C. This implies no doubt in synchronization of certain cultures based on archaeological data and only specifies their chronological positions on the whole (Fig. 4), which is significant for historical reconstruction and comparison of the level of development for regions which had no immediate contacts between themselves. The book «Ancient History of Ukraine» published in 1997 involves the chronology of Tripolie-Kukuteni based on non-calibrated isotopic dates. As a result it has occurred that the copper and early bronze ages came to Ukraine 1000 years later then to the Balkans and to the Mediterranean. Adoption of the Tripolie-Kukuteni dating suggested by the authors permits reconstruction of the true synchronization of historical processes in old times.

ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

В. Д. Баран

Стаття розкриває процеси великого розселення слов'ян, що стало основою їх етномовної диференціації та формування зародків усіх сучасних слов'янських народів.

Процеси великого розселення слов'ян у середині I тис. ще не знайшли належної оцінки в історичній та археологічній літературі. Перші писемні повідомлення про них належать до VI ст. Вже готський історик Йордан у своїй «Гетиці», яка з'явилася в середині цього ж століття, з жалем писав, що слов'яни, колись підвладні готському королю Германаріху, «...тепер бушують повсюдно»¹. Вони не тільки громлять придунайські візантійські провінції, але поступово осідають в них. Візантійський імператор Маврикій (582—602 рр.), продумуючи тактику боротьби з варварами, у своєму творі «Стратегікон» радить підтримувати ворожнечу серед слов'янських вождів, яких у них багато і серед яких немає згоди. «...Не зайве декого з них прибрати до рук за допомогою обіцянок і дарунків..., а на інших нападати, щоб ворожість до всіх не привела (їх) до об'єднання або монархії»².

Слов'яни на візантійському пограниччі діяли і самостійно, і разом з іншими етнічними групами (готами, гунами, болгарами, аварами) то як їхні союзники, то як підлеглі.

Пріск зустрічає слов'ян серед гунів у Панонії, навіть у ставці Аттілі³, у «Хроніці Фредегара» говорить про залежність слов'ян від аварів та використання їх останніми у нападах на Візантію⁴. Нерідко сама Візантія використовує слов'ян для захисту придунайських провінцій від кочовиків.

З другої половини VI—VII ст. слов'яни у Подунав'ї займають постійне місце. Дунай, подібно до Дніпра і Дністра, вписується до слов'янської народної традиції. Київський літописець з берегів Дніпра, віддавши належне біблійній традиції, історію слов'ян починає з Подунав'я. Він пише: «По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми — (од того), де сіли, на котрому місці»⁵.

Чому літописець виводить слов'ян з Подунав'я, можна лише здогадуватися. Він першими називає подунайських слов'ян: морав'ян, чехів, білих хорватів, сербів, хорутан; другими — ляхів, від яких пішли віслянські поляни, лютичів, мазовшан і помор'ян, і лише третіми — дніпровські племена: полян, деревлян, а далі подвинських дреговичів і полочан, ільменських словен і повертається до сівер'ян. І хоч літописець пише, що слов'яни з Подунав'я виселились під тиском волохів, що «...чинили їм насильство», слов'янські племена фактично перераховуються за годинниковою стрілкою з півдня на захід — північ — північний схід і знову на південь до сівер'ян, які жили між Дніпром і Доном. Отже подунайські слов'яни, які сиділи на колишньому римському лімесі і були найближчими до античних цивілізацій, у зв'язку з чим найбільш відомі за писемними джерелами, утворили найраніші слов'янські держави і стали для літописця вихідною точкою при перерахуванні слов'янських племенних союзів. У цьому є своя логіка. Автору літопису, що писав наприкінці XI ст., були невідомі напрямки великого слов'янського розселення. Він подає ту географічну картину, що існувала в його часи, як історична данність.

Слід додати, що й інші писемні джерела не подають будь-яких виразних орієнтирів, що вказували б напрямки великого розселення слов'ян до появи «на своїх місцях» племенних груп, названих у літописі. Тому не дивно, що літописна

Карпато-Дунайська концепція здобувала маститих прихильників, серед яких опинилися історики П. Шафарик, В. Ключевський, археолог І. Ляпушкін та інші, а сьогодні фактично літописні позиції енергійно відстоює талановитий лінгвіст О. Трубачов.

Археологія не знаходить ранніх доримських слов'янських поселень у Подунав'ї. Перші сліди незначних груп венедів (пам'ятки типу Етулії, пряшівські і злехівські старожитності) датуються в Подунав'ї не раніше III—IV ст. Масове заселення середнього і верхнього Подунав'я за археологічними даними припадає на VI—VII ст. — час виникнення у Подунав'ї пам'яток празько-корчацької культури⁶. Але ці історичні явища пов'язані з процесами розселення слов'ян.

Переселенські процеси практично мають перманентний характер. Але середина I тис. — це особлива епоха в історії Євразії, коли під тиском кочовиків починають рухатися цілі племена і народи. Вона відома під назвою великого переселення народів. Переселенські хвилі захопили і слов'янські племена, відселенські рухи яких надійно відображає археологія.

Зміни археологічних культур на історичній території слов'ян розкривають динаміку перегрупування і внутрішніх змін у середовищі слов'янських племен. Вони спостерігаються з рубежу нашої ери, коли слов'яни потрапляють у поле зору римських авторів, і тривають навіть у період слов'янської державності.

Під тиском племен пшеворської культури і гото-гепідів з північного заходу та зустрічних їм рухів сарматів із південних степів уже наприкінці I—II ст. якась частина венедів — носіїв зарубинецької культури пересунулася з Волині у Верхнє Подністров'я і на Південний Буг. Дещо пізніше, наприкінці II—III ст., частина дністровського населення відходить на північний схід — у регіони Дніпровського Лівобережжя. Останніми роками на Сумщині, Харківщині, і навіть Курщині відкрито поселення III—IV ст., які за характером жител, ліпного посуду, прясел та фібул з високим приймачем можна пов'язати з верхньодністровською групою черняхівських старожитностей. Вони розташовані поряд з пам'ятками київської культури. Можливо, зі згаданими процесами пов'язана й поява так званої етулійської групи пам'яток III—IV ст. у Буджацькому степу на території Молдови, у Моравії — пам'яток злехівського, а у Словаччині — пряшівського типів. Близькі пам'ятки IV—V ст. відкрито і в придунайській частині Сербії. У перших століттях н. е. починається поступова інфільтрація слов'ян на територію балтів та угро-фінів.

Однак усі помічені пересування невеликих груп слов'янського населення можна вважати такими, що викликані зовнішніми чинниками, перегрупуванням та відходом у Подунав'я готських та аланських племен, які, можливо, захопили з собою і якісь невеликі групи слов'ян.

Велике розселення слов'ян за межі прабатьківщини почалося лише в ранньому середньовіччі, хоч нерідко шляхами, започаткованими у римський період.

За даними археологічних досліджень слов'янське населення київської, а пізніше колочинської культур поступово просувалося на північ і північний схід, займаючи ліві притоки Дніпра аж до їх верхів'їв. В останні десятиліття навіть у Саратовському Поволжі відкрито пам'ятки лбищїнської та іменьківської культур, де поруч з місцевим субстратом простежується слов'янський компонент.

Якщо північні групи слов'янського населення Дніпровського Лівобережжя інфільтруються в ареали балтських та угро-фінівських племен, то правобережне населення склавів, представлене пам'ятками празько-корчацької культури, нарощує свою присутність у районах, де жили анти на правому і лівому берегах Дніпра, поступово змішуючись з ними, а в культурному відношенні поглинаючи їх. Як відомо, ім'я антів після 602 р. зникає зі сторінок візантійських хронік, а в середньодніпровській частині колишньої пенківської культури антів з'являються пам'ятки типу Сахнівки, празько-корчацькі витоки яких ні в кого не викликають сумніву. Інфільтрацію в глибину Лівобережжя нащадків склавів засвідчено пам'ятками волинцевської і роменської культур VIII—X ст. Їх межі сягають Сіверського Дінця і Дону. Далі на північний схід у Поволжя просувається населення колочинської культури. Слов'яни зустріли тут місцеве угро-фінівське населення, яке вони з часом поступово слов'янізують. Утворюється своєрідний симбіоз місцевого і прибулого населення, що відображає своєрідність матеріальної культури в цих областях (довгі кургани, сопки, наземні рублені житла, «Археологія», № 2, 1998 р.

банкоподібні форми посуду, своєрідність жіночих прикрас). Так у Верхньому Поволжі створюються передумови виникнення нового етносу, який можна поставити в основу зародження майбутнього російського народу.

Розселення слов'ян з ареалу київської і колочинської культур у північному та північно-східному напрямках відбувалося поступово, століттями і досить спокійно. Північно-східні кордони слов'янських старожитностей ще до виникнення Київської держави постійно розширювалися, виникали нові археологічні культури, в яких слов'янський компонент нарощувався і ніколи більше не зникав.

Найінтенсивніші потоки слов'янського населення були спрямовані на південь, до Дунаю та кордонів Візантійської імперії, шляхом, який проклали готи. Можна вважати, що розселення слов'ян на південь було викликане тими самими причинами, які обумовили відхід готів із приходом гунів у Північно-Західне Причорномор'я. Гуни, розбивши готів, чинили тиск на всі племена, які входили до готського об'єднання. З характеру археологічного матеріалу на місцях слов'янського переселення видно, що в ньому брало участь населення празької та пеньківської культур, яке займало територію дніпровського та дністровського басейнів. Археологічні джерела (датованих слов'янських поселень V ст. на території Південної Польщі між Віслою і Одрою немає) унеможливають включення цієї території до регіону, з якого починалося переселення слов'ян на південь, хоча пізніше ці процеси охопили й області Верхнього Повіслення. На території Словаччини та Моравії на деяких поселеннях трапляються пам'ятки з рисами, притаманними поселенням Повіслення (овальні напівземлянки з вогнищами), що вказує на можливість переселення у ці райони також якихось невеликих груп із Повіслення, але не раніше VI ст.

У Подунав'ї і на Балканах розселилися слов'яни із Середнього та Верхнього Подністров'я, а також Верхнього Попруття (празька група), із верхів'їв Південного Бугу та Середнього Дніпра (пеньківська група). Вони опускалися Прутом, Серетом та притоками Тиси і принесли в Подунав'я празький та пеньківський типи кераміки, характерні квадратні житла з піччю-кам'яною. Але пеньківська кераміка відома лише в Нижньому Подунав'ї та на Балканах. Потоки слов'ян, які прямували вверх по Дунаю, несли з собою кераміку празького типу.

Питання про час заселення слов'янами Дністровсько-Дунайського межиріччя, передусім його нижньої частини, ще чекає свого розв'язання.

До найбільш ранніх писемних джерел, які містять відомості про слов'янів-венедів на північному березі Дунаю, належать Певтінгерові таблиці — дорожня карта, вірогідно, кінця III — початку IV ст. На карті венеди розміщені між нижнім Дністром і Дунаєм поряд із сарматами, гепідами, даками, гетами та іншими етнічними угрупованнями. Пізніші джерела, що згадують слов'ян-склавівів (празька культура) та антів (пеньківська культура) у Північному Подунав'ї, належать до першої половини VI ст. Йордан добре знає і досить чітко визначає територію слов'ян-склавівів, вказуючи, що вони живуть на південь від Дністра та у верхів'ях Вісли, а земля антів лежить у межиріччі Дніпра та Дністра⁷. Повідомлення Йордана підтверджують інші писемні джерела, що також фіксують слов'ян у VI ст. в межиріччі Дунаю та Дністра. На північному березі Дунаю позначає слов'ян Прокопій. Він, на відміну від Йордана, у Подунав'ї знає не тільки склавівів, а й антів, вважаючи їх єдиним народом⁸. Оцінюючи загалом дані Йордана та Прокопія щодо слов'ян, треба мати на увазі, що вони стосуються середини VI ст., а тому повинні відображати становище слов'ян у Подунав'ї у більш ранні часи, можливо, у першій половині VI ст., а можливо, і наприкінці V ст. За часів правління Юстина (518—527 рр.) та Юстиніана (527—565 рр.) слов'яни-склавівів й анти вже вторгалися на територію Візантійської імперії, переходячи Дунай.

Б. О. Рибаків розділив походи слов'ян у Подунав'я на два хронологічні етапи, що відповідає джерельним даним. Перший етап належить до першої половини VI ст., коли склавівів та антів нерідко називали «гетами», як готів «скіфами». Вони здійснюють набіги на Фракію та Іллірію, і навіть заходять вглиб до Фессалонік. Інколи залишаються на зиму, часто разом з аварами та болгарами⁹. Серію походів углиб візантійських земель здійснюють слов'яни в останній чверті VI—VII ст. Це, за Б. О. Рибаківим, другий етап. У цей період, за археологічними

даними, анти постулово оволодівають землями Балканського півострова, а склавіни осідають на обох берегах Середнього і Верхнього Дунаю.

На південь від Дністра археологічні матеріали, пов'язані зі слов'янами, виявлено на деяких поселеннях IV ст. культури карпатських курганів (Кодин II, Греча, Рогізна під Чернівцями на Верхньому Пруті), де поодинокі підквадратні напівземлянки з печами-кам'янками відкрито поряд з іншими, неслов'янськими типами жител, у тому числі наземними.

Суто слов'янські поселення, добре датовані фібулами, з'являються у Попрутті в V ст. (Кодин I). До пам'яток цієї ж доби належить поселення Ботошани I у Попрутті, розташоване за 70—80 км нижче від Кодина на території Румунії.

Д. Г. Теодор виділяє на Пруті та Сереті досить велику групу пам'яток V—VI ст., які зараховує до типу Костіш-Ботошани¹⁰. Прутом та Серетом вони спустилися до Дунаю, охоплюючи не тільки територію Молдови, а й інші регіони вздовж східної дуги Карпат.

Дослідження виявили, що для таких поселень як Ботошани, Костіш, Додешти, Полірешть характерні напівземлянкові підквадратні житла з піччю-кам'яною в кутку. Керамічні комплекси напівземлянок складаються з ліпної (горщики, сковорідки) і сіроглиняної гончарної кераміки (горщики, миски), аналогічної до посуду з Теремців, Сокола та інших слов'янських поселень Подністров'я гунського часу. На поселенні в Ботошанах знайдено фібулу післячерняхівського часу (не пізніше V ст.). Раннє датування цих поселень (V—VI ст.) підтверджує і наявність густорифлених червоноглиняних амфор, виявлених на поселеннях у Ботошанах та Додештах. Ліпна кераміка типологічно добре пов'язується з посудом пізніших слов'янських поселень на території як Північного Подунав'я, так і Подністров'я, гончарна кераміка походить від посуду римського часу на тій же території. У Подунав'ї сіроглиняна кераміка існує і в пізніші часи (VI—VII ст.) на пам'ятках типу Іпотешть — Кіндешть — Чурел; а також трапляється, але в значно меншій кількості, на поселеннях типу Сучава — Шіпот, на відміну від Подністров'я, де вона до початку VI ст. повністю виходить з ужитку.

З. Курнатовська, яка спеціально вивчала слов'янські пам'ятки Подунав'я та Балканського п-ва, справедливо вважає, що домінуючим компонентом у цих культурах були слов'яни¹¹. Із слов'янами вона пов'язує чотирикутне напівземлянкове житло з піччю-кам'яною, ліпні горщики празького та пеньківського типів, сковорідки, трупоспалення, відомі з великого могильника біля Серата — Монтеору. Дакійськими та дако-романськими елементами дослідниця вважає поодинокі напівземлянки з вогнищем, окремі форми ліпного посуду та гончарну кераміку, що сягають провінційно-римських традицій. З. Курнатовська виділяє також елементи візантійської кераміки та деякі вироби з металу візантійського походження.

Нові археологічні матеріали не тільки підтверджують, а й уточнюють відомості писемних джерел, що стосуються слов'ян Північного Подунав'я. Вони дають підстави перенести заселення слов'янами цього регіону до гунського часу, припускаючи можливість інфільтрації їх на ці землі також у першій половині I тис. Останнім часом деякі румунські археологи роблять спроби інтерпретувати пам'ятки типу Костіш — Ботошани та Іпотешть — Кіндешть — Чурел як поселення лише місцевої дако-романської людності. Хибність такої інтерпретації очевидна. У Дністровсько-Дунайському регіоні матеріальна культура слов'ян зберігає ті самі риси, що й у північніших регіонах між Дніпром та Дністром. Ні напівземлянкові житла з характерною лише для слов'ян піччю-кам'яною, ні основні форми кераміки (горщики празького та пеньківського типів, сковорідки) не були відомі в Північному Подунав'ї до приходу сюди слов'ян. Розселення слов'ян у Подунав'ї було тривалим. Це сприяло розвитку близьких контактів з залишками місцевого дако-романського населення, які відобразилися у матеріальній культурі, що поєднує на ряді поселень як слов'янські, так і субстратні елементи.

Близько VII ст. слов'яни підходять до берегів Дунаю, а деякі групи перетинають його, про що свідчить слов'янське поселення на правому березі поблизу с. Нова Черна в Болгарії.

У Подунав'ї слов'яни діляться на дві групи, і подальше їх розселення йде двома потоками. Один потік — анти з керамікою пеньківського типу просу-

вається вглиб Балканського п-ва, а другий — склавіни, із празько-корчацьким посудом, рухається вгору по Дунаю. Уже в VI ст. слов'янські поселення празької культури виникають на території Моравії та Словаччини¹². Освоївши верхів'я Дунаю, можливо під натиском аварів, слов'янські угруповання просуваються далі на захід й досягають верхів'я Ельби. Досить швидко вони заселяють межиріччя Ельби та Заале, де наприкінці VI — початку VII ст. відомі поселення типу Дессау — Мозіккау¹³. Характер жител (квадратні напівземлянки з печами-кам'янками) та ліпного посуду не залишають сумнівів у тому, що цей регіон було заселено тією самою слов'янською людністю, якою були заселені Моравія та Словаччина. Поки що важко сказати, як далеко на північний захід просунулися ці угруповання. Наявність у VIII—IX ст. у Шлезвіг-Гольштинії слов'янських поселень з аналогічними житлами (Ковель, Шуба та ін.) свідчить про інфільтрацію сюди якихось груп слов'ян — вихідців з Дністровсько-Дунайського межиріччя. Однак у північних районах Німеччини вони зустріли слов'янське населення з керамікою типу Суків — Фельдберг: Ми вважаємо, що суківська кераміка за походженням пов'язана з посудом типу Дзедзіце на території Середньої та Північної Польщі. Просування на захід дзедзіцької групи було масовішим та інтенсивнішим. Нашарування із суківсько-фельдберзькою керамікою підставляють пізніші слов'янські шари майже на всіх городищах мекленбурзької групи, на поселеннях і городищах землі Шлезвіг-Гольштейн, у тому числі в Ольденбурзі, у розкопках якого автор брав участь у 1983—1986 рр.¹⁴

На Ельбі зустрілися і схрестилися два поселенські потоки слов'ян, які просувалися з півдня, території Моравії, на північ та з північного сходу, території Польщі, — на захід. Очевидно, ця обставина, а також вплив субстратного германського населення й західніших германських сусідів створили умови для виникнення тут багатьох нових слов'янських угруповань, кожне з яких характеризується власними типами кераміки¹⁵.

Отже вихідною територією великого розселення слов'ян були лісостепові області України, звідки почалося розселення антів у Нижнє та Середнє Подунав'я і на Балканський п-ів аж до Греції, а склавінів — у Середнє і Верхнє Подунав'я і межиріччя Ельби і Заале, де утворюються дві групи західних слов'ян: сербська — південно-західна і полабська — північно-західна. Остання пов'язана з розселенням вихідців з ареалу дзедзіцької культури.

Розглядаючи розселення слов'ян, слід пам'ятати, що вже на історичній батьківщині у VI—VII ст. вони були поділені на групи венедів (у вузькому розумінні), склавінів та антів за писемними джерелами і принаймні на чотири групи: дзедзіцьку (венеди), празько-корчацьку (склавіни), пеньківську (анти) та колочинську (без найменування культури) за археологічними джерелами. Шляхи їх розселення вели в різні боки: венедів на захід, тримаючись балтійського помор'я, склавінів — на південь до Дунаю і південний захід; антів — на південь, на Балканський п-ів; колочинська група рухалась на північ і північний схід. За даними археології не можна виключати, що в Подунав'ї, де анти змішалися зі склавінами (могильник в Серата Монтеору) якась незначна частина склавінів разом з антами відійшла на Балкани, а частину антів захопили з собою склавінські племена, які рухались вгору по Дунаю. Не виключено, що якась незначна північна порубіжна частина пеньківського населення — антів відійшла разом з носіями колочинської культури на північний схід до районів, де сиділи балти та угрофіни. Вже у V—VII ст. в Саратовському Поволжі відома іменьківська культура, до складу якої входили слов'яни. Наявність матеріалів празько-корчацької культури на північ від Прип'яті вказує на часткове відселення склавінів у ці райони. Зрозуміло, що відселилась лише частка слов'ян. Більшість населення — носіїв згаданих культур — залишилась на старих місцях, хоч і тут відбулися помітні внутрішні переміщення.

За археологічними матеріалами чітко простежуються три основні напрямки розселення слов'ян: 1 — верхньодніпровської групи слов'ян (київська і її наступниця колочинська культури) на північ і північний схід в ареали балтських та угро-фінських культур; 2 — носіїв слов'янської частини черняхівської культури та їх нащадків — носіїв празько-корчацької культури на середній та верхній Дунай і в межиріччя Ельби та Заале; 3 — носіїв пеньківської культури в Нижнє Подунав'я та на Балкани (рис. 1).

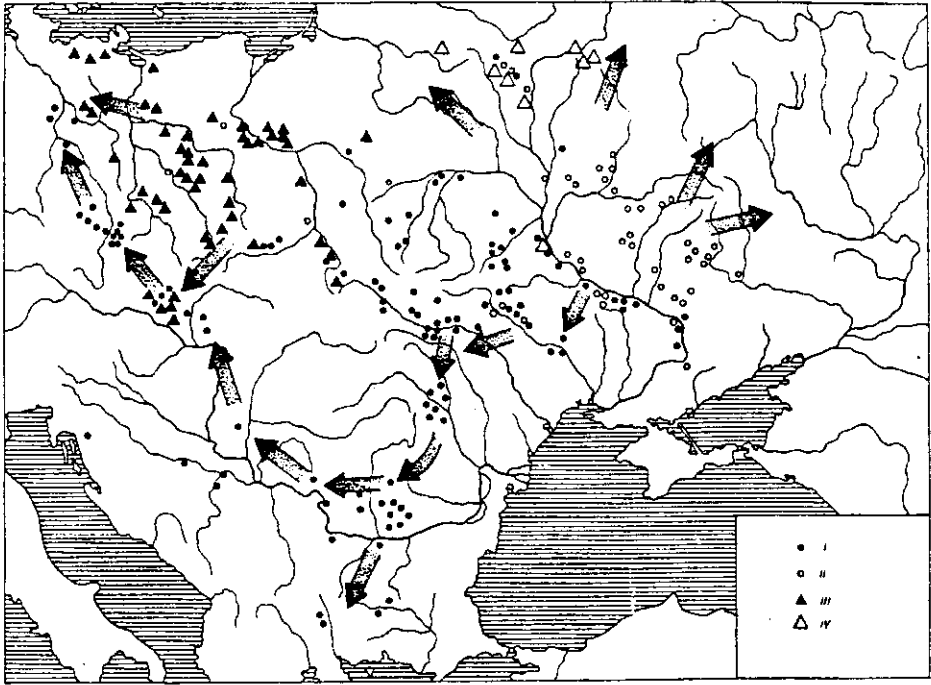

Рис. 1. Карта-схема слов'янських поселень V—VIII ст. (за П. Доногом, І. Земаном з уточненнями автора) та напрямки великого слов'янського розселення. Умовні позначки: I — підквadratні житла-напівземлянки з печами; II — підквadratні житла-напівземлянки з вогнищами; III — овалні та інші форми жител з вогнищами; IV — наземні житла. Стрілками позначено напрямки розселення слов'ян в середині I тис.

Саме велике розселення слов'ян у VIII—IX ст. стало основою їх перерозподілу на східних, західних і південних і започаткувало процеси подальшої їх диференціації в межах кожної із згаданих груп. У VIII—IX ст. ніколи не існувало ні східної, ні західної, ні південної слов'янської етнічної спільності, а були східні, західні та південні слов'янські племена або їх союзи. Тому кожен із сьогоденіших слов'янських народів може шукати свої витоки у середовищі тих історичних подій, що відбувалися на просторах Східної та Середньої Європи в епоху великого переселення народів. Це впливає з писемних та археологічних джерел, а також із лінгвістичних, що неодноразово доведено Ю. Шевельовим. Археологія, зокрема відкриття і вивчення слов'янських археологічних пам'яток V—VII ст., остаточно перекреслили всі попередні історичні побудови, створені на підставі літопису, за яким слов'яни споконвік жили у Подунав'ї і нібито були витіснені «волохами» з Придунав'я в першій половині I тис. В. Ключевський, виходячи з літописних даних, навіть вважав, що слов'яни, проживши п'ять століть у Північному Прикарпатті, розселились звідти на місця, вказані літописцем. Зараз археологія без застереження довела, що велике розселення слов'ян відбувалося з Північного Прикарпаття на Дунай, а з Верхнього Подніпров'я на Волгу, а не навпаки.

Історичне значення великого переселення народів, що охопило і слов'янський світ, полягає в тому, що воно започаткувало поділ слов'ян на ті етнічні групи, які залежає від історичних обставин заклали основи процесів формування сучасних слов'янських народів. Виходячи з археологічних джерел, склавіни, представлені празько-корчацькою культурою, стали не тільки предками українського народу, але й склали основний компонент предків словаків, морав'ян і чехів та українсько-польського населення у Верхньому Повісленні. Польки середньої та північної частини сучасної Польщі мають окремі історичні витоки, що сягають дзедзиської культури. Пеньківські старожитності антів на території України були поглинуті празько-корчацькою культурою. Це змішане антсько-склавінське населення дало сіверян — предків лівобережних українців.

Та частина антів, що понесла з собою пеньківську культуру на Балкани, стала основою болгарської, сербської, хорватської та інших етнічних груп південних слов'ян. Предками білорусів та росіян було населення Верхнього Подніпров'я, представлене у V—VII ст. колочинською культурою, яке поступово займало області із балтським та угро-фінським субстратами. Ці висновки знаходять підтвердження в культурах VIII—X ст., що відображають стан суспільного розвитку в Східній Європі напередодні утворення Київської держави.

Києво-руська держава, очолена князями династії Рюриковичів приблизно на одне століття об'єднала в політичному відношенні всі східнослов'янські племінні союзи і ряд угро-фінських та інших неслов'янських племен. Але навіть у період, приблизно столітньої стабільності до роздробленості Русі і міжудільних війн вона лише дещо уповільнила, але не зупинила розвитку етнічних процесів, що накреслились в середині I тис. В умовах Київської Русі не відбулося повної нівеляції міжетнічних відмінностей. Вони збереглися як у мовній, так і в культурній, і навіть економічній сферах. Отже, ті перші паростки трьох східнослов'янських етносів, як і південно- та західнослов'янських, що з'явилися на ґрунті освоєння слов'янами чужих територій та асиміляції неслов'янських груп населення, більше не зникали. Тому епоху великого розселення слов'ян можна вважати вихідною точкою процесів слов'янського, в тому числі і східнослов'янського народотворення.

Розгром Київської Русі монголо-татарами лише змінив історичні умови, за яких етнічні процеси східнослов'янських народів, що опинились у складі різних держав, загострилися і набули конкретнішого виразу. Це, до речі, відповідає загальним історичним закономірностям етнічного розвитку європейських народів у цей період.

Примітки

¹ *Свод древнейших письменных известий о славянах.*— Т. I (I—VII вв.).— М., 1991.— С. 111.

² Там же.— С. 375.

³ Там же.— С. 85, 86.

⁴ *Свод древнейших письменных известий о славянах.*— Т. II (VII—IX вв.).— М., 1991.— С. 367.

⁵ *Літопис Руський* / Пер. Л. Є. Махновець.— К., 1989.— С. 2.

⁶ *Баран В.* Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // *Записки НТШ.*— 1993.— ССХХV.— С. 59—86.

⁷ *Йордан.* О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 72.

⁸ *Свод древнейших письменных известий о славянах.*— Т. I.— С. 184, 185.

⁹ *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества.— М., 1982.— С. 52, 53.

¹⁰ *Teodor T. G.* Civilizatia romanika la est de Karpati in secolute V—VIII e. n. Asezarea de la Botoşane-Suceadava.— Bukuresti, 1984.— S. 31, 32.

¹¹ *Kurnatowska Z.* Słowiańszczyzna Południowa.— Wrocław — Kraków — Gdańsk, 1977.— S. 25—31.

¹² *Bialikova D.* Zur Datierung der oberen Grenze des Prager Typus der Sudwestslowakei // *AR.*— 1968.— Т. XX.— S. 61—63; *Zemen J. K.* problematike časneslovanske kulture ve Stredni Evrope // *Pamatky archaeologicke.*— Praha, 1979.— LXX.— S. 113—130.

¹³ *Krüger B.* Dessau-Mosigkau.— Berlin, 1967; *Brachmann H.* Slawische Stämme an Elbe und Saale.— Berlin, 1983.— S. 7—20.

¹⁴ *Kemke T.* Die Keramik des 8—12 // Jahrhunderts. Starigard/Oldenburg — Hauptburg der Slawen in Wagrien.— Offa.— Bücher 53.— Neumünster.— 1984.

¹⁵ *Schuldt E.* Die slawiesche Keramik in Mecklenburg.— Berlin, 1956.

ВЕЛИКОЕ РАССЕЛЕНИЕ СЛАВЯН

Процессы великого расселения славян в середине I тыс. необходимо оценивать не только с позиций освоения ими новых территорий и славянизации субстратного населения. Продвигаясь на север и северо-восток, на юг и запад, уже в то время разные славянские племенные группы смешивались с неславянским населением и вместе формировали новые этнические образования, относительно их славянских племенных союзов, что остались на исторической прародине. В статье доказывается, что эпоха великого расселения славян одновременно является эпохой зарождения трех восточнославянских этносов: белорусского, русского и украинского, как и юго-западнославянских народов. Киевское государство во главе с династией Рюриковичей не остановило, а лишь замедлило процессы формирования трех частей западного славянства, начало которых совпадает с эпохой великого переселения народов. Разгром монголо-татарами уже разных в то время (XII—XIII вв.) самостоятельных княжеств восточного славянства, попавших в состав разных государств, не начал, а лишь усилил и привел к завершению процессы восточнославянского народообразования.

V. D. Baran

THE GREAT DISPERSION OF THE SLAVS

Processes of the great dispersion of the Slavs in the mid of the 1st millennium should be analyzed not only from the standpoint of assimilation of new territories and slavification of the substrate population. Moving to the north and north-east, to the south and to the west different groups of Slavic tribes by that moment mixed up with non-Slavic population formed new ethnic groups with respect to those which remained in their historical pra-motherland. It is proved that the epoch of the great dispersion of the Slavs is simultaneously the period of birth of three east-Slavic ethnic groups: Byelorussian, Russian and Ukrainian peoples, as well as of south-west-Slavic peoples. The Kiev state headed by the dynasty of the Rurikovichs did not halt but only made somewhat slower the processes of formation of three parts of east-Slavic peoples; the onset of those processes comes back to the epoch of the great migration of peoples. Different and independent at that time (the 12th — 13th cent.) principalities of the east Slavs which found themselves within different states were crushed by the Mongols-Tatars. That defeat did not give rise to, but only intensified and led to completion processes of the east-Slavic peoples' formation.

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ИСТОРИЯ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ I — НАЧАЛА II ТЫС.

О. В. Сухобоков

В статье на основании анализа материалов археологических памятников рассматриваются вопросы этнокультурной истории Левобережной Украины I — начала II тыс. н. э., формирования восточнославянского (древнерусского) этнического массива.

Вопросы истории населения Среднего Поднепровья и Левобережной Украины рассматриваемого времени занимали видное место в научном творчестве академика Б. А. Рыбакова, что нашло отражение в многочисленных трудах юбиляра, приложившего немало сил как на археологическом, так и на чисто историческом уровнях их разработки. В этом плане Б. А. Рыбаков принадлежит к числу

© О. В. СУХОБОКОВ, 1998

тех славистов, которые доказали аутентичность сообщений «Повести временных лет» о ранней истории славян и их расселении в Восточной Европе, что относится как к Украине в целом, так и Днепровскому Левобережью в частности. О населении же последнего летопись скудно сообщает: «...а друзии сѣдеша по Дѣсне, и по Семи, и по Сульѣ, и нарѣкошася Сѣверѣ...».

Уточнению границ племенной территории и этнографической специфики летописных северян в контексте изучения предыстории древнерусского государства посвящено несколько отдельных работ и разделы монографий Б. А. Рыбакова, которые еще в конце 30—40-х гг. наметили круг вопросов раннеславянской проблематики¹, их разработка в последующие годы во многом определила нынешнее состояние археологического уровня исследований «племенной» проблемы вообще и северян Левобережной Украины в частности.

Проведенные в этом регионе полевые исследования показали, что его население в I и начале II тыс. представляют памятники ряда археологических культур (АК). Это зарубинецкая культура в ее классическом (ЗК) и позднем проявлении (ПЗК), синхронные киевская и черняховская (КК и ЧК) для первой половины I тыс., колочинская и пеньковская (КЛК и ПНК) для его середины, волынцевско-роменская (ВРК) и салтово-маяцкая (СМК), а также древнерусская культуры, нижняя граница которых лежит в последней трети I тыс. (рис. 1).

Не пытаясь пересказывать здесь различные точки зрения на этническую атрибуцию каждой из названных археологических культур и их хронологические соотношения, следует отметить, что большинство специалистов склонны признавать их славянскую принадлежность. При этом обнаруживается довольно широкий спектр мнений относительно генетических связей между ними, исчерпывающий анализ которых содержится в последних (1994 г.) монографиях В. В. Седова², что избавляет автора от подробного рассмотрения этих вопросов, полагаясь на разработки специалистов, взгляды которых представляются достаточно аргументированными.

Так, согласно Р. В. Терпиловскому достаточно определенно выступает генетическая связь между левобережными группами памятников ПЗК и КК, что не противоречит наличию элементов ЧК в киевской культуре; в пеньковской же черты черняховской культуры являются весомой составляющей; к тому же представляется вполне доказанным происхождение КЛК и ПНК от киевской культуры³ (рис. 1, 1—4).

Из археологических культур последней трети I тыс. только СМК по этническому содержанию принадлежит к тюркско-аланским и угро-финским племенам, ставшим этнической основой Хазарского каганата. Как известно, под его властью находились и славяне Среднего Поднепровья, и, прежде всего, обитатели Левобережноднепровской Лесостепи — северяне, археологическим эквивалентом которых выступают памятники ВРК, широко датируемые в рамках рубежа VII—VIII — нач. XI вв. Ее ареал граничит с территорией СМК в бассейне Северского Донца⁴ и почти полностью хронологически совпадает с последней. Лишь в конце X в. начинается постепенная смена памятников роменского этапа ВРК культурой древнерусского государства (ДРК), существование которой трагически обрывается в 30-е гг. XIII в. (рис. 1, 5—6).

Волынцевские и роменские, роменские и древнерусские памятники имеют определенные периоды сосуществования во времени практически в рамках одной и той же территории, что является существенным аргументом в пользу непрерывности историко-культурного развития славянского населения Левобережной Украины во второй половине I тыс. Проблемы хронологии вышеназванных групп археологических древностей требуют особого рассмотрения в отдельной работе, однако избежать их, говоря об этнокультурных процессах на протяжении довольно значительного отрезка времени, невозможно, тем более когда речь идет о предгосударственном периоде.

Принадлежность левобережных памятников древнерусского периода восточнославянскому этносу не вызывает сомнений; изучение древностей роменского этапа ВРК показывает, что они хронологически увязываются с ДРК, а их славянская атрибуция также несомненна. Сложнее обстоит дело с волынцевскими памятниками и их соотношением с древностями предшествующего времени на рассматриваемой территории, как и с их отношением к памятникам

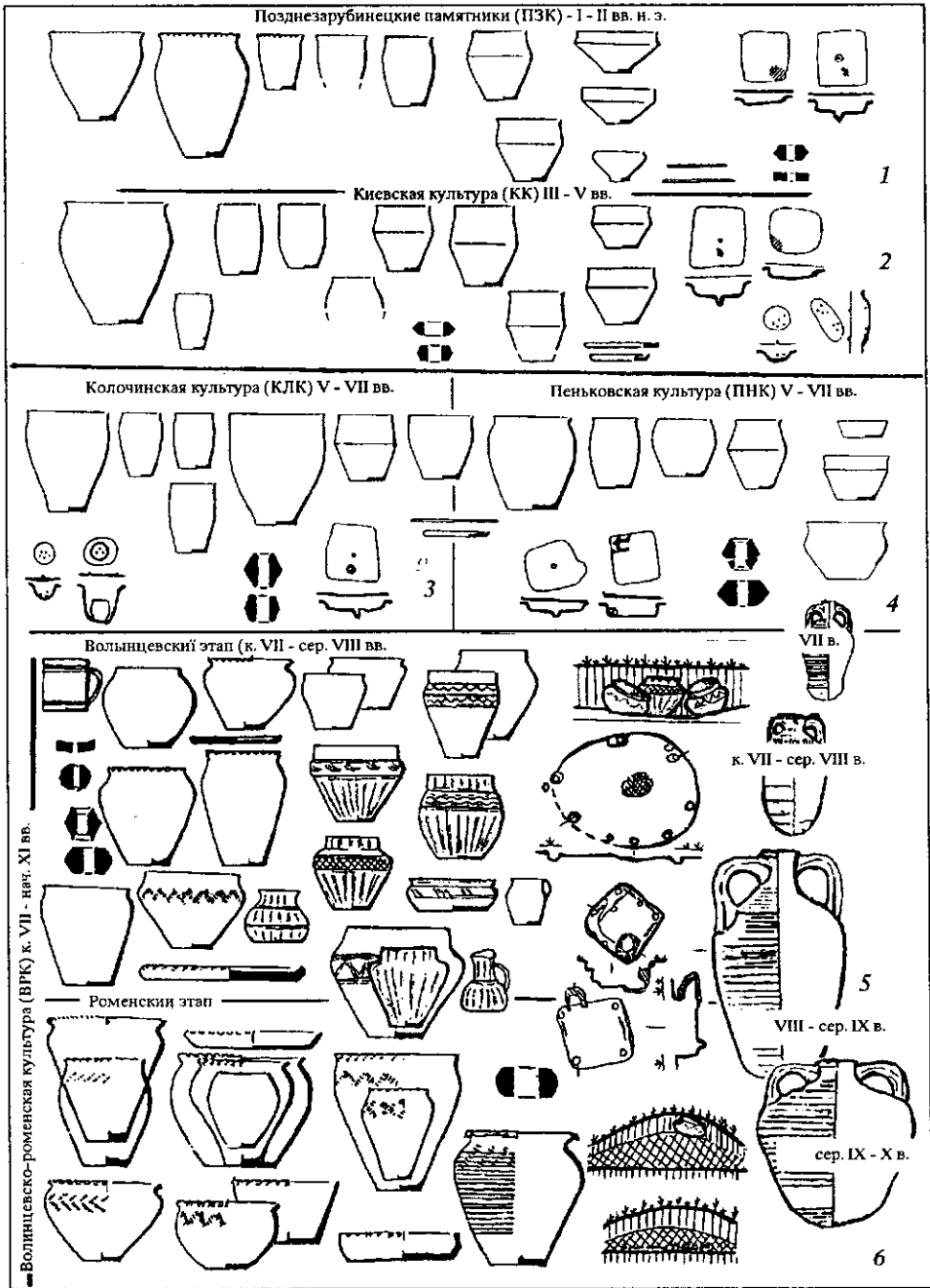

Рис. 1. Археологические культуры славянского населения Левобережной Украины в I тыс.: 1—4 — по Е. А. Грюнову и Р. В. Терпиловскому; 5, 6 — по О. В. Сухобокову и С. П. Юренко.

роменского этапа ВРК. Так, по мнению некоторых исследователей роменская культура на Левобережной Украине не является автохтонной (П. Н. Третьяков); другие же (М. И. Артамонов, И. И. Ляпушкин) вообще отрицали здесь славян вплоть до VIII в. включительно. Близкой точки зрения придерживался Л. Н. Гумилев, согласно которому Левобережная Лесостепь до образования Хазарского каганата была занята тюркскими (булгарскими) племенами, однако указать археологические памятники, которые бы представляли тюрков в этом регионе, он и не пытался⁵. Такую попытку в свое время предпринял М. И. Артамонов, «Археология», № 2, 1998 г.

рассматривая волынцевские и синхронные им пастырские древности вместе с ПНК в качестве болгарских по этнической принадлежности⁶, однако не нашел поддержки у археологов-славистов. По мнению М. Ю. Брайчевского волынцевские и пастырские памятники имеют корни в ЧК и являются «подлинной культурой начальной Руси»; развивая тезис о безусловном славянстве черняховской культуры, также славянскими он считал и памятники названных групп⁷.

Славянскими в своей основе считал волынцевские памятники В. В. Седов, который относил их специфические черты на счет ираноязычного населения Днепровского Левобережья, некогда входившего в состав носителей ЧК; эту мысль он подкрепляет данными археологии и гидронимии, но, к сожалению, не указывает конкретных археологических памятников, которые можно было бы связать с этим ираноязычным контингентом на данной территории.

Критическому рассмотрению всех этих точек зрения был посвящен один из разделов монографии автора данных строк; здесь же приходится вновь обратиться к нему, чтобы акцентировать положение о том, что большинство известных специалистов считали волынцевские и роменские памятники безусловно славянскими, северянскими по племенной принадлежности⁸.

Однако в последнее время В. В. Седов резко изменил свои взгляды на этнокультурную историю Левобережной Украины второй половины I тыс., результатом чего явилась серия публикаций, в которой настойчиво пропагандируется тезис о генетической связи волынцевских древностей с памятниками имениковской культуры, распространенной в Среднем Поволжье и Нижнем Прикамье. Эта гипотеза получила своих сторонников и среди украинских специалистов⁹; однако она не так уж и нова: еще в начале 60-х гг. ее высказал А. П. Смирнов в связи с раскопками урнового грунтового могильника с трупосожжением на стороне близ с. Рождество на Волге¹⁰.

По В. В. Седову, волынцевские памятники появляются в Среднем Поднепровье как результат одномоментного переселения имениковских племен из территории своего обитания, что якобы имело место на рубеже VII—VIII вв. Это обосновывается, главным образом, кажущимся сходством керамического комплекса и некоторых деталях погребального обряда. Речь идет о горшках с коническим корпусом, вертикально поставленным высоким венчиком, присутствующим в обеих группах памятников. Необходимо заметить, что традиция изготовления подобных форм горшков имеет место в Поднепровье с начала I тыс., например в древностях ПЗК (Почеп), имеются они и в керамическом комплексе КК; подобные формы не чужды керамике КЛК и ПНК. Можно утверждать, что эти формы на Левобережной Украине появляются значительно ранее волынцевских памятников. К этому нужно добавить, что в керамическом комплексе собственно волынцевских древностей горшки названных форм не являются ведущей категорией посуды, а также и то, что весьма существенно, изготовлены они преимущественно в гончарной технологии в отличие от имениковских аналогов. Не лишне указать и на такую, так сказать, деталь, каковой является своеобразная орнаментация гончарных волынцевских горшков и мисок, которая отсутствует в имениковской керамике вообще, как в технике, так и в элементах декора.

Что же касается сходства основных черт погребальной обрядности, отмечу — это, прежде всего, относится к широко распространенному среди разных (и не только славянских) племен обычаю сожжения умершего на стороне; все остальные детали волынцевских и имениковских погребений обнаруживают существенные отличия. Так, например, в имениковских могильниках прах умершего рассеивали по дну могильной ямы, иногда ссыпали кучкой, но никогда не помещали в урну, в то время как волынцевские погребения преимущественно урновые; к тому же, для волынцевских могильников характерно отсутствие отдельных ям: урны устанавливались в дерновом слое. Предметы личного убора последних имеют следы воздействия погребального костра, чего нельзя сказать относительно инвентаря имениковских погребений.

Не менее существенны и отличия в домостроительстве: на волынцевских поселениях ведущим типом жилища являются полужемлянки подпрямоугольной формы и отсутствуют «большие» дома наземного типа, свойственные имениковским; неизвестны в волынцевских жилищах печи-каменки — отопительные устройства в имениковских постройках. Вместо этого для первых ха-

рактарны печи, вырезанные в материковых останцах или же в виде подбоев. Последние, кстати, совершенно неизвестны в именьковских жилищах. Следует заметить, что именно они являются специфическим признаком жилищ волынцевского этапа ВРК.

Именьковская группа прекращает свое существование где-то на рубеже VII и VIII вв. в силу невыясненных причин¹¹, однако вряд ли можно категорически говорить о переселении ее носителей в Среднее Поднепровье, как это делает В. В. Седов. Такое переселение, безусловно, вызвало бы появление многочисленных археологических памятников нового типа (в Волго-Камском бассейне ныне насчитывается более 600 именьковских поселений и могильников) на Левобережной Украине, чего не случилось. Таким образом, нельзя безоговорочно принять такую гипотезу, точно так же, как и тезис о «рассеянном расселении» именьковцев «на ...территории от средних течений Псла и Ворсклы на юге до Брянска на севере, заселенной племенами пеньковской и колочинской культур»¹². Этому противоречит и то обстоятельство, что волынцевские памятники несравнимо (около 100) уступают именьковским; к тому же, наиболее значительные волынцевские древности распространены именно в лесостепной зоне Левобережной Украины, в районах же с выраженным лесным ландшафтом (каким является Брянское Подесенье) встречаются исключительно отдельные элементы, в частности, характерная волынцевская керамика гончарного производства.

Дискуссионным остается и этническое содержание именьковской культуры, что стало предметом семинара, посвященного именьковской проблематике в г. Болгары (1993 г.), на котором В. В. Седов изложил свое видение этого интересного культурного явления; славянская принадлежность какового, по его мнению, несомненна¹³.

Выше было показано, что гипотеза В. В. Седова относительно происхождения волынцевских древностей базируется на весьма шатких основаниях и, не будучи подкрепленной археологическими материалами Левобережной Украины, не может быть принятой в ее настоящем виде: вряд ли возможно решать вопросы происхождения волынцевских памятников на основе случайного совпадения их некоторых черт с определенными признаками именьковской культуры. Кстати, немалым ранее уважаемый исследователь также категорически высказывался в пользу автохтонности волынцевских древностей в Среднем Поднепровье, усматривая в их специфике влияние местного ираноязычного этнического субстрата¹⁴. Последнее, по моему мнению, представляется более исторически вероятным, нежели современные конструкции известного специалиста по раннеславянско-балтской археологии.

Конечно же, было бы ошибочным напрочь отбрасывать факты микромиграций различных племен в Евразии в послегуннское время, в тех условиях нестабильности, конец которой положило лишь возникновение Хазарского каганата в 30-е гг. VII в. (М. И. Артамонов, Л. Н. Гумилев, А. П. Новосельцев)¹⁵. До этого момента господствующим этносом в степях Причерноморско-Каспийского бассейна были многочисленные тюркоязычные племена, которые активно ассимилировали реликтовое скифо-сарматско-готское население данного региона. В лесостепной зоне последнее подвергается ассимиляции со стороны славян, археологическим выражением этого процесса стало сложение ПНК, в котором принял участие и какой-то тюркский элемент. Славянизация балтских племен, обитавших к западу и северо-западу от Днепра привела к образованию АК, в том числе и КЛК, ареал которой распространился на верховья Сейма, Псла, Ворсклы и Северского Донца, в то время как низовья этих рек были заняты пеньковскими памятниками, достигавшими Среднего Посулья на западе Днепровского Левобережья. Обе эти культуры имеют много общих черт, что легко объяснимо их общим происхождением от киевской культуры (Е. А. Горюнов, Р. В. Терпиловский)¹⁶ (рис. 1, 2—4).

Мне представляется, что не будет чрезмерно смелым предположение об участии левобережных славян в общеславянском движении в Подунавье и на Балканы в VI—VII вв. Видимо, к этому времени относятся и появления этнонима «северяне». Здесь не лишне привести мнение известного лингвиста О. Н. Трубачева, согласно которому в древнем славянском языке «...«северный»,

тождественное нашему «левый», было ...актуально и для географической ориентации региона и для номинации. Последнее уместно вспомнить в связи со среднедунайскими северянами, которые одновременно были и дунайским левобережным племенем»¹⁷. При таком толковании не нужно искать истоки племенного названия славян Левобережной Украины в ираноязычной топонимике Северного Причерноморья или в тюркской этнонимии, как это делали М. Фасмер и Л. Н. Гумилев¹⁸. Можно полагать, что именно их встретил Аспарух в момент переселения праболгарской орды из приазовских степей в бассейн Дуная, о чем пишут, опираясь на один и тот же источник, Феофан и Прокопий. Переселенческая политика Аспаруха по отношению к северянам вынуждает их возвратиться на прародину, то есть Левобережную Украину, где они создают мощный племенной союз, ставший одним из слагаемых этнической основы Киевской Руси.

Не менее важные политические события происходят в это время (VI—VII вв.) и в причерноморских степях, где создаются две военно-политические группировки тюркских племен, известных как союзы утигуров и кутургуров. В самих названиях этих союзов нетрудно видеть указание на их угро-финское происхождение, что позволяет предполагать тюркизацию угро-финских племенных образований еще на их прародине в Северном Казахстане, откуда гунны увлекают их на Запад. Здесь на юге Восточной Европы они вместе с ассимилированными аланами, средневековым полиэтничным населением Крыма со временем создают СМК, которая становится «государственной» (по выражению С. А. Плетневой) культурой Хазарского каганата. Однако при господстве собственно хазар преобладающим этносом в этом государстве были тюрки-булгары вместе с тюркизированным ираноязычным населением Северного Причерноморья и угро-финами. Здесь уместно напомнить, что сам этноним «*vulgares*» латиноязычного Хронографа под 354 г. известный востоковед А. П. Новосельцев склонен переводить как «смешанные угры»¹⁹. Это, по моему, однозначно говорит о большом удельном весе последних в образовании Великой Булгарии. После ее разгрома вновь созданным Хазарским каганатом и отколовки орды Аспаруха в Подунавье (60—80 гг. VII в.) его братья со своими родами продолжают кочевать на юго-востоке Украины; видимо их потомков упоминает Нестор под именем «черных болгар» в названных землях в X в. Не исключено, что какая-то часть болгар Батбаяна под давлением хазар вынуждена была отступить на запад, точнее, в Левобережное Лесостепье в конце VII или в самом начале VIII вв.

Здесь, на Левобережной Украине, расселившись компактной группой среди славян, также вынужденных сопротивляться хазарской экспансии, они стали своего рода консолидирующим элементом северянского окружения. Материальным свидетельством именно такого развития событий является наличие мощного культурного импульса, который наиболее выразителен на волынцевском этапе ВРК, хотя фиксируется уже в материалах позднепеньковских памятников (конец VII в.) Лесостепного Левобережья²⁰. Наиболее ярко действие этого импульса прослежено в материалах многолетних раскопок автора (1984—1992 гг.) на Битицком городище в бассейне р. Псел, которое является единственным укрепленным поселением среди волынцевских памятников, где с рубежа VII—VIII вв. мирно сосуществуют две этнически различные, с разным хозяйственным укладом, традициями домостроительства и бытовыми привычками, группы его обитателей²¹.

Здесь акцентируется именно понятие «культурный импульс», поскольку его употребление исключает перенесение археологической культуры в «готовом» виде, в целом, откуда-то извне. Кроме того, действие такого импульса было недолговременным, а его черты не очень стойкими, получив отражение только в своеобразной керамике, технология изготовления которой, как, собственно, и техника, и элементы орнаментации были позаимствованы в среде полиэтничного населения городов Причерноморья и Крыма, но ни в коем случае не в Волго-Камском бассейне, где напрасным было бы искать их прототипы. Носители этого неславянского культурного импульса быстро ассимилируются славянской (северянской) средой: инокультурные черты слабо ощутимы в материальной

культуре памятников раннего периода роменского этапа ВРК и становятся вообще неуловимыми на его финальной стадии (рис. 1, б).

Таким образом, в данном случае мы имеем дело с инородным культурным импульсом локального значения, а не с таким универсальным явлением, какими для восточных славян были провинциально-римские культурные влияния, вызвавшие формирование ЧК в первой половине I тыс. Безусловно, эти влияния были гораздо более сложным, мощным и долговременным явлением, хотя также являлись чужеродными в имманентном развитии славянского общества; их воздействие прекращается вместе с гибелью культурно-генерирующего центра, каковым служила Римская империя. Ее крах стал одной из причин исчезновения ЧК, но никак не населения, которое она представляла на протяжении III—V вв.

Однако обратимся к славянам Днепровского Левобережья. Здесь со второй половины VIII в. открытые поселения северян (Битицкое городище — исключение) волынцевского этапа ВРК повсеместно сменяются укрепленными; меняется и их топография, будучи подчиненной прежде всего задачам обороны. Это было несомненно вызвано давлением воинственных носителей СМК, которые осуществляли экспансию Хазарии по отношению к славянам Левобережной Украины, в результате которой под властью каганата оказались вятичи соседних бассейнов Дона и Воронежа, северяне и радимичи, обитавшие вдоль левых притоков Днепра. В сообщении начальной летописи о подчинении хазарами радимичей, вряд ли речь идет об их племенной территории, располагавшейся в бассейне Сожа, к северо-западу от Киева. Упоминая здесь полянский военно-административный центр, хочется подчеркнуть, что демонстрация полянами решимости противостоять хазарскому господству (имеется в виду так называемая «дань» мечами), логически исключает дальнейшее продвижение хазар на западные и северо-западные славянские земли. Между тем, некоторые специалисты²² принимают на веру сообщения летописи о владычестве Хазарии над полянами и посожскими радимичами, с чем трудно согласиться. Скорее, хазарской данью были обложены («по щелягу с рала», «по бѣли и веверице с дыма») вместе с северянами и вятичами радимичские колонисты, переселившиеся с племенной территории в верховья Сейма и Псла еще до VIII в. (колочинские памятники в Курско-Белгородском Посемье). Последние были интегрированы в северянской среде на волынцевском этапе ВРК, а их носители-радимичи, череполосно расселившись с северянами на славяно-салтовском пограничье, разделили с ними и превратности судьбы, то есть, хазарское господство.

Со второй половины VIII в. цепочки северянских городищ на отрогах коренных берегов левых притоков Днепра, характерные для роменского этапа ВРК, защищавшие практически всю территорию Левобережной Украины, сложились в несколько линий обороны, которые объективно препятствовали проникновению кочевников во внутренние восточнославянские земли. Уже первые Рюриковичи хорошо осознавали стратегическое значение этого региона и его жизненную важность для своего государства и не преминули прибрать к рукам его население. Именно об этом, видимо, идет речь в известиях летописи об освобождении северян и радимичей Олегом под 884 и 885 годами. Однако допускаю, что в этом случае от хазарской дани освобождается лишь западная часть левобережных славян: восточные северяне и радимичи вместе с вятичами остаются под хазарской властью вплоть до последней трети X в. Это обстоятельство находит подтверждение в обороте восточной монеты на землях славян «хазарской группы» (В. А. Пархоменко). И совсем не удивительно, что именно на территорию Днепро-Донского междуречья приходится три четверти всех ныне известных кладов и отдельных монет, датированных с начала VIII и до 70-х гг. X в., то есть, временем хазарского доминирования в Северном Причерноморье, конец которому положили походы Святослава (964—965 гг.).

Между тем существует мнение, согласно которому Олегом были освобождены все северяне и радимичи²³, на которых киевский властитель наложил дань «легку», что как-будто бы говорит о едва ли не добровольном вхождении названных племен в состав древнерусского государства. Все же в конце 30-х гг. X в. они отпадают от Киева²⁴. В этих отпавших никак нельзя видеть западных северян и посожских радимичей, поскольку их земли были включены в границы «Русской земли в узком смысле» и, таким образом, находились в пределах вели-
«Археология», № 2, 1998 г.

кокняжеского домена. Вероятнее считать, что от Киева отделились не столь давно присоединенные левобережноднепровские славяне, находившиеся в непосредственной близости с хазарскими владениями; их окончательное подчинение осуществил Владимир Святославич в 80-х г. X в.

Проводя политику экспансии относительно славян и в какой-то степени их эксплуатацию в форме дани, Хазарский каганат вместе с тем сыграл исторически положительную роль, являясь с одной стороны фактором относительной политической стабильности в степях Черноморско-Азовского бассейна, и значит, заслоном от кочевых племен, а с другой — одновременно и носителем внешней опасности, само преодоление которой послужило одной из предпосылок образования Киевской Руси²⁵.

Разгром Хазарского каганата вызвал обострение внешнеполитической ситуации на юге Восточной Европы, сделав актуальной опасность со стороны печенегов. Это принудило Владимира к строительству новых и реконструкции уже существовавших северянских городищ-крепостей на восточных границах своего государства и усилению их гарнизонов путем «нарубания мужь лучших» в других племенных землях. Археологически это обстоятельство нашло подтверждение в находках предметов личного убора кривичей, радимичей, вятичей, голяди, чуди наряду с северянскими племенными украшениями в левобережных некрополях²⁶.

Переселенческая политика Владимира преследовала двоякую цель: с одной стороны она была направлена на усиление обороны на восточных рубежах, а с другой — способствовала разрушению родо-племенных отношений, социально-экономической и культурной нивелировке населения в пределах всего древнерусского государства.

Подводя итоги данной работе, можно утверждать, что археологические исследования памятников населения Левобережной Украины, позволяют усматривать в нем восточнославянский (древнерусский) этнический массив с близкой по сравнению с обитателями центральных районов славянского расселения материальной и духовной культурой: имеющиеся отличия в археологически культурном отношении не относятся к существенным сторонам представляющих их древностей.

В племенном отношении левобережные славяне являлись преимущественно северянами, но с определенными племенными включениями, имевшими место в результате упомянутой переселенческой политики киевских великих князей. Не приходится также отрицать и наличие в северянской среде некоторых этнических слагаемых СМК, в частности алан-асиев и каких-то тюркоязычных (вероятнее всего, праболгарских) элементов. Однако, в условиях становления древнерусского государства все эти инородные компоненты славянского населения Левобережной Украины довольно быстро интегрируются. Последнее относится и к половцам, которые к началу XIII в. не только в общих чертах усвоили древнерусскую культуру, а и в значительной степени христианизировались.

Подтверждением осознания территориального единства, духовной и национально-культурной общности населения всех древнерусских земель вообще и обитателями Левобережной Украины в частности, является «Слово о полку Игореве», в котором, казалось бы, локальная акция — неудачный поход на половцев чернигово-северских князей воспевается как событие общерусского значения. Это блестяще показал Б. А. Рыбаков в одной из своих монографий, посвященных этому сюжету истории Древней Руси²⁷.

Таким образом, анализ письменных источников, антропологических, археологических и лингвистических материалов, позволяет говорить не только о наличии славянского (северянского) и древнерусского населения вне пределов линии государственной обороны к востоку в Левобережноднепровском Лесостепье. Можно утверждать также и существенное влияние его на иноэтнические образования, которые нашли отражение в процессе оседания кочевников на землю, усвоении ими культурных и экономических достижений Киевской Руси.

Примечания

¹ Приведу лишь некоторые работы из обширного творческого наследия Б. А. Рыбакова, имеющие прямое отношение к теме: Анты и Киевская Русь // ВДИ.— 1939, № 1; Поляне и Северяне // СЭ.— 1947, VI—VII; Древние Русы // СА.— 1953, XVII; Русь и Хазария // Сб. статей в честь акад. Б. Д. Грекова.— М., 1958; Первые века русской истории.— М., 1964.

² *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982; *Седов В. В.* Славяне в древности.— М., 1994.

³ *Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л., 1981; *Тертиловський Р. В.* Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е.— Автореф. дис. ... докт. іст. наук.— К., 1994; *Приходнюк О. М.* Пеньковская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985; *Тертиловський Р. В.* Колочинская культура // Там же.

⁴ В самом названии этого левого притока Днепра нетрудно видеть имя его славянских обитателей.

⁵ *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая Степь.— М., 1992.— С. 16.

⁶ *Артамонов М. И.* Вопросы расселения славян и советская археология // Проблемы всеобщей истории.— Л., 1967.— С. 29—70.

⁷ *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі.— К., 1968.— С. 170.

⁸ *Сухобоков О. В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.— К., 1992.— С. 6—57.

⁹ *Седов В. В.* Славяне в древности.— С. 315; *Седов В. В.* Очерки археологии славян.— М., 1994.— С. 128; *Приймак В. В.* Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII — поч. XI ст.— Суми, 1994.— С. 11.

¹⁰ *Генинг В. Ф.* Селище и могильник с обрядом трупосожжения добулгарского времени у с. Рождествено в Татарии // МИА.— 1960.— № 80; *Смирнов А. П.* Некоторые спорные вопросы истории волжских булгар // Историко-археологический сборник МГУ.— М., 1962.— С. 161.

¹¹ *Старостин П. Н.* Памятники именковской культуры // САИ.— 1967.— Д—I—32.— С. 30—32; *Халиков А. Х.* Об этнокультурной ситуации в Среднем Поволжье в I тыс. н. э. // Культуры Восточной Европы I тысячелетия. Межвузовский сборник статей.— Куйбышев, 1986.— С. 90—105; *Матвеева Г. И.* Этнокультурные процессы в Среднем Поволжье в I тысячелетии н. э. // Там же.— С. 158—172.

¹² *Седов В. В.* Очерки археологии славян.— С. 59—64; *Седов В. В.* Славяне в древности.— С. 310—315; *Седов В. В.* Симпозиум «Проблема именковской культуры» (Болгары, 1993 г.) // РА.— 1994.— № 3.— С. 236—238.

¹³ *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII ст.— С. 133, 134.

¹⁴ Там же.— С. 134.

¹⁵ *Артамонов М. И.* История хазар.— Л., 1962.— С. 466; *Гумилев Л. Н.* Указ. соч.— С. 19—25; *Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.— М., 1990.— С. 190—219.

¹⁶ *Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— С. 91; *Тертиловський Р. В.* Слов'яни Подніпров'я.— С. 24; Ср.: *Седов В. В.* Славяне в древности.— С. 316—318.

¹⁷ *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян // Славянская археология: этногенез, расселение и духовная культура славян.— М., 1993.— С. 31.

¹⁸ *Сухобоков О. В., Юренко С. П.* Этнокультурные процессы на территории Левобережной Украины в I тысячелетии н. э. // Проблемы этногенеза славян.— К., 1978.— С. 124—142; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка.— М., 1978.— Т. 1.— 4; *Гумилев Л. Н.* Указ. соч.— С. 20—23.

¹⁹ *Новосельцев А. П.* Указ. соч.— С. 72.

²⁰ *Любичев М. В.* Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения Северо-«Археология», № 2, 1998 г.

Западной Хазарии в конце VII — начале VIII вв. // Древности-1994. Харьковский историко-археологический ежегодник.— Харьков, 1994.— С. 87—1000.

²¹ Сухобоков О. В., Юренко С. П. Новое в изучении памятников волынцевского типа // Славянская археология: этногенез, расселение и духовная культура славян.— С. 121—135.

²² Плетнева С. А. Хазары.— М., 1986.— Карта на С. 47; Новосельцев А. П. Указ. соч.— С. 203.

²³ Толочко П. П. Древняя Русь.— К., 1987.— С. 24.

²⁴ Гумилев Л. Н. Указ. соч.— С. 474.

²⁵ Толочко П. П. Указ. соч.— С. 28; Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства.— М., 1951.— С. 28—46.

²⁶ Моця О. П. Населения південно-руських земель IX—XIII ст.— К., 1993.— С. 159.

²⁷ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники.— М., 1971; Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве».— М., 1972.

О. В. Сухобоков

ЕТНОКУЛЬТУРНА ІСТОРІЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І — ПОЧАТКУ ІІ ТИС.

Населення Лівобережної України в І — на поч. ІІ тис. н. е. представлено пам'ятками ряду археологічних культур. Автором досліджуються питання їх розвитку, взаємодії та зміни у складному процесі формування східнослов'янського (давньоруського) етнічного масиву.

O. V. Sukhobokov

ETHNOCULTURAL HISTORY OF LEFT-BANK UKRAINE OF THE 1ST AND EARLY 2ND MILLENNIA

Population of the left-bank Ukraine in the 1st and early 2nd millennia A. D. is presented by a group of relics of certain archaeological cultures. The autor traces the problem of their development, interaction and modification in the difficult process of formation of the east-Slavic (old-Russian) ethnic massif.

З ПРИВОДУ ВІДСУТНОСТІ ДАВНІХ ІРАНСЬКИХ ГІДРОНІМІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Є. В. Максимов

У статті наводяться археологічні матеріали, які дозволяють по-новому пояснити загадковий етноісторичний феномен — повну відсутність іраномовних річкових назв — гідронімів на території Дніпровського Правобережжя, де, зафіксовані історичними та археологічними джерелами, в VII—III ст. до н. е. безперечно перебували давні іраномовні народи — кіммерійці та скіфи.

Давні племена і народи, які, змінюючи один одного, мешкали на території України, залишили після себе пам'ятки матеріальної і духовної культури, представлені залишками поселень та могильників, що є важливими історичними джерелами. Крім цих джерел є ще один вид стародавніх пам'яток, це — топо-

© Є. В. МАКСИМОВ, 1998

ними (назви місцевостей) і гідроніми (назви річок). Вони дають можливість визначити мовну, а отже — етнічну приналежність давнього населення України.

За даними мовознавців, гідронімів, давня мовна характеристика яких може бути встановлена, на території Середнього Подніпров'я, Побужжя та Подністров'я порівняно небагато, близько 300. Їхня етимологія та етнолінгвістичний аналіз подано в праці О. М. Трубачова¹, що дає можливість уявити розміщення давнього населення — слов'ян, балтів, германців, іранців, іллірійців, фракійців, тюрків на цій території.

Аналізуючи зокрема поширення нечислених (13) іранських гідронімів, які нас цікавлять, О. М. Трубачов відзначає, що всі вони знаходяться в басейнах лівобережних притоків Дніпра — Сули, Псла і Самари, тоді як вся Правобережна Україна виявилася вільною від них². Єдиний, можливо іранський гідронім — Південний Буг (Бог) є сумнівним випадком, про що свідчить також і його територіальна ізолюваність (рис. 1).

Проте повна відсутність тут іранських гідронімів суперечить відомим історичним даним про перебування в Дніпровському Правобережжі наприкінці II та протягом більшої частини I тис. до н. е. давніх іраномовних народів — кіммерійців та скіфів.

Кіммерійці здавна привертали увагу дослідників, вони, як відомо, є першим давнім народом, який згадується в стародавніх писемних джерелах — в «Іліаді» Гомера, асирійських клинописах, у Геродота та Страбона. За асирійськими документами, кіммерійці в VII ст. до н. е. були воєнним супротивником цієї держави, а потім союзником Ассирії у її війнах з сусідніми державами Передньої та Малої Азії, де кіммерійці перебували протягом 28 років і мали свою територію. За свідченням Геродота, кіммерійці здавна володіли Північним Причорномор'ям, про що говорять кіммерійські назви таких місцевостей як Керченська протока — Боспор Кіммерійський, стародавнє поселення Кіммерик, Кіммерійський вал та Кіммерійська переправа. Проте, як свідчить Геродот, кіммерійці залишили цю країну, коли сюди прийшли численні кочові племена скіфів (Геродот, IV, II).

Існує кілька версій щодо відповідності кіммерійців певній археологічній культурі. Так, М. І. Артамонов вважав, що кіммерійців можна пов'язувати з катакомбною культурою доби бронзи. Проте найпоширенішою вважається версія, згідно з якою кіммерійцям відповідають пізні варіанти зрубної культури⁴. У відповідності з цим припущенням, панування кіммерійців на південному сході Європи тривало з середини II тис. до н. е. і до початку VII ст. до н. е., тобто майже 1000 років. Що ж до мови, то кіммерійці, як і скіфи, що заступили їх у Причорномор'ї, належали до іранської мовної групи.

За рівнем культури кіммерійці перевищували своїх сусідів. Вони відігравали головну роль у поширенні нового прогресивного металу — заліза серед племен Східної та Центральної Європи. За масштабністю впливу на сусідні племена, кіммерійці не поступалися своїм наступникам в Північному Причорномор'ї — скіфам⁵.

Проте історія кіммерійців залишається багато в чому ще загадковою, оскільки вона висвітлюється небагатьма писемними джерелами та нечисленними археологічними матеріалами. Так, в Дніпровському Правобережному Лісостепу відомо лише 13 таких пам'яток — поховань кіммерійських воїнів⁶. Щоправда, деякі дослідники зараховують до числа кіммерійських також матеріали, подібні поховальним предметам озброєння, кінської вузди та прикрас, які трапилися на синхронних пам'ятках чорноліської культури Середнього Подніпров'я та фракійського гальштату в Молдові⁷. Проте і їх недостатньо для висвітлення культури, побуту і суспільного ладу кіммерійців. Щоправда, вдалося встановити хронологію кіммерійських поховань Подніпров'я — всі вони незаперечно датуються кінцем VIII — початком VII ст. до н. е., вкладаючись у короткий час 30—35 років⁸. Ці дати вказують, що кіммерійські вершники перебували у Дніпровському Правобережному Лісостепу протягом історично короткого часу, складаючи, очевидно, військове об'єднання, аналогічне тим кіммерійським загонам, які діяли в цей же період у Передній та Малій Азії.

Перебування кіммерійців у Правобережному Лісостепу призвело до зруйнування певної кількості чорноліських городищ, проте з часом між кіммерій-

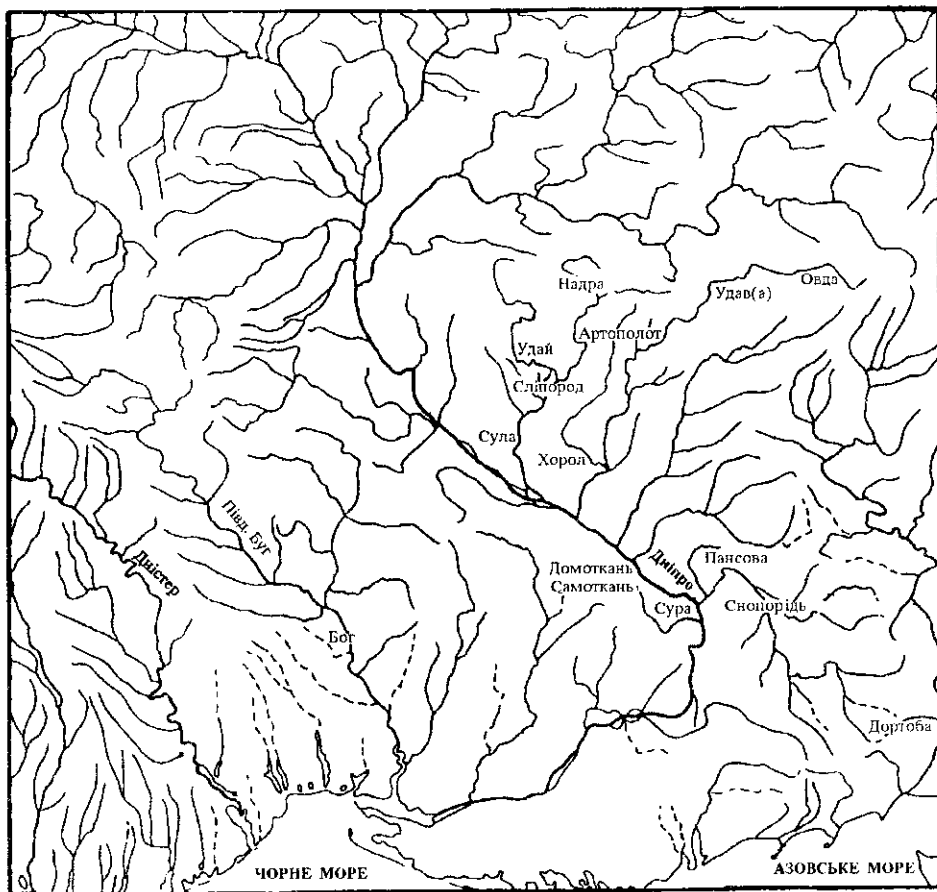

Рис. 1. Карта іраномовних гідронімів на території України (за О. М. Трубачовим).

цями та місцевим населенням налагодилися більш-менш нормальні стосунки, про що свідчить присутність у тутешніх кіммерійських похованнях місцевого посуду та знарядь праці. Відповідно, на поселеннях місцевої людності трапляються знахідки речей кіммерійського типу.

У місцевому середовищі кіммерійці природно займали панівне становище. Відмітною рисою їх положення була відокремленість від аборигенів, оскільки вони не інтегрувалися в місцеве етнічне середовище, на що вказують поодинокі поховання воїнів, здійснені за кіммерійським обрядом.

У Придніпровському Правобережжі кіммерійські вершники вели притаманний їм спосіб життя — займалися збиранням данини, брали участь в обмінній торгівлі з сусідніми регіонами та, як гадають, з Кавказом. Проте цей бік діяльності кіммерійців здається малоімовірним, зважаючи на велику відстань між Подніпров'ям та Кавказом, а також історично коротким часом кіммерійського перебування в Правобережному Лісостепу, який, ймовірно, був недостатнім для налагодження регулярних торгово-обмінних стосунків між населенням цих віддалених одна від одної територій. Що ж до наявності у подніпровського населення нечисленних речей кавказького походження, які мали свідчити про далекі торговельні подорожі подніпровських кіммерійців, то ці факти можна пояснити також існуванням ще з часів доби середньої бронзи сталих торгово-обмінних зв'язків Подніпров'я з Кавказом, який був одним з найдавніших центрів виробництва бронзи та виготовлення різноманітних предметів з неї.

Подальша історична доля кіммерійців пов'язана з країнами Передньої та Малої Азії. Що ж до України, то їх коротке перебування тут та раптовий відхід, зафіксовані археологічними та писемними джерелами, вказують на їх дійсне місце в нашій давній історії.

Можна вважати цілком імовірним припущення, що з огляду на короткочасність кіммерійської присутності в Північному Причорномор'ї вони не змогли залишити на території Дніпровського Лісостепового Правобережжя своїх мовних слідів у вигляді річкових назв. Пов'язані ж з кіммерійцями топоніми Керченського півострова — Боспор Кіммерійський, місто Кіммерік, Кіммерійський вал — вказують на тривале їх проживання в цій місцевості, очевидно, ще з часів зрубної культури⁹. Отже, з огляду на викладене, кіммерійці не могли стати тим етносом, який міг залишити на території Правобережної України іраномовні гідроніми. Джерелом таких гідронімів могли стати наступники кіммерійців — кочові скіфи-іранці.

Як відомо, в науці існує гіпотеза Б. М. Гракова і Г. І. Мелюкової, згідно з якою територія кочівницької іраномовної Скіфії обмежувалася лише степом¹⁰. Що ж до наявності в синхронній місцевій культурі Лісостепу елементів скіфської культури — поховального обряду, зброї, кінського спорядження та прикрас у звіриному стилі, то ці факти пояснювалися скіфським культурним впливом. За іншою гіпотезою, О. І. Тереножкіна і В. А. Іллінської, до складу Скіфії з часу її виникнення крім степових входили також і племена Лісостепу¹¹. Стосунки цих різних за етносом і культурою племен були не простими, оскільки хоч прийшли іраномовні скіфи і займали панівне суспільне становище, проте за кількістю і культурою місцеві пізньочорноліські племена явно переважали скіфів.

Дослідники нараховують кілька хвиль скіфської експансії в Правобережний Лісостеп¹². Перша хвиля відбулася на початку VII ст. до н. е. Тоді, просуваючись на північ, скіфи захопили центральні області пізньочорноліської культури — басейни р. Тясмина та Росі. Проте нечисленність скіфів швидко призвела до їх повної асиміляції аборигенами. Друга хвиля експансії скіфів датується кінцем VII ст. до н. е. і збігається з часом закінчення скіфських походів до Передньої та Малої Азії і відходу звідти скіфів. Витіснені з цих територій, скіфи повернулися до Північного Причорномор'я, зайнявши степове та лісостепове Правобережжя, а також лівобережне Посулля та басейн Муреша в Трансильванії.

У Правобережному Придніпровському Лісостепу скіфи спочатку, як до того кіммерійці, трималися відокремлено від місцевого населення, про що свідчать їх поховання, представлені виключно поодинокими могилами воїнів. Але з часом скіфо-чорноліські контакти налагодилися, про що свідчить поява парних і навіть колективних поховань. Цей процес інтеграції місцевої і прийшлої людності призвів до виникнення скіфо-чорноліського суспільного об'єднання, на що, крім інших даних, вказують поховання з синкретичними рисами обряду, прикладом яких є відомий великий курган Переп'ятиха поблизу Києва¹³.

Фатальним для скіфо-чорноліського об'єднання було VI ст. до н. е., коли воно було змушене протистояти новій великій експансії зі Степу. У цьому протистоянні важлива роль відводилася новим потужним городищам, оточеним високими валами та глибокими ровами. Таких городищ у Правобережному Дніпровському Лісостепу було споруджено 19, з них 10 в басейнах Тясмину і Росі. Найвідомішими є Шарпівське, Пастирське, Мотронинське, у північній частині Правобережного Лісостепу розташовані Трахтемирівське, Ходосівське та Хотівське городища. Такі ж городища відомі в Лісостеповому Лівобережжі, їх в басейнах Сули, Ворскли та Сіверського Дінця нараховується 22. Всі ці городища мають значні розміри — від кількох десятків гектарів (Пастирське — 18 га), до сотень (Матронівське — 200, Трахтемирівське — 500 га) і навіть тисяч гектарів (Більське — 20000 га). На їх спорудження було витрачено величезну кількість праці та ресурсів, що не могло не підірвати економіки суспільства. Проте ці городища не виправдали покладених на них сподівань, вони не змогли перешкодити пересуванню скіфської кінноти, яка вільно обходила городища, або ж долала їх потужні, але не захищені військом укріплення. Можна думати, що будівництво цих численних городищ підірвало економічну основу і стало однією з причин занепаду скіфсько-чорноліського об'єднання на рубежі VI–V ст. до н. е.

Іншою причиною занепаду цього суспільства стала криза місцевої лісостепової культури, передислоюваної чорноліськими нам'ятками, що існували тут ще з часів пізньої бронзи і, за існуючими уявленнями, до середини VIII ст. до н. е., коли її змінили нам'ятки перехідного чорнолісько-скіфського типу так званого жаботинського етапу, що існували до середини VII ст. до н. е. Є всі підстави думати,

що саме населення жаботинське, а не чорноліське, як думає С. А. Скорий¹⁴, було тими аборигенами, з якими в VII ст. до н. е. вступили в контакт степові скіфи і якими вони врешті-решт були асимільовані, створивши під час цієї інтеграції суспільне об'єднання, що проіснувало до кінця VI — початку V ст. до н. е.

Така інтерпретація ранньої історії Скіфії вимагає перегляду датування жаботинського етапу, зокрема його пізньої дати. Досі вважається, що нею є середина VII ст. до н. е., проте ця дата не збігається з добре відомим усім фахівцям часом припинення життя на лісостепових городищах, який відповідає кінцю VI — початку V ст. до н. е. Ця дата і має бути кінцевим часом жаботинського етапу.

Наступний, пізньоскіфський період визначається V—III ст. до н. е. Його початок відзнаменувався новою скіфською експансією на землі лісостепового Правобережного Подніпров'я. Ця експансія степових скіфів була найбільш руйнівною порівняно з попередніми скіфськими навалами, вона призвела до припинення життя на поселеннях всього цього регіону, внаслідок чого правобережний Подніпровський Лісостеп фактично знелюднів і перетворився в зону випасу численних отар, які належали номадам.

Саме таку ситуацію висвітлюють матеріали нового дослідження пам'яток скіфської доби дніпровського Лісостепоного Правобережжя¹⁵, за якими з 155 поселень, виявлених на цій території, лише чотири належать до V—III ст. до н. е. та вкрай незначні залишки цього часу на кількох колись могутніх великих городищах минулої історичної доби. Щоправда, на півночі Лісостепу та в Поліссі продовжували існувати поселення носіїв білогрудівської, мілоградської та підгірцівської культур, проте їх мешканці стояли осторонь подій, що відбувалися в центральній частині Лісостепу.

Втім, територія подніпровського Правобережного Лісостепу не була безлюдною, тут, як свідчать археологічні матеріали, перебували численні контингенти кочовиків, на що вказують понад 500 (544) скіфських поховань V—III ст. до н. е., що значно переважає кількість поховань попередньої ранньоскіфської доби (452).

Відсутність поселень V—III ст. до н. е. в українському Лісостепу вказує на те, що як об'єкт експансії він для скіфів уже не становив інтересу. Саме тому, як свідчать археологічні матеріали, скіфи спрямували свої набіги на країни Центральної Європи та на Балкани. Так, за цими матеріалами відомо, що в V ст. до н. е. в Західній Польщі скіфами були знищені численні городища пізньолужицької культури, в тому числі — відоме Біскупинське городище. У Сілезії слідами перебування тут скіфів є відомий скарб золотих прикрас у звіриному стилі з Фетерсфельда¹⁶ та численні знахідки наконечників скіфських стріл, що трапляються також у Болгарії, Румунії, Чехії.

Таким чином, правобережний Подніпровський Лісостеп в V—III ст. до н. е. був зайнятий кочовими скіфами, які перебували тут сезонно і, йдучи за отарами, часто змінювали місцезнаходження, у зв'язку з чим не могли залишити тут своїх гідронімів, формування яких було пов'язане з історично відчутною територіальною присутністю. Самий спосіб життя лісостепових скіфів повністю виключав можливість появи тут іраномовних гідронімів.

Отже іранські гідроніми не змогли сформуватися в правобережному Подніпровському Лісостепу за скіфської доби, тому що в VII ст. до н. е. нечисленні скіфи-іранці були асимільовані життєздатним місцевим суспільством, при цьому скіфи втратили, поряд з багатьма рисами своєї кочівницької культури і притаманну їм мову. Що ж до пізніших скіфів V—III ст. до н. е., то їх кочівницький спосіб життя з частотою зміною місць перебування не створював реальних умов до появи і стійкого закріплення на цій території іраномовних річкових назв.

Подібні мовні парадокси відзначені для мовно-історичного буття багатьох регіонів. Так, наприкінці VII ст. н. е. на Балкани, заселені тоді ранньослов'янськими племенами, прийшла тюркомовна орда хана Аспаруха, яка швидко розчинилася в місцевому етнічному середовищі, втративши при цьому тюркську мову.

Наведені міркування, які висвітлюють характер стосунків скіфів-іранців з місцевим населенням, дозволяють зі значною мірою імовірності висвітлити причини відсутності іраномовних гідронімів у Правобережному Придніпровському Лісостепу VII—III ст. до н. е.

Про приналежність місцевого пізньочорнолісько-жаботинського населення до слов'янського світу висловлювався О. І. Тереножкін ще в 50-ті рр.¹⁷. Проте сучасні дослідники наводять матеріали, які свідчать, що процес слов'янського етногенезу обминав чорноліську культуру¹⁸. Цю версію підтверджують дані археологічної ретроспективи культур, які репрезентують етапи становлення слов'янства. Ці культури утворюють певний ланцюг, який слід починати з раннього періоду безперечно слов'янської Київської Русі, якій передувала культура Луки-Райковецької та лівобережної роменської культури. Далі за давністю виступають пенківська, корчацька (празька) та колочинська культури на Лівобережжі V—VII ст., дністровський регіон черняхівської культури на Правобережжі, київська II—V ст., зарубинецька, милоградська та підгірцівська культури, місцева культура північної частини Лісостепу скіфського часу VII—III ст. до н. е., білогрудівська та лебедівська культури кінця доби бронзи і початку раннього залізного віку, сосницька, східнотшинецька та, можливо, середньодніпровська культури доби бронзи. Поміж усіма цими культурами існує певний хронологічний стик, подібність окремих елементів культур та, залежно від часу, збіг їхніх територій¹⁹. Носії усіх цих культур, за даними мовознавства, належали до слов'янобалтської мовної групи індоевропейської мовної сім'ї.

Археологічними дослідженнями встановлено, що хід слов'янського етногенезу неодноразово порушувався вторгненнями у праслов'янське середовище різних іншомовних племен і народів, причому особливо агресивними в цьому відношенні були народи Степу. Саме через цю обставину серед предків слов'ян можливо припускати якусь частину іранців, тюрків, монгол, а також балтів, фракійців, германців та кельтів. Проте ці іноземні вторгнення були лише різними за масштабами інвазії, властивій етнічній історії майже всіх європейських народів. Основна ж лінія становлення слов'ян як самобутнього етносу з властивою йому мовою та культурою проходила через етапи, згадані в наведеній археологічній ретроспективі.

Примітки

¹ Трубочев О. Н. Названия рек Правобережной Украины.— М., 1968.— С. 290.

² Там же.— С. 276.— Карта 13.

³ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы.— Л., 1974.— С. 23.

⁴ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 13, 19.

⁵ Там же.— С. 20.

⁶ Скорий С. А. Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському правобережному Лісостепу.— Автореф. дис. ... докт. іст. наук.— К., 1996.— С. 18.

⁷ Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 21.

⁸ Скорий С. А. Вказ. праця.— С. 23.

⁹ Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 44.

¹⁰ Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степной и лесостепной областях Европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии.— М., 1954.— С. 39—93.

¹¹ Іллінська В. А., Тереножкін О. І. Загальний нарис Скіфії // Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. II.— С. 34.

¹² Скорий С. А. Вказ. праця.— С. 38—41.

¹³ Скорий С. А. Курган Переп'ятиха.— К., 1990.— С. 122.

¹⁴ Скорий С. А. Кочовики ...— С. 1.

¹⁵ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1989.— С. 335.

¹⁶ Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века.— М., 1974.— С. 211.

¹⁷ Тереножкин А. И. Культура предскифского времени в Среднем Приднепровье (чернолесский этап) // Вопросы скифо-сарматской археологии.— М., 1954.— С. 109.

¹⁸ Березанская С. С. Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры // Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгрессе славянской археологии.— М., 1985.— С. 14, 15.

¹⁹ Максимов Е. В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III-II тис. до н. е. // Археологія.— 1994.— № 4.— С. 69—83.; Максимов Е. В. Населення України I тис. н. е. за археологічними матеріалами // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери.— К., 1992.— С. 5—17.

Е. В. Максимов

ПО ПОВОДУ ОТСУТСТВИЯ ДРЕВНИХ ИРАНСКИХ ГИДРОНИМОВ НА ТЕРРИТОРИИ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

Языковеды — последним по времени из них является О. Н. Трубачев — обращали внимание на полное отсутствие ираноязычных гидронимов на территории Днепровского Правобережья. Вместе с тем, согласно историческим свидетельствам и данным археологии, на этой территории не менее 1000 лет пребывали киммерийцы и скифы, ираноязычная принадлежность которых не вызывает сомнений. В статье анализируются археологические материалы, объясняющие этот историко-филологический феномен. Так, киммерийцы не смогли оставить здесь свои гидронимы, поскольку их пребывание в Днепровском Лесостепном Правобережье было очень кратковременным, не более 30—35 лет. Скифы же, появившиеся здесь в VII в. до н. э. были вскоре полностью, в том числе и в языковом отношении, ассимилированы многочисленным местным оседлым населением, принадлежавшим к иному языковому миру. Поздние скифы-кочевники V—III вв. до н. э. использовали территорию Правобережья исключительно под пастбища. Их сезонные и скоротечные местопребывания в Лесостепи не создавали никаких объективных условий для образования иранских названий местных речных систем.

Е. V. Maksimov

CONCERNING THE ABSENCE OF ANCIENT IRANIAN HYDRONYMS IN THE TERRITORY OF RIGHT-BANK UKRAINE

Linguists paid attention to the complete absence of Iranian hydronyms in the territory of right-bank Ukraine (the last-in-time scientist was O. N. Trubachev). At the same time historical documents and archaeological findings show that this territory was inhabited by the Cimmerians and Scythians not less then for 1000 years and the peoples mentioned undoubtedly belong to the Iranian-language group. Archaeological data wich throw light on this historical and philological phenomen are analyzed in the paper. The Cimmerians could not left there their hydronyms as they stayed in the forest-steppe right-bank Dnieper territory for a very short period of time: not more than 30—35 years. The Scythians, who came there in the 7th cent. B. C., were soon completely assimilated, in the language aspect as well, by the native settled population which belonged to another language world. The later nomadic Scythians in the 5th—3d cent. B. C. used the right-bank territory exclusively as pastures. Their seasonal and short-term life in the forest-steppe created neither conditions for formation of Iranian names for local river systems.

В. О. Петрашенко

У статті розглядаються писемні, історичні та археологічні джерела про походження, хронологію та територію проживання полян.

Історія полян є однією з найтаємничіших і загадкових сторінок, як загально-руської, так і української історії. Про них написано чимало історичних та лінгвістичних статей, що тією чи іншою мірою торкаються проблеми походження назви, території проживання та часу їх реального існування. Майже кожна фундаментальна праця, присвячена проблемі походження Русі та її ранній історії, торкалась і проблеми полян. Серед них особливе місце займають дослідження Б. О. Рибакова, які не втратили свого наукового значення для сучасних істориків, про що свідчать наукові студії останніх років¹. В цих роботах продовжується дискусія щодо реальності існування літописних полян. Зокрема М. М. Корінний, звернувшись до літописних свідчень знову відновив концепцію про тенденційність літописного зводу Никона щодо слов'яно-поляньського (польського) походження київського князівства. В реальності, як вважає дослідник, на цій території проживали уличі, поляни ж з'явилися лише завдяки творчості літописця, якому «необхідно було довести читачу першість поляньської династії киевичів перед Рюриковичами». Отже, поляни це міф, породжений літописною традицією². Така позиція щодо пізньої вставки сюжетів у літописні зводи про полян спонукала нас ще раз звернутися до походження цього терміну та його хронології, які добре розроблені у науковій літературі.

Ще 1947 р. Б. О. Рибаків присвятив полянам спеціальну статтю і постійно звертався до цієї теми в своїх наступних роботах³. Він перший з дослідників звернув увагу на дуже малу територію, яку за літописними свідченнями займали поляни, що не відповідало їх особливій ролі в давньоруській історії. Дослідник вважав, що їх територію не можна обмежувати лише Правобережжям і пропонував перенести її і на частину Лівобережжя (рис. 1, А). Поляньський союз племен склався ще в перші віки нашої ери, в часи черняхівської культури (II—IV ст.). Спали-поляни витримали боротьбу з готами; у VI ст. вони значно розширилися за рахунок більш східних племен лісостепової зони. Коли закінчився рух антів у Візантію, цей союз розпався, і в VII ст. археологічний матеріал знову вказує на стару територію полян — лісостепову частину Києва в басейні Росі і поблизу Переяслава. Розробляючи тему літописних полян в пізніших роботах, Б. О. Рибаків дійшов висновку, що вже з VI—IV ст. до н. е. (сколотсько-лужицька культура) можна простежити справжні союзи племен — «царства» геродотових нотаток. «Землі цього союзу займали Середнє Подніпров'я і відповідали пізнішим полянам, русі і бужанам»⁴. Отже не можна поскаржитися на те, що полянам науковці приділяли недостатньо уваги, проте й досі більшість запропонованих концепцій залишаються значною мірою гіпотетичними. Причина такого явища криється передусім в протиріччях писемних джерел щодо полян.

З одного боку, в літописах (у 7-ми перших томах ПСРЛ) знаходимо цікаві і порівняно численні згадки про полян, з іншого — в іноземних джерелах раннього середньовіччя (візантійські письменники VII—VIII ст., Костянтин Багрянородний, Баварський анонім, арабські автори) немає жодного повідомлення про них.

Розглянемо основні літописні сюжети. По-перше, «поляни народ слов'янський, що сидить по Дніпру по горах київських, мимо них проходить путь з

варяг у греки». Цим повідомленням передує сюжет про розселення слов'ян на Дунаї, де нині знаходиться Угорська земля і Болгарська. «Від тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми»⁵. Дунайські слов'яни, що були витіснені волохами (кельтами за П. Шафариком) у Повіслення, прозвалися ляхами. Від тих ляхів походять поляни. В цьому епізоді певно йдеться про польських полян. Наскільки вони пов'язані з дніпровськими полянами можна лише здогадуватись, літописи про це нічого не повідомляють. Отже, поляни відомі не лише у Середньому Подніпров'ї та на Київщині, вони є у центральній Польщі, Болгарії та Моравії. Такий збіг назви «поляни» на широких просторах Східної Європи досі не знайшов свого переконливого пояснення. Найбільш логічну і науково обгрунтовану версію висунув Б. О. Рибаків, яку в загальних рисах пізніше підтримав М. Ю.Брайчевський. З версією про походження полян від ляхів певною мірою перегукується інформація Костянтина Багрянородного про лендзанів, яких, можливо, вдасться пов'язати з дніпровськими полянами.

У розділі про росів, що вирушають з моноксилами з Росії до Константинополя, серед їх союзників (данників?) згадуються лендзаніни: «Слов'яни ж, їх пактіоти (союзники, данники), а саме: кривитеїни, лендзаніни та інші Славинії — рублять в своїх горах моноксилі під час зими і, спорядивши їх, з приходом весни, коли розтане лід, випускають у сусідні водоймища. Так як ці водоймища вливаються в ріку Дніпро, то і вони з тутешніх місць заходять у цю саму ріку і відправляються до Києва»⁶ (переклад з російської — В. П.). Здається є всі підстави в лендзанінах вбачати середньодніпровських полян, їх розміщення вниз по Дніпру за кривичами, а також такий надійний орієнтир, як Дніпро, дають підстави для такої версії. До того ж етимологія слова лендзаніни пов'язується філологами з полем. Етнонім походить від загальнослов'янського *led* — «необроблене поле», або, за О. М. Трубачовим, означає мешканців цілих земель. Така етимологія цілком перегукується з «полем-поляною», тобто звільнена від дерев у лісі ділянка землі. З нашої точки зору тотожність слів: *led*-лядина-поляна має право на існування. Ні в кого не викликає сумніву, що це слово тотожне самоназві поляків. Дослідник звертає увагу, що ця назва нагадує полянам-полякам, що вони новосели на своїй землі. Суттєво і те, що повна форма «*ledjan-leden*» походить, ймовірно, з півдня, з Дунаю, де збереглась в угорській мові — *lengyel*⁷.

Науковцями були висловлені версії про ототожнення цього етноніму з лучанами, що проживали в басейні Прип'яті, з радимичами, що мешкали на р. Сож, але здається ніхто з вітчизняних істориків не наважувався вбачати в них дніпровських полян. Хоч у польській літературі, зокрема Х. Ловмянським, відстоюється думка, що назва «лендзяни» була поширена на це об'єднання східних слов'ян тому, що до утворення Давньоруської держави воно підкорялось польському об'єднанню з такою назвою. Проте цьому твердженню, як доречно відмічають А. П. Новосельцев і Г. Г. Літаврін, суперечать писемні свідчення, які у IX ст. не знають лендзян на території Польщі, вони в цей час носили ім'я вісляни⁸.

Удруге Костянтин Багрянородний згадує лендзян у розділі, де йдеться про сусідів печенігів: «а фема іавдіертим сусідить з данниками країни Росії місцевостями, з ультинами, деревленінами, лендзанінами та ін. слов'янами...» (переклад з російської — В. П.). На основі цього сюжету Г.Г. Літаврін і А. П. Новосельцев вважають можливим бачити в лендзянах волинян, хоч самі ж відмічають ряд протиріч, які не можна пояснити, зокрема не збігаються території цих об'єднань за іншими джерелами, а також відсутня етимологічна близькість цих слів⁹.

Отже, спираючись на етимологічну близькість полян-лендзян, а також їх місцезрештування на Дніпрі у сусідстві з деревлянами, уличами, печенігами, видається цілком ймовірним ототожнення їх з дніпровськими полянами.

Повернемося знову до свідчень руських літописів, де повідомляється про те, що поляни живуть «особно» і володіють родами своїми на своїх місцях з давнини (мається на увазі до приходу трьох братів — засновників Києва). Були ж вони «мужами мудрими й тямущими, і називалися полянами, від них поляни в Києві і до сьогодні».

Легенді про заснування Києва присвячена численна література, зокрема на-

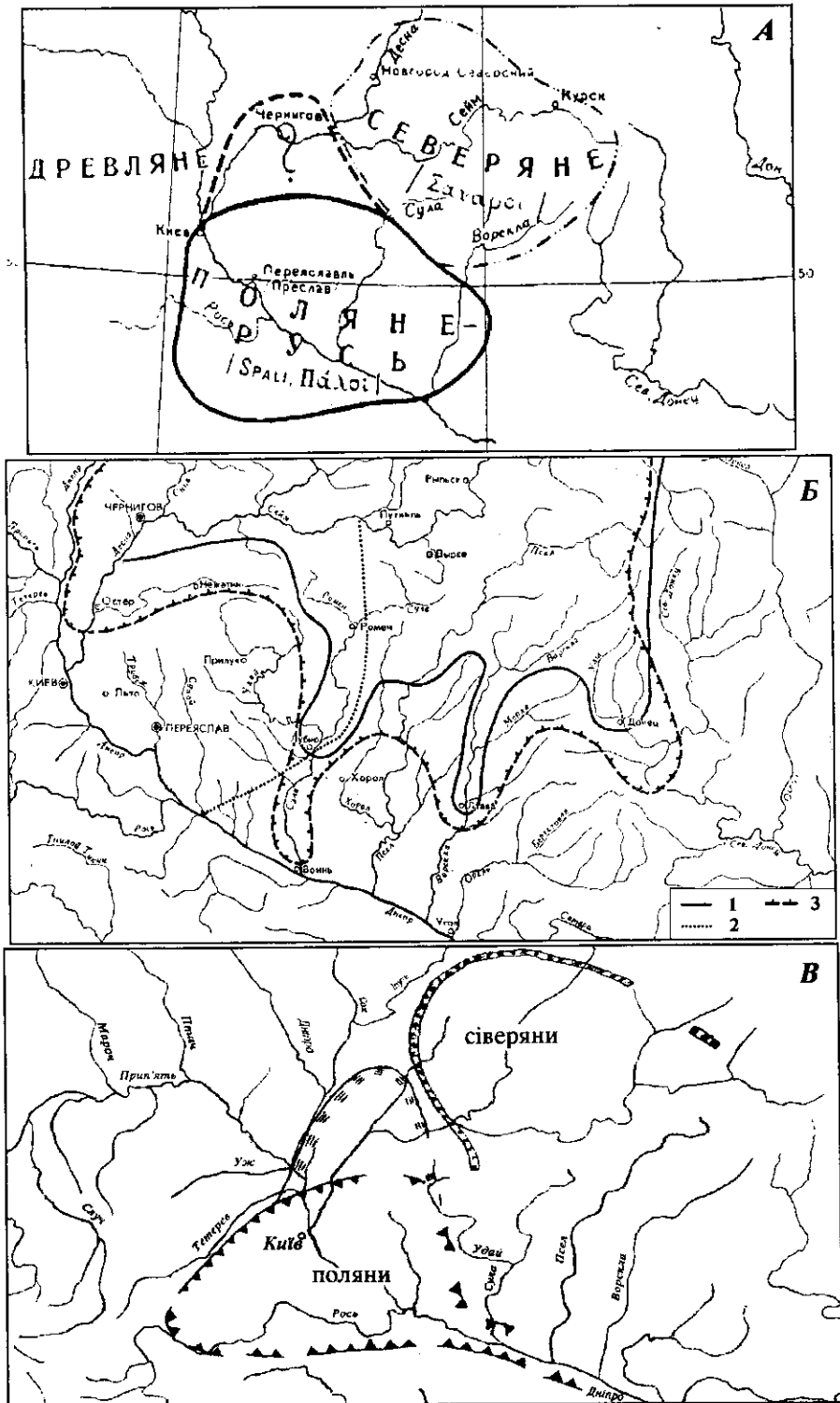

Рис. 1. Розселення полян і сіверян за археологічними, історичними та лінгвістичними даними. А — приблизні границі полян і сіверян за Б. О. Рибаківим. Б — розселення уличів-полян на Лівобережжі за М. М. Корінним: 1 — роменська культура за даними І. І. Ляпушкіна; 2 — східна межа розселення полян за І. П. Русановою; 3 — роменська культура за О. В. Сухобоковим. В — розселення полян і сіверян за даними стратиграфії географічних назв з формантом «нічі» за О. А. Купчинським.

писано спеціальний історіографічний нарис про походження Києва¹⁰. В ньому дискутується, як достовірність самої легенди, так і роки правління Кия. Наприклад, М. Ю. Брайчевський вважає, що героїв легенди слід розділити у часі, зокрема сестра Либідь із братами жила десь у VI ст., тоді як Кий — особа історична і жив у VI — на початку VII ст. Як вважає дослідник, Кий належав до східнослов'янського племені хорватів, яких авари переселили до краю Сірмій (сучасна Хорватія). Близько 635 р. він підняв повстання проти аварського кагана і, здобувши низку перемог, закріпився на нижньому Дунаї, де збудував городок Києвець. Проте не зміг закріпитись на Дунаї і змушений був відійти на північ до Середньої Наддніпряни, де й заснував столицю майбутньої Київської Русі — Київ¹¹.

Глибокому аналізу цей сюжет літопису піддав Б. О. Рибаків і відніс час князювання Кия до кінця V—першої половини VI ст. Його підтримав П. П. Толочко, який вважає, що верхній хронологічний рубіж життя і діяльності Кия припадає на рубіж VI—VII ст., а нижній, ймовірно, відповідає даті, яку запропонував Б. О. Рибаків¹². При всій розбіжності точок зору відносно хронології подій легенди від II до IX ст., переважна більшість дослідників переконані в достовірності цієї легенди. На підставі багатьох зіставлень, зокрема свідчень літопису Нестора з вірменською легендою про заснування міста Куара (легенда має незаперечні паралелі з легендою про Кия), яка вміщена в «Історії Тарона», написаній, в кінці VI—на початку VII ст., дослідники відносять проживання Кия саме до цього часу. У пізніших літописах і хроніках, зокрема за Новгородським першим літописом, цю подію віднесено до 854 р., проте тенденційність пізньої версії тут очевидна. Вона пов'язана з возвеличенням Новгорода і намаганням створити свою версію руської історії¹³.

Далі описуються події вже після смерті братів, їх рід продовжував «держати» княжіння полян, вони живуть у мирі з сусідніми племенами, описуються їх звичаї, весільний обряд, які вихваляються і протиставляються іншим «племенам»¹⁴. Проте з часом мир з сусідами був порушений, поляни утискуються деревлянами та іншими навколишніми «племенами». Вони змушені платити данину хозарам, старці хозарські передрікають їм владу над багатьма народами. Повідомляється, що «поляни ці є кияни і древляни»¹⁵. Це останнє зауваження здається нам особливо важливим з приводу незаперечного зв'язку полян з древлянами (ототожнення киян і древлян тут очевидне), а також досить раннього зникнення полян із сторінок літописів. Уже в часи хозарської данини, а вона припадає на VIII—не пізніше середини IX ст., на зміну полянам приходять кияни і древляни. Такий висновок підтверджується і подальшими текстами літописів.

Так, початок літочислення (852—860 рр.), відмічений царствуванням Михайла III та походом Русі на Царград, пов'язується вже з Руською, а не з полянською землею. З 862—863 рр. «Польською землею стали володіти Аскольд і Дір, сівши у Києві»¹⁶, «Польською землею, сі єсть київською»¹⁷, «Полянською землею»¹⁸. Як бачимо, у різних літописах збереглися уточнення, що полянська земля це і є київська земля.

Під 885 р. згадуються поляни в переліку племен, що перебувають під владою Олега¹⁹, а в статті під 898 р. до однієї слов'янської мови додаються «поляни, яже нині зовомае Русь»²⁰.

Наведемо ще один уривок з Іпатіївського літопису у перекладі Л. Є. Махновця: «А слов'янський народ і руський — один; од варягів бо прозвалися вони русько, а спершу були слов'янами; хоча вони й полянами звалися, але мова в них слов'янська була. Полянами ж вони прозвалися тому, що в полі сиділи, а мова в них була одна — слов'янська»²¹. Цей текст безліч разів цитувався дослідниками на підтвердження різних концепцій походження Русі від норманістів до прибічників автохтонного утворення давньоруської держави. Тут для нас важливо звернути увагу на давність назви полян, яка пов'язується з етнонімом слов'яни в такій послідовності: спочатку слов'яни, потім поляни, потім Русь.

Поляни також згадуються у війську Олега у поході на греків у 907 р.²². Нарешті останнє свідчення про полян належить до 944 р., коли вони беруть участь у поході Ігоря на греків²³.

Спираючись на наведені уривки про полян з руських літописів, історики розробили кілька версій щодо походження назви полян, території розселення та

хронології їх реального існування. Переважна більшість учених, що безпосередньо або побіжно займалися дослідженням полян, висували концепції приходу цього «племени» в район Києва та його околиці. При цьому називалися різні напрямки, звідки вони могли прийти: південний захід, південний схід, північ.

Так, професор В. Пархоменко виводив полян з південного сходу²⁴. За своїм місцеположенням південно-східна група слов'ян — це нащадки тих антів, що жили на північ від Азовського моря і в Подонні. Переміщення дослідник пояснює тим, що під тиском болгар у VII ст. ця група слов'ян відходить від Дунаю в напрямку Дону. Саме цим відходом слов'ян з Дунаю можна пояснити зникнення у візантійських авторів антів після 602 р.

Далі, переміщення угрів по південно-східних степах і тиск кочовиків привели в рух південно-східні і південно-західні групи, які змішавшись просунулись в більш захищені північні райони. В. Пархоменко вважає полян вихідцями з території хозарського царства і наводить такі аргументи: поляни — вихідці з поля або із степів, зв'язок полян з хозарами, боротьба полян з древлянами і витіснення останніх першими з їх території, про які є натяки у літописах.

З сучасних істориків на позиціях близьких до викладених стоїть О. Прицак, який розвиває концепцію походження Києва та й самої Києво-руської держави від Хозарського каганату, а також відстоює тотожність полян і хозар. До аргументів, про які йшлося вище, додається, зокрема, важливий писемний документ, написаний близько 930 р. давньоєврейською мовою. Це рекомендаційний лист єврейської общини Києва²⁵. Основні положення цієї концепції викликали серйозну критику, як з боку істориків-археологів, так і лінгвістів. Зокрема, П. П. Толочко справедливо відмічає, що не можна замовчувати або відкидати факти, що вказують на зв'язок Русі з Хозарією, яка будучи її безпосереднім сусідом звичайно впливала на її розвиток. У першу чергу це стосується соціально-економічних і політичних структур, мається на увазі титул кагана, а також, можливо, система дуумвірату. Проте, як підкреслює дослідник, не можна не бачити, що держава «Руська земля» розвивалась і міцніла не під протекторатом Хозарії, а в постійній боротьбі з її експансією²⁵.

Щодо походження назви Київ від східноіранського, а також Самботас від давньоєврейського, то критику на ці положення розгорнув на сторінках свого лінгвістичного дослідження О. М. Трубачов. Дослідник зазначає, що лише відродження старих атак на слов'янську етимологію імені Київ, яка й так досить ґрунтовно доведена в науковій літературі, примушує знову повернутись до системи її доказів. Так, О. Прицак обходить мовчанням тотожність племінної назви київських полян західному етноніму полян польських та лексико-семантичну і ономастичну паралель давньоруського імені Кий і польського Piast, що означає «дубина, колотушка, пест». Усе це свідчить про архаїку цих термінів, що сягає вглиб віків і ніяк не може бути пов'язана з IX ст. На завершення О. М. Трубачов демонструє карту з назвами населених пунктів Київ, Києва, Кієво, Кієвець і т. д., на якій добре видно як ця назва просувалась із заходу на схід, епіцентр її лежить у межах старого слов'янського ареалу²⁷.

Певний історіографічний інтерес становить концепція про північне походження полян, найбільш послідовно викладена В. В. Мавродіним²⁸. Вторгнення антів у Візантію і просування їх на південний захід, на Дунай і Балкани (VI ст.) не могло не призвести до певного запустіння Подніпров'я. Пішов найбільш войовничий елемент, частина антських дружин з їх «рексами» пише дослідник. В цей процес втягуються північні племена, що проживали в непрохідних лісах Прип'яті, Задесення і Верхнього Подніпров'я. Племена поліської зони Середньої Європи, північні східнослов'янські племена (тепер добре відомі за матеріалами празької і колочинської археологічних культур) звичайно просунулись не лише на південь, але й на північний схід, де вони потіснили фіно-угорські і балтійські племена. Як правило до племен, що прийшли з півночі зараховують передусім кривичів, словен, вятичів, сіверян і, можливо, полян.

В. В. Мавродін уперше звернув увагу на можливий етимологічний зв'язок полян з паралатами або спаралатами із «spali» або «spoli» Йордана і таким чином спробував пов'язати полян з їх далекими предками. Відмічаючи спорідне-

ність слов'ян і антів, Прокопій говорить, що колись і ім'я у них було одне, а саме — спори, тому, що вони проживали у країні спораден, «розсіяно».

Питання про спорів і досі не вирішено, хоч як аргумент на користь зв'язку цього терміну з полянами залучався і іншими дослідниками, зокрема Б. О. Рибаківим та М. Ю. Брайчевським.

Досить близька до ідей Б. О. Рибаків концепція М. Ю. Брайчевського, який також ототожнює антів і склавів з черняхівською культурою, яку вважає слов'янською і відносить до IV—початку VII ст. В полянах він бачить сукупність щонайменше шести східнослов'янських племен (уличів, тиверців, хорватів, бужан, дулібів, волинян). Таким чином на зміну антському союзу племен VI ст. приходить полянський (VIII ст.)²⁹. Дослідник зауважує, що більшість свідчень про полян у літописах належить до недатованої частини тексту, тобто в епоху літописця поляни, як історична реальність не існували, їх союз розпався ще до початку писемної історії слов'ян (до IX ст.), а на його місці з'явилося нове об'єднання — Русь. А зважаючи на те, що поляни відомі не лише серед давньоруських племен цілком переконливо звучить теза про перенесення існування цього союзу десь на першу половину I тис., коли слов'яни ще не були розділені на південних, західних і східних.

Зважаючи Київ полянським містом автор підводить до думки, що до його заснування десь у середині I тис., поляни пройшли на іншій території великий історичний шлях. І цей шлях пов'язаний з антами і склавінами, спорами Прокопія, про які вже йшла мова. Таке бачення полян дійсно знімає більшість протиріч писемних джерел, але разом з тим вимагає археологічного підтвердження безперервного розвитку Середньої Наддніпрянщини від черняхівської культури до IX ст. включно, а це далеко не так. Перетворення полян у збірне поняття, якому відповідає південно-західна група «племен» логічно веде до зникнення конкретних полян як етнічної спільності.

Ці і інші концепції, що розглядають полян упродовж всього I тисячоліття через призму великих племінних союзів, «царств», які в кожному конкретному випадку стояли на порозі виникнення державності, яка так і не була створена, дуже заманливі, проте уникнути їх гіпотетичності навряд чи колись вдасться. Проблема історичної географії народів часу великого переселення, ймовірно, назавжди залишиться гостро дискусійною.

Саме тому археологи в пошуках території розселення літописних племен звернули увагу на археологічні матеріали давньоруського періоду, сучасником якого був літописець. Спроба окреслити територію літописних племен за археологічними матеріалами вперше була здійснена А. А. Спіциним³⁰. Дослідник проаналізував інвентар поховань XI—XII ст., зокрема скроневих кілець, і виділив три територіальні групи: північну, південно-західну і східну. Проте для полян не вдалось встановити якихось специфічних ознак у матеріальній культурі цього часу. Як обряд поховань, так і речовий інвентар нічим не відрізняється від сучасних волинських і древлянських старожитностей.

Пізніше Ю. В. Готьє запропонував розглядати щільно збиті глиняні майданчики в курганах під кострищами як характерні лише для полян. Цю ідею підтримав пізніше В. В. Сєдов, картографувавши курганні могильники³¹. Таких курганів виявилось небагато: п'ять в межиріччі Дніпра і Десни і чотири в околицях Києва. Деякі дослідники визнають полянськими поховання в дерев'яних камерах³², проте більшість археологів вважає цю ознаку не етновизначальною, а соціальною³³.

Курганам полян присвятила спеціальне дослідження І. П. Русанова, яка картографувала всі кургани X—XII ст. з трупопокладеннями у ямах і дійшла висновку, що саме їх можна вважати надійною племінною ознакою полян (рис. 1, Б). Дійсно, такі кургани переважають в Київському і Чернігівському ареалах і окреслюють досить велику територію полян³⁴. Проте ця особливість поховального комплексу не всіма дослідниками сприймається як етновизначальна ознака, а розглядається як така, що відбиває еволюцію поховального обряду, тобто є хронологічним показником³⁵. Отже курганні старожитності не можуть дати однозначної відповіді на питання про походження та територію проживання полян. Причина тут криється передусім в особливостях цієї території, яка, складаючи серцевину Києво-руської держави, випереджаючими темпами відмовля-

лась від племінних особливостей, що стояли на перешкоді розвитку державності. Отже, якщо шукати полян в XI—XII ст. вже пізно, то в першій половині I тис. н. е. — ще рано. Тому логічно постає питання про пошуки полян в більш ранній додержавний період, а саме у VII—IX ст. Саме до цього часу належать археологічні пам'ятки, які автори досліджень упевнено називають полянськими³⁶.

Дійсно ті великі об'єднання і союзи, що мали місце у першій половині I тисячоліття і про які є згадки в писемних джерелах (венеди, готський союз Германарика, анти) вірогідно утворювались не на етнічній основі, а лише на військовій силі рексів і царів, що вели між собою війни. У цей період слов'яни все ще проходили одну з фаз свого становлення і тому практично неможливо здійснювати будь-які пошуки літописних племен в цей період, ні археологічні, ні тим більше писемні джерела не дають для цього однозначної відповіді. Лише із завершенням етногенезу слов'ян, який збігається з появою історичних слов'ян у VI ст. з'являється об'єктивна можливість віднайти етногенетичну підоснову літописних племен. Наприкінці VI—VII ст. на території Східної Європи утворюються три досить близькі археологічні культури: празька, пеньківська, колочинська, які виступають під самоназвою «слов'яни». Хоч стосовно походження та подальшої долі кожної з цих культур точиться гостра дискусія, особливо пеньківської і колочинської, майже не виникає сумнівів, що всі вони пов'язані із слов'янами. Усі три культури сходяться у Середньому Подніпров'ї, а територія їх формування, за дослідженнями київської школи археологів, визначається верхів'ям Псла та середньою течією Десни до Дністра і Прута. Саме тут на кордоні лісу і лісостепу відбувалось становлення слов'янської етнічної спільності³⁷. Лише із завершенням цього етапу слов'янської історії можна розпочинати пошуки літописних племен, реальне існування яких припадає на VII—IX ст.

Встановивши хронологічні межі реального існування полян перейдемо до розгляду території, яку вони могли займати. Це питання також не має однозначної відповіді. Так, М. Грушевський зазначав, що земля полян у X—XI ст. була дуже невелика, крайніми більшими містами її на північному заході був Білгород на Ірпені і Вишгород на Дніпрі, на сході природним кордоном був Дніпро, хоч не виключається і вузька придніпровська смуга Лівобережжя, крайнім південним пунктом був Родня, хоч наприкінці X ст. цей кордон через печенігів переноситься на Стугну. Ця точка зору в загальних рисах підтримана більшістю дослідників, і трикутник між Дніпром, Ірпенем і Россю вважається ядром Києво-руської держави, який закономірно належав полянам. Саме на ньому ми зосередимо свою увагу в пошуках території полян за археологічними матеріалами останньої чверті I тис. Цьому питанню присвячена спеціальна стаття, що дозволяє нам навести тут лише висновки³⁸.

Які ж археологічні культури фіксуються у цей час у Києві? Тут досліджено залишки поселень празької культури (Старокиївська гора, Оболонь) і колочинської (Ходосівка). Пам'ятки пеньківської (антської) культури виявлено значно південніше, на Канівщині. Отже, якщо ставити знак рівності між полянами і антами, що набуло майже аксіоматичного твердження в багатьох монографічних дослідженнях, слід мати на увазі, що сам Київ і його околиці з цієї концепції випадають, у VI—VII ст. тут зафіксовано пам'ятки празької (склавини) культури. Празька культура в цьому районі, як і на всій території Середнього Подніпров'я у вузькому значенні (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) трансформується у сахнівсько-волинцевські пам'ятки VIII—середини IX ст., пов'язані з культурою типу Луки Райковецької. Сьогодні до території поширення культури Луки Райковецької слід залучити і лівобережну частину Подніпров'я, де тепер добре відомі волинцевські пам'ятки, на зміну яким приходять давньоруські і де відсутня роменська культура. Це передусім межиріччя Десни і Дніпра, де виявлено близько 90 давньоруських поселень і серед них жодного роменської культури³⁹. Невідомі також роменські пам'ятки і на Переяславщині, хоч волинцевські знайдені на самому узбережжі Канівського моря (Циблі, ур. Горіле). На Чернігівщині волинцевська культура є безперечною основою наступної дружинної культури X ст., хоч у самому місті є і роменські матеріали, що цілком природно для раннього літописного міста, розташованого до того ж на кордоні різних племінних князів (рис. 1, Б).

Отже, підсумовуючи дослідження проблеми території розселення полян за

археологічними даними можна констатувати, що їм належали сахнівсько-волинцевські пам'ятки Середнього Подніпров'я, генетичний зв'язок яких з празькою культурою здається нам доведеним. Кордони ж полянської території за цими пам'ятками можна вказати лише в загальних рисах, оскільки широке їх дослідження ще попереду.

Цікавим для нашої теми виявилось зіставлення археологічного матеріалу з даними лінгвістики. Так, О. А. Купчинський спираючись на структурно-семантичний, стратиграфічний і статистичний аналізи назв, що закінчуються на «ичі», наводить наступні кордони полян. Північно-західна межа полян доходила до середньої течії Тетерева. Щодо південно-східних кордонів полян, то стратиграфія назв на «ичі» дає про них мало інформації у зв'язку із значним територіальним розривом у цьому районі зони, передусім на пониззях Лівобережжя Десни (Чернігів, Листвин, можливо середній Снов і нижня течія Сожу, напрямок від середнього Снову до верхів'їв Удаю). На півдні ця межа проходить по правих допливах Росі. Окремі поселення з назвами на «ичі» заходять на Правобережжя Дніпра до місць впадіння в нього Псла⁴⁰ (рис. 1, В). Як бачимо, територія полян охоплює і землі, де до X ст. мешкали улличі, сіверяни і древліани. Звичайно, за цими даними не можна вважати питання остаточно вирішеним. Назви на «ичі» — це в основному родові сільські поселення, які після XIV—XV ст. не утворювались, проте як глибоко можна опускати дату їх виникнення невідомо. Така їх концентрація в межах Руської землі у вузькому значенні може відбивати і пізніші, власне, давньоруські часи, а не період VII—IX ст. Незважаючи на це зауваження, їх не можна ігнорувати. Тим більше, що версію про можливість проживання полян і на Лівобережжі, тією чи іншою мірою підтримали П. М. Третьяков, І. П. Русанова, П. П. Толочко, М. П. Кучера, Л. М. Рутківська⁴¹.

Розглянувши археологічні та історичні джерела про полян, ми переконались, що розроблена Б. О. Рыбаковим концепція знаходить підтвердження і в сучасних дослідженнях, особливо це стосується території їх проживання. Найбільш вірогідною точкою зору ми змушені визнати ту, що виводить назву полян з іншої, не київської території, ймовірно, вона з'явилась з південного заходу разом з Києм між VI—VIII ст. Проте поява назви не обов'язково означає зміну населення, з'явилась група добре організованого війська на чолі з «рексом», що вже намагався закріпитись в інших землях, зокрема на Дунаї, і підкорила місцеве населення. Саме про це є натяки в руських літописах, відображені в сюжетах боротьби полян з древліанами, що загострилась після смерті Києя. Подібну ситуацію можна спостерігати при утворенні майже кожної держави Східної Європи, коли на її чолі ставала група добре озброєних людей, що перетворювали на своїх союзників і данників. Якщо наша гіпотеза про зв'язок цього етноніму з вирубленою у лісі ділянкою землі — поляною — знайде підтримку, це змінить традиційне тлумачення полян як вихідців з поля і зв'яже їх з основним масивом слов'янського розселення VIII—IX ст.

Протягом майже 300 років, до IX ст. включно, у Середньому Подніпров'ї відбувався складний процес державотворення, історичні свідчення і конкретні факти якого, назажди залишаться для нас невідомими. Хоча не викликає сумніву той факт, що до появи Русі IX—X ст., на цій території існував полянський союз, який за хронологією значною мірою збігається з появою варягів-русів, добре відомих за писемними джерелами.

Примітки

¹ Петро Толочко *Київська Русь*.— К., 1996; Павленко Ю. В. *Передісторія давніх Русів у світовому контексті*.— К., 1994; Коринний М. М. *Переяславська земля X — перша половина XIII века*.— К., 1992.

² Коринний М. М. *Указ. соч.*— С. 31.

³ Рыбаков Б. А. *Поляне и северяне // СЭ*.— 1947.— № VI-VII.

⁴ Рыбаков Б. А. *Киевская Русь и русские княжества*.— М., 1982.— С. 29.

⁵ *ПВЛ*.— Ч. I.— Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. Лихачева.— М.—Л., 1950.— С. 6.

⁶ *Константин Багрянородный* Об управлении империей.— Текст. Перевод. Комментарий. Под редакцией Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцова.— М., 1989.— С. 45—47.

⁷ *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистическое исследование.— М., 1991.— С. 213, 214.

⁸ *Константин Багрянородный* Указ. соч.— С. 390.

⁹ Там же.— С. 157, 390.

¹⁰ *Боровський Я. Є.* Походження Києва.— К., 1981.

¹¹ *Брайчевський М.* Конспект історії України.— К., 1993.— С. 42.

¹² *Рыбаков Б. А.* Город Кия.— ВИ.— 1980.— № 5.— С. 34; *Толочко П. П.* Древний Киев.— К., 1983.— С. 19.

¹³ *Боровський Я. Є.* Вказ. праця.— С. 7.

¹⁴ *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 5; Т. 5.— С. 85; Т. 7.— С. 264.

¹⁵ *ПСРЛ.*— Т. 2.— С. 234.

¹⁶ *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 9; Т. 2.— С. 237.

¹⁷ *ПСРЛ.*— Т. 5.— С. 88.

¹⁸ *ПСРЛ.*— Т. 7.— С. 269.

¹⁹ *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 10; Т. 2.— С. 239.

²⁰ *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 11; Т. 5.— С. 91; Т. 7.— С. 270.

²¹ *Літопис Руський за Іпатським списком у перекладі Л. Є. Махновця.*— К., 1982.— С. 16; *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 12; Т. 5.— С. 92; Т. 7.— С. 271.

²² *ПСРЛ.*— Т. 1.— Стб. 12; Т. 2.— Стб. 239; Т. 5.— Стб. 93; Т. 7.— Стб. 272.

²³ *ПСРЛ.*— Т. 1.— С. 19; Т. 2.— С. 242; Т. 5.— С. 98; Т. 7.— С. 278.

²⁴ *Пархоменко В.* У истоков русской государственности (VIII—XI вв.).— Л., 1924.

²⁵ *Golb N. and Pritsak O.* Khazarian Hebrew documents of the Fenth century.— Cornell university press.— Ithac and London, 1982.

²⁶ *Толочко П. П.* Русь и хазария // Чернигов и его округа в IX— XIII вв. Тезисы историко-археологического семинара. Чернигов.— 1990.— С.4—6; *Петро Толочко.* Вказ. праця.— С. 35—39.

²⁷ *Трубачев О. Н.* Указ. соч.— С. 132—137.

²⁸ *Мавродин В. В.* Образование древнерусского государства. М., 1945.— С. 62—82.

²⁹ *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі.— 1968.— С. 144—146.

³⁰ *Стицын А. А.* Расселение древнерусских племен по археологическим данным // ЖМН пр.— 1899.— № 8.

³¹ *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 109.— Карта 14.

³² *Третьяков П. Н.* Анты и Русь // СЭ.— 1947.— № 4.

³³ *Моця О. П.* Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв.— К., 1987.— С. 128.

³⁴ *Русанова И. П.* Курганы полян X—XII вв.— САИ.— Вып. Е1—4.

³⁵ *Моця А. П.* Указ. соч.— С. 58—67; *Седов В. В.* Указ. соч.— С. 108.

³⁶ *Мезенцева Г. Г.* Канівське поселення полян.— К., 1968; *Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.

³⁷ *Баран В. Д.* Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка.— Т. ССХХV.— Львів, 1993.— С. 66.

³⁸ *Петрашенко В. О.* До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян // Старожитності Русі-України К., 1994.— С. 181—187.

³⁹ *Веремейчик О. М.* Сільські поселення IX—першої половини XIII ст. в межиріччі течії Десни і Дніпра.— Автореф. дис... канд. істор. наук.— К., 1994.

⁴⁰ *Купчинський О. А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико—географічних досліджень.— К., 1981.— Картосхема 10.

⁴¹ *Третьяков П. Н.* У истоков древнерусской народности.— М., 1979.— С. 83; *Толочко П. П.* Древний Киев.— 1983.— С. 35.— Рис. 14; *Кучера М. П.* Переяславское княжество // Древнерусские княжества X—XIII вв.— М., 1975.— С. 120—122; *Русанова И. П.* Курганы полян X—XIII вв. // САИ.— 1966.— Вып. Е1—24.— 71 с.; *Рутківська Л. М.* З історії етнічних зв'язків в Подніпров'ї // Середні віки на Україні.— К., 1973.— Вып. 2.— С. 68—73.

В. А. Петрашенко

ЛЕТОПИСНЫЕ ПОЛЯНЕ — МИФ ИЛИ РЕАЛЬНОСТЬ

В статье рассмотрены письменные, исторические и археологические источники, касающиеся происхождения, хронологии и территории обитания летописных полян. Разрабатывается версия о приходе полян с запада, их генетическая связь с пражской культурой и идентификация с сахновско-вольнцевскими древностями. Сопоставление карт расселения полян по археологическим, лингвистическим и письменным источникам свидетельствует о распространении их и на Левобережье.

В. О. Petrashenko

POLYANE FROM CHRONICLES: A MYTH OR REALITY

Practically each fundamental work devoted to the problem of the Rus origin early history broaches the history of polyane. Taking as a ground the analysis of archaeological and written sources, the author comes to the conclusion on the south-western origin of the name «polyane» in the period between the 6th and 8th centuries, which confirms basic principles of V. A. Rybakov's conception previously suggested by him.

ЯБЛУНІВСЬКІ КУРГАНИ: ХРОНОЛОГІЯ ТА ЕТНІЧНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

О. П. Моця, П. М. Покас

Роботу присвячено характеристиці та інтерпретації матеріалів, отриманих на початку 90-х рр. при дослідженні курганного некрополя XI—XIII ст. поблизу с. Яблунівка на Росі.

Подальша реконструкція історичних процесів, що відбувалися в часи існування Київської Русі, вимагає більш поглибленого вивчення окремих складових, котрі впливали на них. Тут не останнє місце посідають питання часу функціонування окремих населених пунктів та етнічного складу їх мешканців, зокрема в прикордонних районах держави, де на становлення її меж впливали не тільки автохтонні фактори розвитку суспільства, але й зовнішні імпульси, що знаходило відображення в особливостях матеріальної культури того чи іншого археологічного комплексу.

© О. П. МОЦЯ, П. М. ПОКАС, 1998

Досить цікавим у цьому плані дослідницьким «полігоном» є Пороська оборонна лінія на правобережжі Середнього Подніпров'я, де протягом багатьох десятиліть науковці та краєзнавці при вивченні пам'яток матеріальної культури зафіксували багато важливої інформації, необхідної для загального уявлення про ситуацію в часи Київської Русі.

Це дозволило дійти наступних основних висновків: оборонна лінія почала створюватися за часів князювання Ярослава Мудрого і складалась із значних міських центрів (Юр'їв, Торчеськ), системи укріплених поселень (Стеблів, Саварка, хут. Половецький та ін.), поблизу яких існували й неукріплені селища, та однієї з ліній так званих Змійових валів. Серед населення звичайно переважали автохтони-слов'яни, але були й численні вихідці з інших земель, серед яких основну масу становили кочівники (приблизно п'ята частина всього населення цього району в давньоруський час), котрі були васалами київських князів і в XII ст. створили союз Чорних Клобуків. На думку Б. О. Рибаківа, вони начебто стали попередниками майбутньої прикордонної дворянської кінноти й несли прикордонну службу по просторі між Дніпром, Стугною та Россю¹.

Це розуміння історичної ситуації в Пороссі в перші століття II тис. не викликає будь-яких заперечень і може лише доповнюватись та уточнюватись в окремих деталях. Це й зрозуміло. Адже нові елементи загальної моделі та факти, отримані при нових роботах, дозволяють точніше пояснити чи зрозуміти ті явища, котрі знайшли відображення в конкретних археологічних об'єктах. Доповнюють археологію й інші джерела (історичні дані, результати антропологічного вивчення кісткових залишків, аналогії з синхронних комплексів інших територій).

Одним з таких цікавих пунктів середньовічної епохи в Пороссі є курганний могильник поблизу с. Яблунівка Білоцерківського р-ну Київської обл. Він досліджувався протягом кількох сезонів експедиціями Білоцерківського краєзнавчого музею та Інституту археології НАН України, а отримані результати були вже в певному обсязі опубліковані². Після цього роботи на пам'ятці були продовжені під керівництвом одного з авторів³. Це дало змогу значно доповнити наявну інформацію про матеріали з підкурганних поховань та (на думку авторів) уточнити час існування поселення, що знаходилось поблизу, та етнічну приналежність його мешканців, котрі ховали своїх небіжчиків на даному цвинтарі.

Могильник знаходиться за 2 км від центру сучасного села на правому березі р. Рось. На час досліджень у 80-х рр. на ньому нараховували 169 насипів, а в 1994—1995 рр. при уточненні плану виявилось, що їх кількість дещо більша — 188 (рис. 1). Багато з курганів було пограбовано (лише в 1992—1993 рр. таких виявилось 12), що й викликало необхідність проведення тут охоронних робіт.

За кілька сезонів було розкопано близько 130 курганів (результати робіт 1990, 1991, 1995 рр. подано в табл. 1). Висота насипів 0,2—1,5 м від рівня сучасної поверхні, діаметр 4—12 м. Насипи, що склалися з піску та верхнього шару дерну, покриті сучасними лісонасадженнями (глибокі канавки для дерев теж досить руйнували кургани). Розміщення могил безсистемне.

У більшості випадків зафіксовано обряд інгумачії на рівні давньої поверхні, але в двох могилах виявлено залишки трупоспалень на стороні від місця поховання. Крім того, в 17 випадках під насипами залишків померлих не виявлено — це були кенотафи (меморативні споруди на честь похованих далеко від домовки). Ще 24 кургани виявились пограбованими, а тому зафіксувати обряд поховання неможливо. Лише в семи випадках зафіксовано парні поховання, а в одному — потрійне. Усі інші комплекси мали по одному небіжчику. Положення померлих стандартне — випростане на спині. Залишків домовин не зафіксовано (лише в одному похованні виявлено залізний цвях). Можливо це пов'язано з досить поганим збереженням деревини в піщаних прошарках ґрунту, але вірогідніше, що домовин просто не було (жодного разу не зафіксовано навіть тілну).

Але в орієнтації померлих, там де це було простежено, спостерігаються певні відмінності від основної маси середньовічних поховань на території Середнього Подніпров'я: у 41 випадку зафіксовано орієнтацію головою на захід, у 67 — на південний захід, у 3 — на північний захід і в 1 — на південь. Південно-

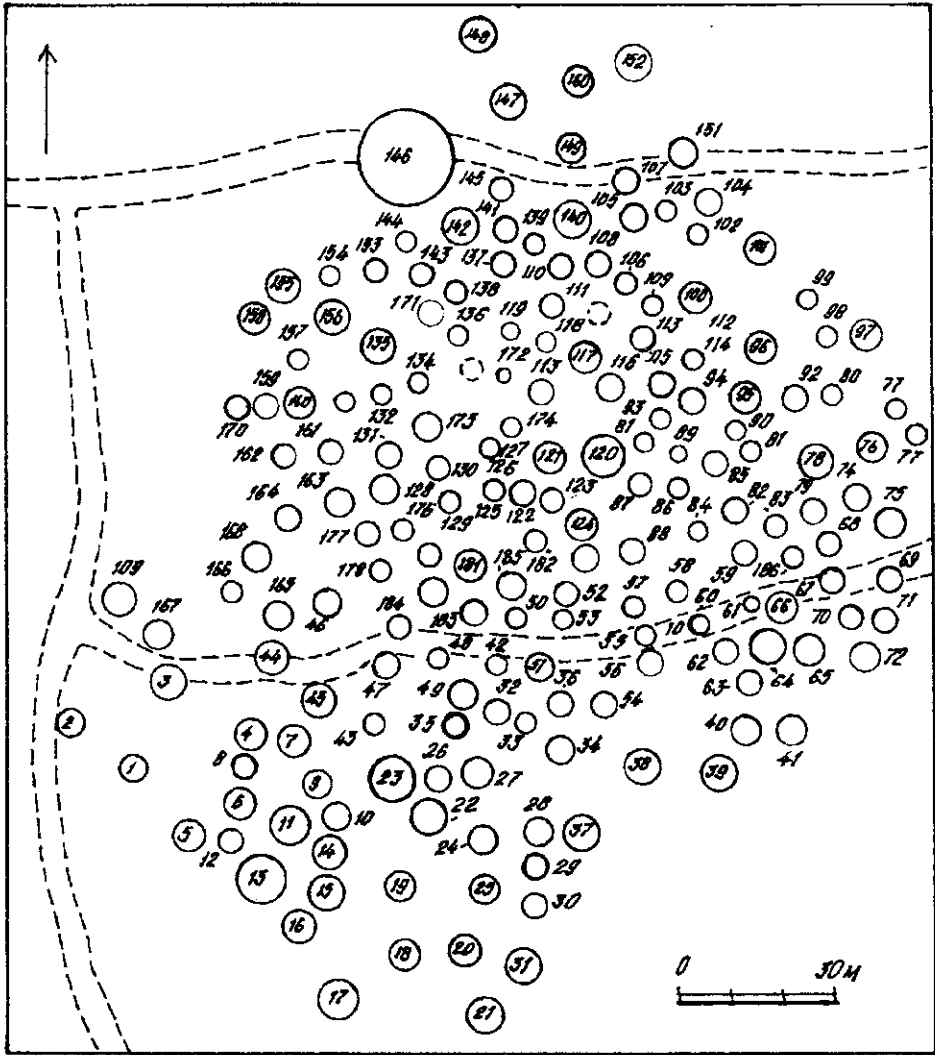

Рис. 1. Уточнений план Яблунівського могильника.

західне та північно-західне відхилення слід розглядати як сезонні, а тому можна констатувати, що більшість із споруджених курганів з'явилися в зимову пору року. Мабуть, у цей час на поселенні перебувала найбільша кількість людей, а різні причини (голод, холод, хвороби, старість тощо) призводили саме взимку до найбільшої смертності.

Біля частини померлих виявлено вуглинки — залишки обряду кремації, а в деяких курганах — кістки тварин (кона, вівці, птахів). Вони були в насипах або в самій могилі. У кількох похованнях відзначено підсіпки з тонкого шару білого піску під померлими. Аналогічний звичай іноді трапляється й на інших південноруських некрополях у зазначений час.

Говорячи про супроводжуючий інвентар слід відзначити, що він різноманітніший ніж на інших могильниках розглянутого регіону Київської Русі в перші століття II тис. Серед побутових предметів перше місце, звичайно, посідає кераміка (у насипах чи біля похованих). Трапляються як фрагменти горщиків, так і цілі посудини. В основному гончарна кераміка грубша, ніж в інших населених пунктах Південної Русі. Але, загалом, верхня частина цього посуду (особливо вінця) формувались за загальноприйнятими в регіоні традиціями. Іноді траплялись і ліпні вироби. У багатьох похованнях знайдено ножі, кресала й

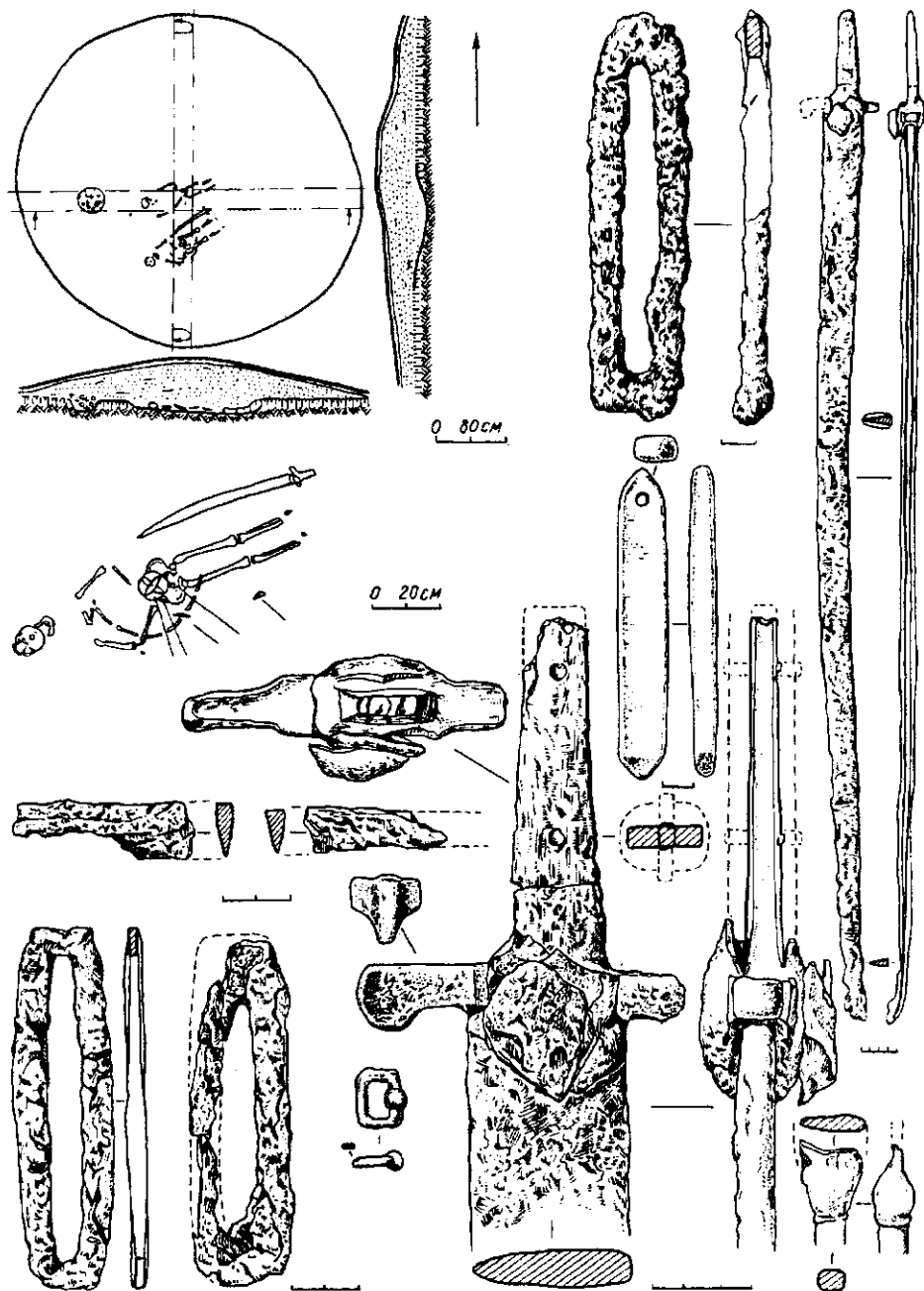

Рис. 2. Курган 69 — обряд поховання та знахідки.

кремені до них, точильні бруски, пряслиця, шила, а в одному — кам'яний розтирач (рис. 2).

Іноді фіксувались елементи одягу (поясні кільця, гудзики, пряжки), прикраси (намистини, персні, кільця, бубонець, браслети), амулети-обереги (сокирки невеликих розмірів, кремені — «стріли Перуна», ікла диких звірів). Більшість з перерахованих елементів характерна й для інших курганных могильників епохи Київської Русі.

Та за певними ознаками яблунівські кургани все ж відрізнялись від синхронних їм комплексів більшості південноруських могильників. У першу чергу

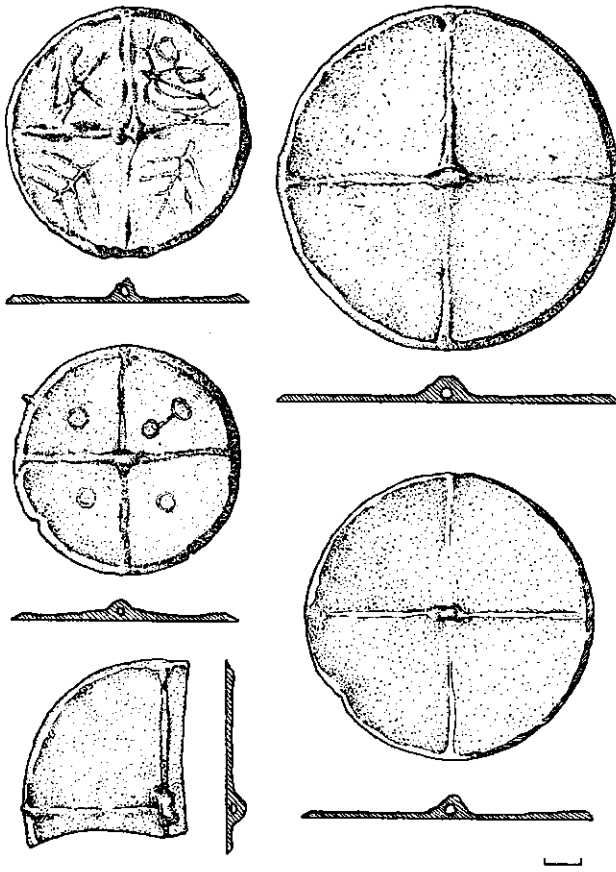

Рис. 3. Металеві дзеркала з курганів № 15, 95, 131, 143, 157.

лашів з двобічним загостреним вістря. Для вказаних південніших регіонів Східної Європи характерними є й круглі металеві дзеркала (№ 15, 95, 131, 143, 157, 161), пружинні, а не шарнірні, ножиці (№ 27, 68, 73, 95, 119, 151, 164) (рис. 3). Трапляються названі категорії знахідок і в передкавказькому регіоні, де, як і в Яблунівці (№ 13, 17, 36, 63, 76, 84, 103, 122, 134, 152), у могилах знаходять невеликі тесла різних розмірів. У Передкавказзі, зокрема в середньовічних аланських поховальних пам'ятках, фіксується й звичай втикання в землю наконечників списів та стріл. Такий звичай мав місце в Яблунівці в курганах №№ 3, 102.

Про зв'язки в південно-східному напрямі свідчать і деякі керамічні вироби. Так, у курганах: № 16 знаходився червоний високогорлий глек з ручкою; у № 96 — жовтоглиняний горщик банкоподібної форми; у № 123 зафіксовано розвал червоноглиняного гончарного горщика, а з кургану № 135 походить жовтий вузькогорлий глечик з ручкою (рис. 4).

У сусідніх з Київською Руссю регіонах відомий ще один елемент поховальної обрядовості Яблунівського могильника, що був невідомий слов'янам. Йдеться про виявлені (в курганах №№ 10, 21, 22, 25, 131, 163) під кістяками скупчення аркштейнів, можливо слідів рослинних підстилок. С. О. Плетньова серед ознак V групи поховань кочівників Східної Європи, що ототожнюються з носіями салтово-маяцької культури, називає наявність очеретяних підстилок⁵.

Антропологічні особливості померлих теж мають певні аналогії з деякими серіями півдня Східної Європи.

Слід також розглянути питання хронологічних меж функціонування некро-

це стосується наявності у 31 похованні (тобто в кожному із 4 з числа досліджених) зброї, спорядження воїна та верхнього коня (наконечники списів, стріл, сулиці, кинджал, шаблі, меч, щити, гачки для підвішування сагайдака, деталі кінської зброї). Як аналогію в перші століття II тис. можна навести лише Гочевський курганий некрополь на самій південно-східній околиці Київської Русі (територія літописного Курського Посейм'я). Нагадаємо, що дружинні могильники кінця I — рубежу I та II тис. у переважній більшості після запровадження християнства в 988 р. перестають використовуватись.

Серед предметів озброєння слід особливо виділити шаблі (кургани № 4, 17, 28, 54, 69, 84, 122, 181) — типову зброю південних сусідів слов'ян, а також шаблю-меч (№ 13) типу середньоазійських па-

поля, що доповнить інформацію про час виникнення, існування й специфіку занять населення прилеглому пункту. Не будемо докладно висвітлювати проблему датування окремих речей — це було вже зроблено раніше⁶. Перейдемо відразу до більш-менш чітко датованих комплексів.

До найбільш ранніх (IX—X ст.?) слід віднести курган № 3, де було розчищено лише залишки трупоспалення на стороні від місця поховання (збереглися окремі уламки черепа), а також курган № 128 з аналогічним обрядом (інвентар складався з фрагменту ліпного горщика, намистини та гудзика). Мабуть, до X ст. належать кургани № 10 (інгумація, біля голови вуглинка, інвентар — намистина, гончарний та ліпний горщики) та № 122 (аналогічний обряд, але немає гончарного посуду). X—XI ст. слід датувати курган № 125, де серед інвентаря було калачеподібне кресало з язичком.

XI ст. датується кілька комплексів: № 4 (серед інвентаря — шабля і калачеподібне кресало), № 7 (кругла та прямокутна залізні пряжки, фрагменти гончарного посуду), № 10 (калачеподібне кресало з язичком, фрагменти гончарного посуду), № 18, 37 (круглі залізні пряжки), № 164 (фрагменти кераміки цього часу).

Ширше датування (XI—XII ст.) ще в більшості курганів: № 1 (кругла залізна пряжка, срібний бубонець з одним прорізом), № 3, 12, 13, 14, 21, 84, 107 (кресала прямокутної форми, шабля), № 4 (прямокутні кресало та пряжка), № 6 (шабля та горщик), № 8 (срібний завитий браслет), № 91, 131 (фрагменти кераміки). До XI—XIII ст. слід віднести курган № 132, де знаходився кручений дротяний браслет та кургани № 28, 36, 122, в яких, на жаль виявлено речі досить ерозовані, хоча у випадку їх кращого збереження вони могли б бути використані для вужчого датування. До XII ст. належать два комплекси (кургану № 83 — кераміка, № 152 — кручений браслет із змієподібними голівками (рис. 5). А до XII—XIII ст. — кургани № 2 (кресало овальної форми), № 25, 148 (кераміка), № 39 (наконечник списа), № 51 (стріла — дворогий зрізень), № 54, 102 (кресала овальної форми, шабля, наконечник списа). XIII ст. датується курган № 181 за знайденою в ньому шаблею та стрілами (зрізні у вигляді видовженої вузької лопаточки). Цим же часом вірогідно можна датувати й кургани № 63, 80, де

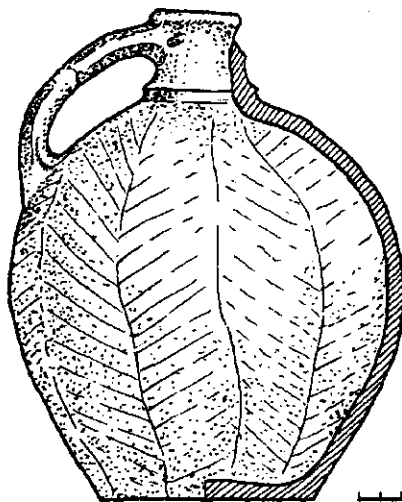
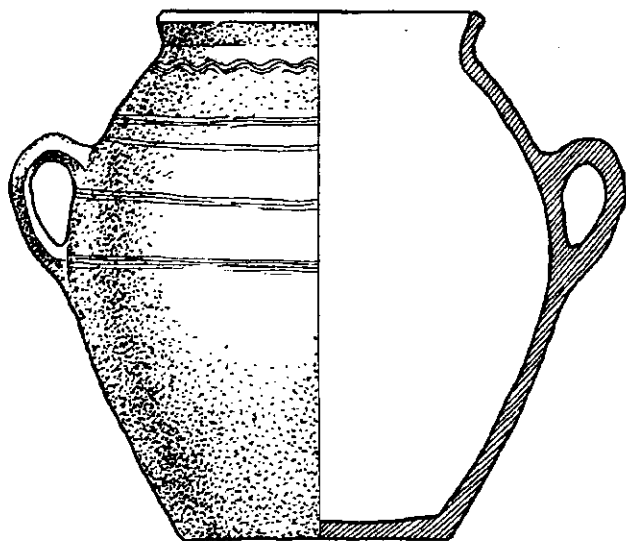

Рис. 4. Керамічні вироби з курганів № 96 та 135.

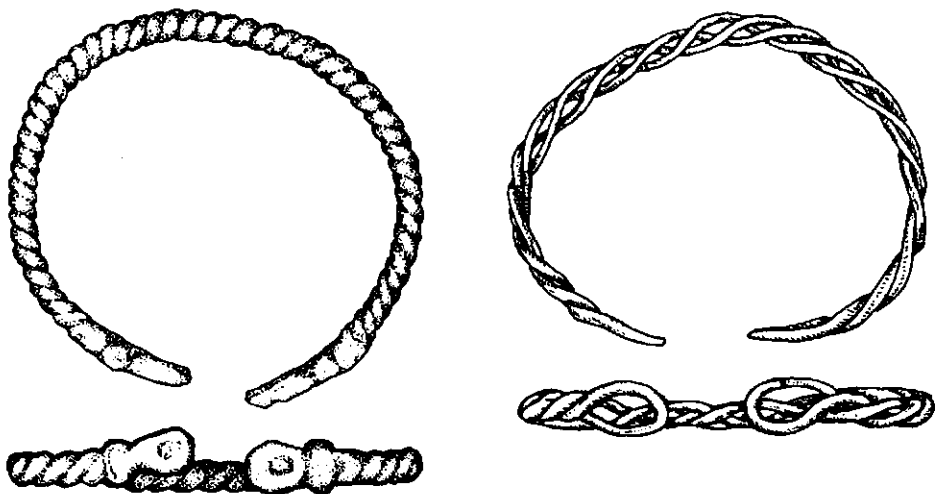

Рис. 5. Браслети з курганів № 132 та 152.

знайдено аналогічні зрізи, хоч вони взагалі датуються ширше — XIII—XIV ст. Але наявності лише окремих стріл недостатньо, щоб стверджувати, що могильник використовувався і в XIV ст.

Таким чином, до IX—X ст. належать 2, до X ст. — 2, до X—XI ст. — 1, до XI ст. — 5, до XI—XII ст. — 13, до XI—XIII ст. — 4, до XII ст. — 2, до XII—XIII ст. — 7, до XIII ст. — 3 кургани. З цього випливає, що інтенсивне життя в розглянутому пункті на Русі відбувалося протягом кількох століть — з XI до початку XIII.

Перейдемо до з'ясування головного питання: хто і коли заснував дане поселення та яким був механізм його функціонування? Окрім можливої наявності якоїсь кількості автохтонів, що фіксується комплексами з залишками обряду кремації та багатьма елементами матеріальної культури, вищенаведені археологічні матеріали, разом з попередніми антропологічними висновками, вказують на присутність (а потім і домінування) значної групи вихідців з південніших чи південно-східних регіонів Східної Європи, пов'язаних у своїй основі з матеріальною культурою Хозарського каганату. Тобто, може йтися про Крим, Північний Кавказ та Подоння. Перший з названих регіонів слід відразу ж виключити, бо характерним для нього був безкурганний обряд поховання, а поодинокі впускні поховання здійснювались у насипи більш ранніх епох⁷. Але у двох інших названих регіонах кургани в цей час уже відомі⁸. Тож можна припускати, що звідти прийшли на Русь переселенці.

З історичних джерел відомо, що на названій південно-східній від слов'янської території мешкали яси і касоги. З цими народами руси познайомились у 965 р., коли після розгрому хозар київський великий князь Святослав Ігорович «Ясы побѣди и Касогы»⁹. Але нема повідомлень про їх переселення на Русь. Та й за часів Святослава, як і його сина Володимира, державний кордон Русі на Правобережжі Дніпра проходив не по Русі, а північніше — по Стугні.

У Поросся він був перенесений на початку XI ст. У прикордонних поселеннях мешкали вихідці з різних земель, зокрема і полонені. Прикладом цього явища може бути ситуація поблизу с. Миколаївка, де руси сиділи на лівому березі, а на «ворожий» правий берег річки поселили полонених ляхів, котрих князі Мстислав та Ярослав Володимировичі у 1031 р. захопили після походу на Червенські гради та «Лядскую землю». Полонені були приведені на Русь та розділені між ними¹⁰.

На наш погляд, ситуація в районі сучасного с. Яблунівка в той час була аналогічною. І тут іноетнічна група переселенців отаборилась на правому «не руському» березі, можливо, на місці невеликого слов'янського селища. Сталося це на початку XI ст., про що свідчать і датовані окремі археологічні комплекси, можливо, у 1029 р., коли (за Никонівським літописом) двоє вищезгаданих синів

Володимира Святославича ходили на ясів і полонили їх. Повідомлення літопису, на думку М. С. Грушевського, повністю правдоподібно¹¹. Мстиславу Володимировичу місця розселення передкавказьких народів були відомі — адже він правив у Тмутаракані, а в 1022 р. у протистоянні з касогами навіть зарівав на очах війська, у двобої, їхнього князя Редедю.

Мабуть так, як це трапилось через кілька років з ляхами, полон було розділено. Групу добре підготовлених у військовому відношенні переселенців Ярослав Мудрий, котрий уже усвідомив стратегічне завдання перенесення державного кордону зі Стугни на Рось, посадив у районі сучасної Яблунівки. Цей прикордонний військовий табір проіснував аж до загибелі Київської Русі. Улітку воїни — васали пороських та київських князів контролювали певну територію, пересуваючись уздовж кордону (мабуть за його межами). Загиблим далеко від домівки й насипали меморативні споруди. Узимку, коли загроза з боку Степу певною мірою зменшувалась (вежі відкочувались в бік Чорного та Азовського морів), військові патрулі перебували у своїх домівках на поселенні. Про різке збільшення його жителів якраз у цю пору року говорять і кургани з південно-західною орієнтацією померлих. Разом з нащадками кавказців можливо мешкали й вихідці з слов'янського середовища, про що свідчать аналогії з давньоруськими поселеннями та могильниками у відношенні матеріальної культури та деталей поховальної обрядовості. На початку XIII ст., після навали орд Батия на Русь, життя тут на тривалий час припинилось.

Сподіваємось, що подальший аналіз наявних матеріалів та дослідження могильника, що знищується скарбощукачами, дозволить краще розібратись у цьому цікавому факті давньоруської історії.

Таблиця. Основні характеристики досліджених у 1990, 1991, 1995 рр. курганів (нумерація насипів загальна для могильника).

К у р г а н	Д і а м е т р, (м)	В и с о т а, (м)	Вуг- лин- ки біля по- мер- лого	Кераміка		Н о ж і	К р е с а л а	С т р і л и	Інші речі	Примітки
				у на- си- пу	у по- хо- ван- ні					
12	5,6	0,5								
13	12,0	1,4	+	+	+				тесло, фрагмент залізного черешка	у насипу кістки тварин
14	4,8	0,5								парне поховання
17	6,3	0,6	+						залізна пластина, 2 браслети, амулет, тесло, намисто, 2 пряжки	пташині кістки біля померлого
19	4,0	0,6				+				парне поховання
21	9,0	0,5			+					частково пограбований, парне поховання, сліди підстилки
25	6,0	0,6		+		+		+		сліди підстилки
27	7,0	1,0				+			шабля в піхвах	
30	4,0	0,4								
36	7,0	0,6	+			+			тесло	2 ножі, кремені й поясне кільце лежали разом біля поясу
37	5,5	0,3				+		+	кругла залізна пряжка	пограбований
38	4,0	0,5								
39	4,2	0,6				+			наконечник списа, поясна пряжка з язичком	біля гомілки 2 кременя

К у р г а н	Д і а м е т р, (м)	В и с о т а, (м)	Вуглинки біля померлого	Кераміка		Н о ж і	К р е с а л а	С т р і л и	Інші речі	Примітки
				у на-сипу	у по-хованні					
51	6,0	0,5						+	залізне кільце	
54	7,0	0,6				+	+		шабля	
59	4,0	0,2	+						тесло	
61	7,0	0,4	+							пограбований
63	3,8	0,5				+		+	тесло, 2 поясних кільця, залізне кільце	
65	6,0	0,3	+							
72	5,0	0,4								
78	6,5	0,4				+			поясне кільце	кістка тварини
79	4,5	0,4								
80	6,0	0,5				+	+	+	вудила, кістяний гудзик, поясне кільце	2 ножі біля поясу
81	6,4	0,5								кенотаф, вугілля в насипу
83	6,0	0,3	+		+			+		пограбований
84	6,0	0,4	+					+	шабля, тесло	
86	4,0	0,4								пограбований
87	4,4	0,4								кенотаф
88	5,5	0,3				+			поясне кільце	
89	4,2	0,4							залізна підпружна пряжка, цвях	пограбований
91	5,5	0,4		+						пограбований, вугілля в насипу
92	6,0	0,8								кенотаф
94	6,0	0,2								кенотаф
95	5,0	0,3						+	пружинні ножиці, дзеркало, кільце	підсипка із піску
96	4,5	0,4	+		+					поховання заглиблене на 0,1 м
97	5,0	0,4								пограбований
98	4,0	0,4								кенотаф
102	4,5	0,4						+	+	
107	8,0	0,8				+	+	+		
110	4,5	0,2							наконечник списа	пограбований
112	3,0	0,2						+		
121	6,6	0,3	+		+			+	намистина	пограбований
122	6,0	0,3	+					+	2 поясних кільця, тесло, гачок залізний, шабля, брусок	
123	4,0	0,5		+						кенотаф, вугілля у насипу
125	5,0	0,2						+	+	підсипка із піску
127	5,0	0,5								пограбований
128	7,0	0,3	+		+				намистина, гудзик	кремація на стороні
131	5,0	0,4	+	+				+	дзеркало	сліди підстилки
132	5,0	0,6							браслет	пограбований
135	9,0	0,9	+		+			+	пряжка, кремій	підсипка із піску
136	5,0	0,2								кенотаф
137	4,4	0,5								кенотаф

К у р г а н	Д і а м е т р, (м)	В и с о т а, (м)	Вуг- лин- ки біля по- мер- лого	Кераміка		Н о ж і	К р е с а л а	С т р і л и	Інші речі	Примітки
				у на- си- пу	у по- хо- ван- ні					
143	5,5	0,6							ножиці, дзеркало, фрагмент бронзового предмета	пограбований, сліди підсіпки
148	10,5	1,0	+	+	+				меч, брусок, фрагменти залізного предмета і пряжок, уламок вотивної сокири	вугілля в насипу
150	5,2	0,9								кенотаф, вугілля в насипу
152	9,2	0,7	+						пряслице, тесло, 2 гудзики, браслет	
153	5,0	0,4								кенотаф, вугілля в насипу
160	4,0	0,2		+					ікло кабана, фрагмент залізного предмета	кенотаф
163	5,0	0,3				+				сліди підстилки
164	6,0	0,4		+					ножиці	кенотаф
167	5,5	0,3								
169	5,5	0,6								
176	4,4	0,3	+							
181	5,0	0,3				+		+	шабля в піхвах, кільце, 2 поясних кільця	

Примітки

¹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 490.

² Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 41—60.

³ Покас П. М., Иванченко Л. И., Стародуб А. В. Отчет о работе Поросского отряда Днепро-Древнерусской экспедиции в 1990 г. // НА ІА НАНУ.— 1990/286.— С. 4—13; Покас П. М., Стародуб А. В. Отчет о работе курганного отряда Днепро-Древнерусской экспедиции в 1991 г. // НА ІА НАНУ.— 1991/256.— С. 4—22; Покас П. М., Стародуб О. В. Звіт про роботу рятувального загону на курганному могильнику біля с. Яблунівка в 1995 р. // НА ІА НАНУ.

⁴ Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии.— Орджоникидзе, 1961.— С. 56, 79.

⁵ Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА.— 1968.— № 62.

⁶ Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.— К., 1990.— С. 67, 68.

⁷ Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья.— К., 1990.— С. 105.

⁸ Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 263, 269.

⁹ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 1.— Стб. 65.

¹⁰ Там же.— Стб. 150; Кучера М. П., Іванченко Л. І. Давньоруська оборонна лінія в Поросі // Археологія.— 1987.— Вип. 59.— С. 71.

¹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1992.— Т. 2.— С. 20, 21.

А. П. Моця, П. М. Покас

ЯБЛОНОВСКИЕ КУРГАНЫ: ХРОНОЛОГИЯ И ЭТНИЧЕСКАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ

В работе представлены материалы новых исследований интересного археологического комплекса первых веков II тыс. н. э. в Поросье — курганного могильника около с. Яблоновка на Белоцерковщине. Вместе с предыдущими работами 70—80-х годов полученная в последнее время информация позволяет уточнить время функционирования поселения, жители которого оставили этот некрополь (XI—XIII вв.). А особенности погребального обряда, сопровождающего инвентаря, предварительная антропологическая характеристика позволяют усматривать в этом случае переселенцев из Приазовья или Предкавказья, которые, вероятно, попали на Русь в начале XI в.— во времена создания новой границы Киевской Руси.

А. P. Motsya, P. M. Pokas

YABLONOVKA BARROWS: CHRONOLOGY AND ETHNIC ATTRIBUTION OF POPULATION

New findings of the very interesting archaeological assemblage of the first centuries of the 2nd millennium A. D. in the Ros river area, namely, barrow cemetery near vil. Yablonovka, Belaya Tserkov region, are described in the paper. Recently obtained information added to previously known data of the 70s-80s permit determining more precisely the period of functioning of the settlement which inhabitants left the necropolis (the 11th-13th centuries). Certain peculiarities of the burial rite, accompanying grave goods, tentative anthropological characteristics permit supposing that they were migrants from the Azov Sea coast or fore-Caucasus who came to the Ros river banks at the beginning of the 11th cent., i. e. during formation of the new borders of the Kiev Rus.

ІДЕЯ КИЄВА — ДРУГОГО ЄРУСАЛИМА В ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСИ

В. М. Ричка

У статті автор досліджує питання формування ідеї Київ — другий Єрусалим на підставі аналізу багатьох пам'яток писемності та культури українського середньовіччя.

Становлення й розвиток офіційної ідеології Київської Русі подібно до інших країн тогочасного середньовічного світу відбувалося у категоріальному руслі християнського світогляду. Старозаповітна традиція, відтак, була визначальною для давньоруських літописців і книжників. На її історичні зразки значною мірою

© В. М. РИЧКА, 1998

орієнтовано й тексти найдавніших літописних зведень¹. Священна історіософія Біблії диктувала староруським книжникам схему історичного процесу й була джерелом осягнення історії своєї країни, її місця і ролі у тогочасному християнському світі. Досліджуючи біблійні коріння свого народу, давньоруський літописець не випадково спрямовує пошуки аж до часу спорудження Вавилонської вежі². Це повинно було продемонструвати, що Русь аж ніяк не новітній об'єкт священної історії. Подібно до інших християнізованих народів — вона така ж давня за походженням, як і саме людство. Ідея рівності Русі в єдиній сім'ї народів, країни, що з глибокої давнини перебуває під особливим Божим керівництвом, як показав Г. Подкальський, визначала один з теологічно основоположних принципів старокиївського літописання³. Вельми симптоматичним у цьому відношенні є й уподібнення літописцями першого християнського володаря Київської Русі Володимира Святославича (980—1015 рр.) біблійному царю Соломону. Через старозаповітні антецеденти чи прототипи розкривалися й інші події та явища давньоруської історії.

Предметом особливо глибокої рефлексії у середньовічній Русі-Україні був образ Священного Града — Єрусалима. У системі координат світової історії, окреслених автором «Повісті временних літ» під 852 р., симптоматично вирізняється початок царювання Соломона (1020 р. до Р. Х.) і полонення Єрусалима (589 р. до Р. Х.) як один з найважливіших етапів плину історичного процесу⁴. У світовій релігійній ідеї Єрусалиму, як відомо, відводилось почесне місце. Адже саме тут, на теренах «підмур'я світу» розгортались основні події священної історії Старого і Нового Заповіту. Невипадково Містом Бога Живого називає Єрусалим апостол Павло у посланні до євреїв (ХІІ, 22).

У так званій промові філософа, вміщеній у «Повісті временних літ» під 986 р., Єрусалим постає містичним центром плину християнської історії, її відправною точкою. Тут після свого дивовижного воскресіння Ісус «явився учеником... рекъ имъ: «Идѣте во вся языки, и научите вся страны крестяще во имя отца и сына и святого духа». Пребысть с ними 40 дний, являясь имъ по воскресеньи. Егда исполнися 40 дний, повелѣ имъ ити в гору Елевоньскую. И иту явися имъ, благословивъ, я и рече имъ: «Сядѣте в градѣ Ерусалимѣ, дондеже пошлю обѣтованье отца моего». И се рекъ, възношашася на небо. Они же поклонишася ему. И възвратишася въ Ерусалимъ, и бяху воину в церкви. Егда кончашеся дние 5-десятьни, сниде духъ святыи на апостоли. Приимше обѣтованье святого духа, и разидошася по вселенѣи, учаше и крестяще водою»⁵. Орієнтація староруських книжників на біблійну традицію (досить виразна, у даному випадку) була невіддільно пов'язана з рецепцією візантійської політичної культури з її православним усвідомленням історичного процесу.

Імплантація уявлень про Єрусалим як Місто Боже відбувалася здебільшого через біблійні та патристичні тексти. При цьому слід взяти до уваги й неабияку обізнаність старокиївських книжників з візантійськими літературно-художніми та історичними творами й численними перекладами й оригінальними текстами. Реконструйована нещодавно В. М. Топоровим, ця своєрідна, дотепно названа ним «єврейська енциклопедія» — компендій знань про євреїв, їхню історію та релігійну культуру була вельми багатою як за чисельністю текстів, що її склали, так і за кількістю інформації⁶. До цього слід додати й паломництва (хай і не часті) руських ченців, оповіді яких про місто Боже, його історію та святині об'єктивно сприяли розпізнаванню образів «книжного» і реального Єрусалима.

Вельми промовистим у цьому відношенні є погляд, кинутий на нього за Києва в середині ХІ ст. першим руським за походженням митрополитом Іларіоном. Єрусалим для нього є не тільки і не стільки спіритуалістичним образом, скільки конкретною історичною й географічною реальністю — містом, де вперше проросли зерна християнства. Воно уявлялось Іларіону своєрідним огнищем християнства: «... прежде бо бѣ въ Іеросалимѣ единомъ кланятися»⁷. Проте іудеї, «избываюція пророкы каменіемъ» стали винуватцями своєї погибелі: «Римляне плѣниша Іерусалим и разбиша до основания его. Іудейство оттоле погыбе и законъ по семь яко вечерьнѣи зарѣ погасе и расѣяни быша іудеи по странамъ». Відтоді істина й благодать засяяла над іншими народами: «не выливають бо по словеси Господню вина новааго оученія благодать въ мѣхы ветхы, обетьшавъши в иудестве ... нъ ново оученіе новы мѣхы, новы языки»⁸. Одним з новона-

вернених у християнство народів постає й народ Київської Русі, яка, зазначає Іларіон, з усіма християнами славить Бога, тоді як Іудея мовчить.

Царство Старого Заповіту втілилося у Царство Нового Заповіту. Християнська історія продовжує і відміння єврейську. Новим Єрусалимом для всіх православних християн відтепер є Константинополь — столиця могутньої Візантійської імперії й усієї світової християнської спільноти («the Byzantine commonwealth» за Дм. Оболенським). Оцю, засадничу для православного усвідомлення історичного процесу, парадигму безперервного *translatio* Іларіон тонко продовжує далі. Порівнюючи хрестителя Русі князя Володимира з першим християнським володарем Ромейської імперії, Константином, Іларіон наголошує, що він «съ материю своею Еленою крестъ от Іерусалима принесеше... ты же (Володимир — *Авт.*) съ бабою твоею Ольгою крестъ от новаго Іерусалима — Константина града»⁹. Трохи пізніше, цю формулу блискуче розвине Яків Мніх у «Пам'яті і похвалі князеві Володимирові» ось цими лапідарними, але надзвичайно промовистими словами: «Оле чудо! Яко 2-и Іерусалим на земли явился Киев...»¹⁰.

Уподібнення Києва Священному Граду — Єрусалиму простежується у багатьох пам'ятках писемності та культури українського середньовіччя. Проте необхідно зауважити, а це є моє принципове застереження, що у творах староруських книжників і мислителів Єрусалим постає головним чином як субститут Константинополя — на той час столиці православного світу. Візантійська ідеологія священної держави розкриває символ її столиці через аклімативну формулу «богохранимого града». Константинополь мислився як місто, створене з ініціативи самого Бога, який дарує йому свій вічний захист. Космогонічна інтерпретація Константинополя як загороджувальної стіни проти хаосу і розрухи визначається його географічно-просторовою центральністю. Він був пластичним центром, осереддям оточуючої його культурної ойкумени. Ідея богоугодної середини простежується і в топографії візантійської столиці: у центрі міста велично здіймався храм св. Софії, який був джерелом випромінювання духовної енергії й водночас смисловою вказівкою на центр державної влади (за ромейським світоглядом, місце зосередження влади, тобто місцеперебування її носіїв, має онтологічний характер)¹¹. Невипадково й архітектурні особливості імператорського палацу, що мистівся неподалік Константинопольської Софії, за формою були наближені до храмових.

Рецепція християнської історіософії на Русі об'єктивно зумовлювала формування уявлень про Константинополь (у свою чергу пізніше екстрапольованих і на Київ) як центр історичного християнського світу — Новий Єрусалим, святе Царство Христа, що постійно пересувається й продовжує своє містичне існування доти, поки не скінчилася історія. Таке порівняння Константинополя з Єрусалимом було декларацією визнання вірності джерелам віри й водночас виявом самосвідомості давньоруської політичної та церковної еліти, її суверенного мислення¹². Матеріальним втіленням такої політичної ідейної концепції стало зовнішнє уподібнення Києва Константинополю сиріч Єрусалиму, грандіозне будівництво міста за часів Ярослава Володимировича. Як сповіщає «Повість временних літ» під 1037 р.: «Заложи Ярославъ городъ великий, у него же града суть Златая врата; заложи же и церковь святая Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотых воротех святяя Богородица благовѣщенье, посемь святаго Георгия манастырь и святая Ирины»¹³. Київські будівлі, споруджені за Ярослава, знаходять прозорі аналогії в архітектурі столиці східного християнства. Вони простежуються не тільки в співзвучності назв храмів та оборонних споруд, але й виявляються, як засвідчують матеріали спеціальних досліджень, у художньо-композиційних прийомах їхнього вирішення¹⁴. Це свідчить про серйозні претензії Києва на схожість з Константинополем.

Для теми нашого дослідження важливим є розкриття символічного навантаження сакральної архітектури і священної топографії столярного граду Київської Русі. Грандіозні оборонні споруди «міста Ярослава», що замикали його в одне гармонійне ціле, вінчали Золоті Ворота. Біблійна семіотика воріт розкривається зазвичай поняттям «сила», «влада», «могутність» (2М.: Вихід, XXIV, 12; Мт. XVI, 18). Однак цим не вичерпується, на мій погляд, онтологічний заряд, що крізь все українське середньовіччя несла в собі ідейна семантика Золотих Воріт

Києва. Співзвучність їх назви з головними воротами Константинополя й Єрусалима не була випадковою. Як уже зазначалося, Константинополь до здобуття його турками у 1453 р. залишався головним центром східного християнства і розглядався легітимним правонаступником Єрусалима. Його християнські святині такі, наприклад, як риза Богородиці та Єрусалимський Життєдайний Хрест створили незгасаючу у віках славу Царгорода. У цьому зв'язку важливо зазначити, що й один з бокових вівтарів храму Богородиці над Золотими Воротами Константинополя називався «Єрусалимом», радше Єрусалимською церквою. Саме в цьому храмі шукав прихистку візантійський імператор під час виправи русів на Царгород у 860 р.: «во храмѣ святыя Богородица юже нарицается Іерусалимом, внутрь дверий паде, юже нарицают Злату от дѣла»¹⁵. Назва цього храму вказує на зв'язок Константинопольської брами з Золотими Воротами Єрусалима, через які Ісус Христос увійшов до храму Божого і з якими апокрифічна традиція пов'язує багато важливих подій священної історії¹⁶. Отже, Золоті Ворота в Києві слід розглядати як закономірний результат багатовікової традиції створення на землі образу Небесного Єрусалима й, водночас, матеріальним втіленням, витвореної староруськими мислителями ідейної паралелі «Єрусалим — Константинополь — Київ».

Церква Богородиці Благовіщення на Золотих Воротях освячувала дорогу до головного храму середньовічної Русі-України — святої Софії. Вона була своєрідним згустком політико-ідеологічних уявлень давньоруського суспільства й, насамперед, про верховенство великокнязівської влади, а відтак і главенство Києва як її природного вмістилища. У Візантії вже від часів володарювання Юстиніана (527—565 рр.) ідеї софійності відводилась головна роль в обґрунтуванні теократичної концепції імператорської влади як імітації влади Бога¹⁷. Подібно до Юстиніана будівничий Софії Київської — князь Ярослав Володимирович теж прагнув цим грандіозним храмом утвердити міць своєї влади та велич держави і її столиці, рівноправної, радше рівночасної Царгороду. Ці прагнення володаря київського трону не залишалися поза увагою сучасників. Їхню увагу це найбільше місто тогочасної Русі вражало могутністю оборонних укріплень, пишністю монументальних споруд, зокрема, храму святої Софії. Староруські літописці називали його красою або принадою світу, а західні хроністи, що вельми прикметно, — суперником Константинополя («aemula scerptri Constantinopolitani»).

Християнство пов'язало образ Софії з ідеалом соборності, централізованої сакральної держави. Аналізуючи зміст імені Софії «Премудрості Божої», відомий знавець історії духовної культури С. С. Аверінцев зробив таке спостереження: «У комплексі ідей Старого Заповіту Премудрість певним чином пов'язана з думкою про священну державу, про богохраниме царство: недарма головні «софілогічні» книги — книга Премудрості Соломонової і книга Притч Соломонових — пов'язані з шановним іменем наймудрішого з царів. Священна держава з її єдиномисленими підданими і правильними устоями людського співжиття є ще одним образом впорядкованого людського космосу, загороджувальної стіни проти хаосу»¹⁸. Іларіон у своєму «Слові про закон і благодать» не випадково порівнює Ярослава з Соломоном: «Акы Соломонъ Давидова иже Дом Божий великыи святыи его Прѣмудрости създа на святость и освящение граду...»¹⁹. Будівничий Єрусалимського храму був зразком середньовічного державця, «наймудрішим із царів». Саме тому й київський князь Ярослав увійшов в аннали історії під іменем Ярослава Мудрого.

Ідея «Дому Мудрості» також ясно висловлена грецьким написом в апсиді Софії Київської, запозиченим, як зауважив Дж. Мейсндорфф²⁰ з другої Книги Псалмів:

«...місто Боже,
найсвятіше із місць пробування
Всевишнього.
Бог серед нього, — нехай не
хитається,
Бог pomoже йому, коли ранок
Настане» (Пс. 46).

Адресовані царем Давидом Єрусалимському храму слова Псалму тепер ніби передаровуються Софійському собору й Києву.

Таким чином, архітектурно-художній образ Софії Київської являв світу розгорнуту християнську символіку офіційної ідеології теократизму великокнязівської влади. Поєднанням божественного начала і державної влади підкреслювалась їх єдиносущність. Ідеологія священної держави, розкриваючи символ єдності влади і віри через ідею священного міста (Києва) і храму (святої Софії), моделювала образ Небесного Єрусалима. Історичну змістовність цієї метафори посилювала топоніміка Києва. Так, гора Хоревиця, що передає давню біблійну назву центральної частини Сінайської гряди²¹, символізує зустріч біблійного Мойсея з Богом, котрий вручив Закон Ізраїлю (5 М. IV, 10—15; V, 2) й запліднив його душу благодаттю Живої Води (2 М. XVII, 6). Міфологічний пласт (такий, що пов'язаний з міфологемами священної історії) міської топоніміки середньовічного Києва ще недостатньо досліджений. Однак, як уявляється, він був вельми насичений зрозумілими сучасникам образами й символами, що формували уявлення про найголовніше місто Русі як своєрідну ікону — земну ікону біблійного Єрусалима. Топографія Святої Землі, й Єрусалима зокрема, визначала, слід гадати, ідеї містобудування та архітектурно-художнього оздоблення середньовічного Києва.

Ідея божественного походження київської князівської династії своєрідно відбилася і в настінних розписах Софії Київської. Символічною є, наприклад, ктиторська фреска з зображенням родини Ярослава Мудрого. Розташована півколом на трьох стінах у західній частині центрального нефу собору, вона виразно перегукується з мозаїчним панно «Євхаристія», розташованим навпроти, на фризі вівтарної апсиди. Ця фреска увічнила князівський дім Ярослава. Водночас вона є земним аналогом Євхаристії, княжого «причастя» — колективного повсякденного панування Рюриковичів над Руссю²², й, додам — символом апостольської місії правлячої династії. Невипадково староруські книжники прямо наголошували на тому, що батько фундатора Софійського собору у Києві, князь Володимир Святославич, «бысть апостол в князих»²³. Обґрунтуванню апостольського походження київської великокнязівської династії мав служити й апокрифічний переказ про відвідини апостолом Андрієм гір Київських. Вміщений у недовіданій частині «Повісті временних літ», цей переказ витворився, як встановлено дослідниками, у другій половині XI ст. Пророцтво апостола Андрія про те, що «на сихъ горахъ восияеть благодать Божья: **имать град великъ быти** (підкреслено нами — *Авт.*) и церкви многи Богъ воздвигнути **имать**»²⁴, повинно було, на думку давньоруських книжників, не тільки підняти престиж та значення хрестителя Русі, який постає тут виконавцем призначеної апостолом місії, а й сприяти подальшому утвердженню статусу Києва, аналогічно до інших столиць вселенського християнства.

Ідеологічні орієнтації давньоруської політичної та церковної еліти в утвердженні Києва як *Civitas Celestis*, подібного Єрусалиму, виявлялись і в особливому пошануванні тут Божої Матері. В ексегетичній лінії, яку в V ст. започаткував у східному християнстві Єфрем Сирін, Богоматір осмислювалась як центральний образ у Спасенному плані Бога. Відповідно до візантійської традиції, у якій Богородиця виступає заступницею Царгорода — Константинополя, староруські книжники обґрунтовували ідею патронату Богородиці над Києвом. Так, у «Слові про закон і благодать» митрополит Іларіон, ушлявляючи діяння Ярослава наголошує на тому, що той Київ, «величїством яко вѣнцємъ обложиль, прѣдал люди... и градъ святѣи всеславнїи скорѣи на помощьъ хрстіанамъ святѣи Богородици, еи же и церковь на великихъ вратѣхъ създа во имя первааго градьского праздника — Святааго Благовѣщенїа, да еже цѣлованїе Архангелъ дасть Девици будеть и граду сему. К онои бо: «радуися, обрадована! Господь с Тобою» (Лк. 1, 28), к граду же: «радуися благавѣрнїи граде! Господь с Тобою!»²⁵. Принагідно зауважу, що використання у давньоруській літературній традиції візантійської імператорської формули «богохранимого града» стосовно Києва теж започаткував митрополит Іларіон.

Богоматір, як оповідається в одній з новел Києво-Печерського патерика, навіть плекала наміри назавжди «переселитися» до Києва: «Хощу церковь възградити себѣ в Руси, в Киеве. Прииду же и сама видѣте церкви и в неи хощу

жити»²⁶. Унаочненою паралеллю цим рядкам є монументальна постать Діви Марії, що гордо й велично здіймається у позі «оранти» над зображенням сцени «причастя апостолів» у Софійському соборі. Вона мислилася як піклувальниця про стольний град Київської Русі, ототожнюючись з ідеєю божественної чистоти і святості. Оцю ідею заступництва відбиває вміщена в «Повісті временних літ» під 1096 р. «Молитва», що приписується Володимирі Мономаху: «Премудрости наставниче и смыслу давче, несмысленым казателю и нишим заступниче! «... Град свой (Київ — *Авт.*) сохрани, дѣвице, мати чистая, иже о тебѣ вѣрно царствуеть, да тобою крѣпится и тобѣ ся надѣеть, побѣжать вся брани, испро-мѣтает противныя и творить послушанье»²⁷.

Візантійська за походженням ідея Богородиці Заступниці тотожна відомій на Русі починаючи з XIII ст. ідеї Покрову Богородиці. Питання про шляхи її становлення та іконографію культу знайшли висвітлення у науковій літературі останнього часу²⁸. Вшанування Богородиці Заступниці, що поширилося у Києві з середини XI ст. відіграло визначальну роль у формуванні образу міфологізованої столиці вселенського православ'я. Через те, що більшість київських храмів були присвячені Божій Матері столиця Русі перетворювалась на бого-обраний і богохраманий град.

Відверте уподібнення його Священному Граду — Єрусалиму простежується й у відомому вислові київського літописця середини XI ст., вкладеному в уста князя-язичника Олега. Утвердившись 882 р. (за хронологією «Повісті временних літ») у Києві, він буцім-то промовив: «Се буди мати градомъ русьскимъ»²⁹. Ці слова, що давно стали хрестоматійними, науковці здебільшого трактують буквально: мовляв, то звичайна калька з грецької; переклад слова «метрополіс» використано літописцем на означення столиці, якою проголосив Київ новгородський узурпатор Олег*. Насправді ж перед нами біблійна алюзія. Її запозичив літописець, що був, безперечно, людиною духовного сану і вельми освіченою, з грецької хроніки Георгія Амартола. У цьому творі словосполученням «мати міст» названо Єрусалим. Традиція найменування його «матір'ю міст» збереглась у середньовічній апокрифічній літературі російської Півночі. Так, у «Повісті про царя Волота Волотовича», відомої за списками XV ст., наприклад, стверджується, що «Первои град всѣм градом мати славныи град Иерусалим: от того града Иерусалима пошло миро и благоухание слаткое и благованное, да от того пошло и во всю землю: Иерусалим всѣм градом мати. А церковь иерусалимская всѣм церквам мати»³⁰. Подібне порівняння знаходимо і в Посланні митрополита Феодосія мешканцям Пскова і Новгороду «О милостыне на искупление св. Гроба от неверных», яке теж датується XV ст. (1464 р.): «Сион есть всем церквам глава и мати,— підкреслював митрополит,— суши всему православию»³¹. Славнозвісний парафраз київського книжника середини XI ст., як уявляється, був покликаний до життя ідеологічними проблемами, зокрема, потребою облагородити святість стольного граду Русі, утвердити його столичність і рівноправне партнерство у сім'ї християнських народів світу.

Уявлення про Київ — другий Єрусалим зберігалися у політичній культурі та ідеології Східної Європи і в епоху державної деструкції Київської Русі. Тоді правителі її північно-східного регіону прагнули успадкувати святість і авторитет «матері міст руських», необхідні для обґрунтування незалежного існування держави, що народжувалась. Характерною у цьому відношенні була церковно-політична боротьба, яку в 60-х р. XII ст. розгорнув володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський. Утвердившись 1149—1150 рр. на Київщині, Андрій не вдовольнився наданим йому Вишгородом і пішов князувати в Суздальські землі. З Вишгорода він вивіз місцеву святиню — ікону Священної Божої Матері: «Том же лѣтѣ (1155 р. — *Авт.*) иде Андрѣй отъ отца своего в Суждаль, безъ отнѣ волѣ; и взя из Вышегорода икону святоѣ Богородици, юже принесша с Пирогощею ись Царяграда в единомъ корабли, и въскова на ню более 30 гривень золота, проче серебра, і проче камени дорогого и великого жемчуга; украсивь постави ю въ церкви своей святоѣ Богородици Володимири»³². Ця

* Мені відома лише одна праця, присвячена міфологемі «місто-мати»: *Топоров В. Н.* Заметки по реконструкции текста. IV. Текст города-девы и города-блудницы в мифологическом аспекте // Исследования по структуре текста.— М., 1987.— С. 121—132.

ікона відіграла велику роль у боротьбі Північно-Східної Русі за київську ідеологічну спадщину. Ще за часів Боголюбського (як гадає Я. Пеленський, у період між 1146 та 1168 рр.)³³ у Ростово-Суздальській землі була написана спеціальна повість — «Сказание о чудесах Владимирской иконы Божьей Матери», де виправдовувався вчинок Андрія Боголюбського. У ній стверджується, що іконі бучімо «не подобалося» перебування у Київській землі, через те, що остання втратила своє священство православ'я, яке тепер перейшло до міста Володимира³⁴. У цьому зв'язку слід згадати ще про один літературний твір — «Слово о царе Дарияне (Адорияне)», виникнення якого датується XII ст. У ньому йдеться про те, як у старожитні часи один цар, маючи надто високу думку про себе, звелів «боярам своим звати ся Богом, и не восхотяща бояре его звати Богом. И отвеща царю: «мниши в сердце своем, яко не было Бога прежде тебя. Аще призовем тя вышним царем в царех, егда же примеши вышний Ерусалим и святая святых». Он же причинився и собрав воя многи и шед взя Ерусалим и возвратися вспять»³⁵. Після чого з аналогічною вимогою цар звернувся до трьох «філософів», які, однак, під різним приводом відмовилися назвати його Богом. Підтримую думку тих дослідників, які співвідносять символічні елементи цього твору з політичною діяльністю Андрія Боголюбського³⁶, спрямовану на розширення своїх владних повноважень у межах, які відкривала перспектива встановлення ідеологічної супрематії Володимира над Києвом-Єрусалимом.

Перенесення ікони Священної Божої Матері до Володимира було складовою частиною широкомасштабної програми Андрія Боголюбського. Вона передбачала зведення у стольному граді Ростово-Суздальського князівства нових церков, оборонних споруд, у тому числі й Золотих Воріт, що були символом царственного граду. Останні були побудовані за зразком київських у 1146 р. й присвячені, що вельми симптоматично, як і київські, Богоматері³⁷.

Політичні й ідеологічні амбіції Андрія Юрійовича відбиває некролог князю, вміщений в Іпатіївському літописі під 1175 р.: «Сый благовѣрный и христьлюбивый князь Андрѣй... уподобися царю Соломону, яко домъ Господу Богу и церковь преславу святыя Богородица Рожества, посредѣ города, камену, созда въ Боголюбомъ, и удиви ю паче всихъ церквий подобна тоѣ Святая Святыхъ, юже бѣ Соломонъ царь премудрый создалъ... И доспѣ церковь камену сборную святыя Богородица, пречудну велми... устроеньемъ подобна быста удивлению Соломоновѣ Святая Святыхъ»³⁸. Відтак, за задумом Андрія Боголюбського, Володимир мав стати Новим Єрусалимом, краса і велич якого мала затьмарити авторитет і святість Києва.

Як показав свого часу М. М. Воронін, боголюбивий князь активно, щоправда, безуспішно, домагався створення осібної митрополії, або хоча б автокефальної єпископії, яка б безпосередньо підпорядковувалась Константинопольському патріарху³⁹. У визначенні кінцевої мети цієї боротьби гадаю, важко погодитися з М. М. Вороніним, який стверджував, що ця боротьба була засобом для досягнення церковної незалежності не Володимира від Києва, а всієї Русі від Константинополя. Спроба влаштування у Володимирі на Клязьмі автокефальної митрополії, на мій погляд, була ужита Андрієм Боголюбським з метою протиставити її київській, що було викликано посиленням процесів державної деструкції.

Андрій Боголюбський звернувся до константинопольського патріарха з проханням поставити митрополита до Володимира. До наших днів це послання не збереглося, маємо до своєї диспозиції лише лист-відповідь патріарха Луки Хрисоверга. У ньому, зокрема, зазначається: «Сказывает же нам писанье твое, иже град Владимир из основания воздвиг еси велик со многом человекъ, в ней же церкви многи создал еси, не хочещи же его быти под правдами епископы ростовския и суждальския, но обновити е митрополиею... а аже отъяти таковой град (Володимир — *Авт.*) от правды епископы ростовския и суждальския и быти ему митрополиею, не мощно то есть... — едина епископыа была издавна и един епископ во всей земле той, ставим же по временом священным митрополитом всеа Руси»⁴⁰. Церковна організація, що склалася впродовж кількох століть на давньоруських землях віддавна розглядалася константинопольським патріархом як непорушна цілісність. Київські митрополити виступали послідовними прихильниками єдності церковної організації усієї Русі. Ось чому й не

увінчалась успіхом спроба влаштувати у Володимирі-на-Клязьмі автокефальний релігійно-політичний центр, навколо якого могли об'єднатися землі Північно-Східної Русі у суверенне державне утворення.

Пізніше, політичні успіхи московських правителів XIV—XV ст. надихнули тамтешніх книжників на створення циклу легенд про переміщення центру вселенського християнства з обох упалих Римів до нового третього Рима, в Московську державу. Продовжуючи давню релігійно-політичну традицію, започатковану київськими мислителями, вони надихалися дещо відмінною від своїх попередників містичною функцією. Московські книжники проголосили Русь — Росію, «Новим Ізраїлем», Сіоном, царством, яке «Владика Христос уподобил ветхой державе противу Иерусалиму, страной обетованной»⁴¹.

У другій половині XV ст., після завоювання османами Балкан і падіння Константинополя, Московська Русь залишилась останньою незалежною країною православного світу. Ці політичні реалії й покликали до життя ідею її духовної першості, а відтак і бажання наслідувати теологію універсальної держави-імперії. Київська середньовічна держава з її ідейною спадщиною раннього руського християнства була тим джерелом, з якого імплантувались уявлення та ідеї московської патримоніальної концепції всевладдя царя й вибудовувалась у цьому новому історичному вимірі політична паралель «Єрусалим — Рим — Москва».

Примітки

¹ Raba J. The Biblical Tradition in the Old Russian Chronicles // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte.— 1992, Band. 46.— S. 9—20.

² Див.: *Повесть временных лет* /Под ред. и с предисл. В. П. Адриановой-Перетц.— М.—Л., 1950.— Ч. 1.— С. 10, 11 (Далі — ПВЛ).

³ Podskalsky G. Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988—1237) — 988—1988 mille annis a baptismo S. Vladimiri eiusque populi exactis in memoriam.— München: Beck, 1982.— S. 215.

⁴ Див.: ПВЛ.— Ч. 1.— С. 17.

⁵ Там же.— С. 72, 73.

⁶ Топоров В. Н. Святость и святые в русской духовной культуре.— Том 1. Первый век христианства на Руси.— М., 1995.— С. 350—357.

⁷ Тут і далі текст «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона подано за вид.: Молдаван А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона.— К., 1984.— С. 83.

⁸ Там же.— С. 87, 88.

⁹ Там же.— С. 97.

¹⁰ Цит. за вид.: Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР.— 1963.— Вып. 37.— С. 74.

¹¹ Казаков Г. Sacrum imperium (къ телогията на императорската власт въ Византия) // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.— К., 1992.— Т. 1.— С. 7, 8.

¹² Poppe A. Przyjecie chrześcijaństwa na Rusi w opiniach XI wieku // Teologia i kultura duchowa Starej Rusi.— Lublin, 1993.— S. 100, 101.

¹³ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 102.

¹⁴ Раннопорт П. А. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры // Византийский временник, 1984.— Т. 45.— С. 185—191.

¹⁵ *Лопарев Хр.* Старое свидетельство о Положении ризы Богородицы во Влахернах в новом толковании применительно к нашествию Русских на Византию в 860 году // Византийский временник.— 1895.— Т. 2.— Вып. 3.— С. 620.

¹⁶ *Philipp W.* Die religiöse Bergündung der altrussischen Hauptstadt // Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag.— Berlin, 1956.— S. 376, 377.

¹⁷ *Курбатов Г. Л.* Политическая теория в ранней Византии: Идеология имперской власти и аристократическая оппозиция // Культура Византии (IV — первая половина VII в.).— М., 1984.— С. 113.

¹⁸ *Аверинцев С. С.* К уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии Киевской // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси.— М., 1972.— С. 36.

¹⁹ *Молдаван А. М.* Указ. соч.— С. 97.

²⁰ *Мейндорфф И. Ф.* Тема «Премудрости» в восточноевропейской культуре и ее наследие // Литература и искусство в системе культуры.— М., 1988.— С. 245.

²¹ Див.: *Кримський С.* Під сигнатурою Софії // Філософська і соціологічна думка.— 1995.— № 5—6.— С. 239.

²² *Толочко О.* Образ держави і культ володаря в Давній Русі // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.— К., 1994.— Т. III.— С. 39—42.

²³ *Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку.— С. 6—8;* Характерним у цьому відношенні є також повідомлення Києво-Печерського патерика: «видѣхом свѣт вѣры апостолом нашим, посланным от Бога, князем Владимиром: сам Бога познав святым крещением и нам того показав» (*Києво-Печерський патерик* / Під ред. Д. І. Абрамовича.— К., 1930.— С. 87).

²⁴ *ПВЛ.— Ч. 1.— С. 12.*

²⁵ *Молдаван А. М.* Указ. соч.— С. 97.

²⁶ *Києво-Печерський патерик.— С. 6.*

²⁷ *ПВЛ.— Ч. 1.— С. 166.*

²⁸ Див.: *Александрович В.* Старокиївський культ Богородиці-Заступниці і становлення іконографії Покрову Богородиці // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.— К., 1994.— Т. III.— С. 47—67; *Плюханова М.* Сюжеты и символы Московского царства.— СПб., 1995.— С. 23—62.

²⁹ *ПВЛ.— Ч. 1.— С. 20.*

³⁰ *Марков А.* Повесть о Волоте и ее отношении к Повести о св. граде Иерусалиме и к стиху о Голубиной книге // Известия Отделения русского языка и словесности имп. АН.— СПб., 1841.— Т. 1.— № 78.— С. 80.

³¹ *Акты исторические.— СПб., 1841.— Т. 1.— № 78.— С. 128.*

³² *Летопись по Ипатскому списку.— СПб., 1871.— С. 331.*

³³ *Пеленський Я.* Боротьба за київську спадщину у 1155—1175 рр.: релігійно-церковна сфера // Археологія.— 1991.— № 3.— С. 35; *Pelenski: The Contest for the «Kievan Succession» (1155—1175): The Religions-Ecclesiastical dimension // Proceedings of the International Congress commemorating the Millennium Christianity in Rus'-Ukraine: Harvard Ukrainian Studies, 1988/1989.— Volume XII/XIII.— P. 761—780.*

³⁴ *Сказание о чудесах Владимирской иконы Божьей Матери // Чтения общества любителей древней письменности.— 1878.— № 30.— С. 1—43.*

³⁵ *Памятники старинной русской литературы*, изд. Г. Кушелевым-Безбородко.— СПб., 1862.— Вып. 3.— С. 58.

³⁶ *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве».— М., 1972.— С. 88;
Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь: Очерки социально-политической истории.— Л., 1987.— С. 75.

³⁷ *Висоцький С. О.* Іпатіївський літопис про Золоті Ворота у Києві та Владимирі // Український історичний журнал.— 1980.— № 2.— С. 67, 68.

³⁸ *Летопись* по Ипатскому списку.— С. 395, 396.

³⁹ *Воронин Н. Н.* Андрей Боголюбский и Лука Хризоверг (Из истории русско-византийских отношений XII в.) // *Византийский временник*, 1962.— Т. XXI.— С. 29—50;
Воронин Н. Н. «Житие» Леонтия Ростовского и византийско-русские отношения второй половины XII в. // *Византийский временник*, 1963.— Т. XXII.— С. 23—46.

⁴⁰ *Памятники древнерусского канонического права: Русская историческая библиотека*.— СПб., 1908.— Т. 6.— № 3.— Стб. 63—66.

⁴¹ *Див.: Ефимов Н. И.* «Русь — новый Израиль». Теократическая идеология священного православия в до-Петровской письменности.— Казань, 1912.— С. 44.

В. М. Рычка

ИДЕЯ КИЕВА — ВТОРОГО ИЕРУСАЛИМА В ПОЛИТИКО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЯХ СРЕДНЕВЕКОВОЙ РУСИ

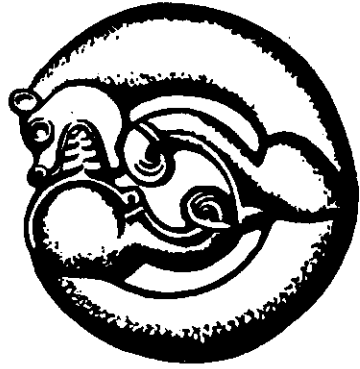
Становление и развитие официальной идеологии Киевской Руси определялось во многом христианским мировоззрением. В статье автор исследует проблему формирования идеи Киев — второй Иерусалим на основании анализа ряда памятников письменности и культуры украинского средневековья. Отмечено особое отношение к средневековой Руси и к Иерусалиму как к Священному Граду и роль в этом Константинополя. Рассматривается символическая нагрузка сакральной архитектуры и священной топографии стольного града Киевской Руси, особое почитание в Киеве Божьей Матери, а также развитие этой идеи в период государственной раздробленности Киевской Руси и в Московском государстве XIV—XV вв.

V. M. Richka

IDEA OF KIEV TO BE A SECOND JERUSALEM IN THE POLITICAL AND IDEOLOGICAL CONCEPTIONS OF MEDIEVAL RUS

Formation and development of the official ideology in Kiev Rus in many aspects was determined by the Christian outlook. In this paper the author treats the problem on formation of the idea for Kiev to be the second Jerusalem coming from the analysis of certain relics of the written language and culture of the Ukrainian Middle Ages. Medieval Rus treated Jerusalem with particular respect as the Holy City and Constantinople played its significant part in this aspect. Symbols of sacral architecture and holy topography of the capital city of Kiev Rus, particular worship of the Holy Mother in Kiev, as well as development of that idea in the period of state parcelling in Kiev Rus and in the Moscow state in the 14th-15th centuries are analyzed in the paper.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

АРХІТЕКТУРА БЕРДЯНСЬКОГО КУРГАНУ

В. Ю. Мурзін, О. Є. Фіалко

Академік Б. О. Рибаків добре відомий широкому загалу читачів як визначний дослідник слов'янської та давньоруської проблематики. Проте не слід забувати, що, ретельно досліджуючи питання походження давньої язичницької релігії, вчений звертався до глибинного коріння цього явища. Тому до кола його наукових інтересів потрапили й скіфи. На підставі власного оригінального аналізу праці Геродота та спираючись на сучасне районування та картографування археологічних пам'яток, Б. О. Рибаків запропонував етногеографічну карту Скіфії. Цікавився вчений і питаннями, що стосуються обрядів та вірувань скіфського населення. Особливий інтерес дослідника викликало Приазов'я як зона фінальної фази скіфсько-перського військового конфлікту та місце перебування царських скіфів Геродота. Тому, на наш погляд, цілком доречним є розгляд одного з найвизначніших поховальних комплексів Надазов'я — Бердянського кургану.

Від публікації короткої праці М. П. Грязнова¹, присвяченої побудові курганних насипів, які з прадавніх часів стали невід'ємною частиною ландшафту євразійських степів, трактування кургану як складного архітектурного об'єкту здобуло чимало прихильників. Про це свідчить і серія наукових доробок, у яких розглянуто різні аспекти цієї проблеми².

Подальший розвиток ідей М. П. Грязнова був значною мірою обумовлений масовими розкопками курганів у 60—80-ті рр., зокрема курганних поховань степової аристократії. Серед них і досліджені у цей період скіфські «царські» кургани — Чортотлик, Огуз, Гайманова, Товста та Бабина Могили, Жовтокам'янка і, звісно, Бердянський курган³.

На жаль, доля останньої із зазначених пам'яток у науковому плані склалась не дуже вдало. Почалося з того, що бердянський краєзнавець О. Я. Огульчанський умовив представників місцевої влади та працівників бердянського музею розкопати «свій» царський курган і в 1971 р. узявся до здійснення цього амбіційного проєкту. З самого початку ці аматорські роботи були приречені — адже розкопник не мав ні наукового, ні організаційного досвіду дослідження таких складних археологічних об'єктів, якими є великі скіфські кургани. Проте до того часу, коли і сам О. Я. Огульчанський зрозумів, що його сподівання марні, він встиг завдати чималої шкоди кургану, фактично зруйнувавши більшу частину його восьмиметрового насипу. Будь-якої наукової документації під час цих «досліджень» не велось, якщо не вважати за такі фрагментарні та малозрозумілі записи з кількома схематичними малюнками співробітника музею Г. С. Міщенко. Виписки з цього «щоденника» надав нам В. В. Отрощенко, якого свого часу було відряджено Інститутом археології НАНУ для обстеження стану пам'ятки після невдалих розкопок та запобігання їхнім подальшим спробам.

Наукове вивчення кургану було проведено експедицією нашого Інституту, якою керував М. М. Чередниченко, протягом 1977—1978 рр. Для дослідження

насипу по лінії північ—південь було закладено 5 траншей та залишено 6 контрольних бровок. Найінформативнішими виявилися східний профіль центральної бровки (А—А₁), а також західний та східний профілі (В—В₁, Г—Г₁) бровки № 2. За допомогою профілів та горизонтальних зачищень було зафіксовано будову насипу, кам'яну «крепіду», викид, кам'яну вимостку в центрі підкурганної поверхні, так звану поховальну доріжку та інші деталі. Під насипом відкрито три могильні споруди катакомбного типу (рис. 1, 2). Розглянемо ці основні елементи даного кургану.

Насип. Як вже достеменно з'ясувалося, «шапки» скіфських курганів аж ніяк не були лагорбами безсистемно насипаного ґрунту, а будувалися з різноманітних матеріалів. Тому було б вірніше визначення «насип» вже давно стало звичним, ми вирішили не відмовлятися від нього, а лише наголосити на його умовності.

Основним матеріалом, використаним для спорудження насипу Бердянського кургану, були плитки дерну. Найкраще їх було зафіксовано у західному розрізі центральної бровки. У південній її частині, під «крепідую», вони випадали з бровки під час роботи бульдозера. Дернини мали прямокутну форму та розмір близько 27—30×5—20 см. Якусь певну систему в їх кладці простежено не було, зафіксовано лише, що плитки було покладено горизонтально.

Використання плиток дерну для спорудження курганних насипів було поширеним у давнину будівельним прийомом, витоки якого простежуються ще з епохи енеоліту та бронзи⁴. Щодо скіфського часу, то кладку з дернин було зафіксовано практично в усіх більш-менш значних скіфських курганах, наприклад Чортомлику, Гаймановій та Вишневій Могилах, Жовтокам'янці тощо. Безумовно, саме з дернин будувалися й насипи багатьох інших, якщо не всіх, скіфських курганів, описаних їхніми дослідниками як «чорноземні». Помилка зрозуміла, оскільки внаслідок фільтрації через насип дощових і талих вод плитки дерну поступово розмивалися і насип ставав дедалі одноріднішим за структурою. Цей процес досить чітко простежується у стратиграфічних розрізах насипів великих скіфських курганів, де, завдяки їх розмірам, він не набув остаточного завершення. Наприклад, у бровках дев'ятиметрового кургану Жовтокам'янка дернові плитки було простежено лише у нижніх шарах насипу, тоді як у верхній його частині вони були вже розмиті і виглядали як суцільний шар чорнозему⁵.

Оскільки в останні десятиріччя у розкопках курганів вищої скіфської аристократії, де насип з дернин фіксується найкраще, спостерігалася неабияка активність, дана деталь поховальної архітектури почала асоціюватися перш за все саме з ними. Наприклад, С. А. Скорий, намагаючись виділити поховальні пам'ятки власне скіфів із загальної маси одночасових поховань Дніпровського лісостепового Правобережжя, визначив використання дернових плиток як характерну рису суто скіфського поховального ритуалу⁶.

На наш погляд, у такому висновку має місце певне перебільшення. Адже ця будівельна традиція була поширена не тільки на території Степової Скіфії, а й в одночасових пам'ятках інших регіонів Європи, зокрема Північному Казахстані, Південному Сибіру та ін.⁷ З'ясовується також, що і у лісостепових районах України цей звичай простежується не лише на матеріалах кургану Переп'ятиха, як вважалося ще нещодавно⁸, а й на матеріалах інших пам'яток — так, його зафіксовано під час розкопок Перещепинського курганного могильника поблизу Більського городища⁹. І це цілком зрозуміло, оскільки досить високу надмогильну споруду зі стрімкими схилами було важко, чи взагалі неможливо, побудувати з насипного ґрунту. Іншими словами, поширення за доби раннього заліза курганного будівництва з плиток дерну мало відбуватися у Лісостепу разом з появою тут курганних могил, що припадає на часи найпізнішого передскіфського періоду та скіфської архаїки. Як і курганні насипи, цей будівельний прийом, таким чином, був одним із проявів степового культурного впливу, що започаткувався ще у кіммерійський період.

Певне уявлення про масштаби такого будівництва насипів дають висновки інженерів-будівельників Е. Гауглітца, Г. та В. Єгерів. Вони ґрунтуються на матеріалах розкопок Чортомлика та підготовлені для німецького варіанту видання монографії, присвяченій цій пам'ятці, що має незабаром бути видрукованою.

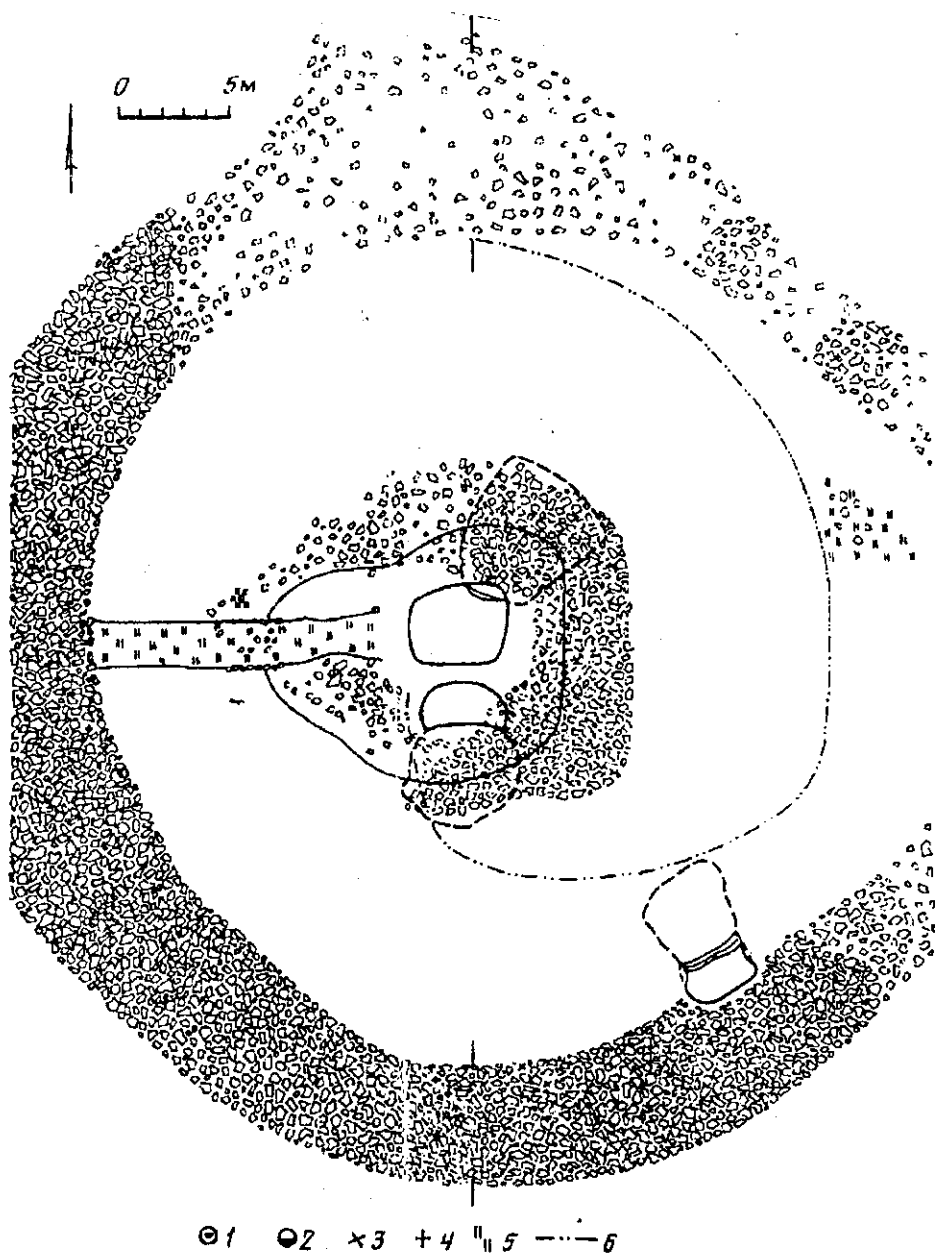

Рис. 1. Загальний план кургану: 1 — місця знахідки вудил та прикрас вузди; 2 — золота платівка; 3 — фрагменти амфор; 4 — кістки тварин; 5 — камка; 6 — межі викиду.

Згідно з їхніми підрахунками, щоб побудувати 1 м³ насипу з дернин, необхідно було зрізати шар дерену, товщина якого у середньому 15—25 см, на площі понад 4,5 м². Відповідно, для спорудження насипу Чортomla, який до розкопок сягав у висоту 9 м, треба було зняти дерен на площі, яка перевищує 37 га. Зрозуміло, що для Бердянського кургану ця цифра буде меншою, проте і в даному випадку йдеться про 10—15 га.

Чомусь вважалось, що дерен для будівництва насипів добувався по заплавах річок, на ділянках з болотяним ґрунтом¹⁰. Подібну думку висловлено також на сторінках звіту про розкопки Бердянського кургану, де зазначено, що дернини вірогідно доставлялися із заплави р. Берди¹¹. З'ясувати це питання мали б спе-

Рис. 2. Кам'яна «крепіда». Вигляд з південного заходу.

ціальні дослідження ґрунтознавців та палеоботаніків, проте вивчалися лише зразки насипу Чортомлика. Їхні аналізи довели, що дернини для будівництва останнього було зрізано не у заплаві річки, що протікала неподалік і дала назву самому кургану, а безпосередньо на підкурганній поверхні та поряд з нею¹². Оскільки інших обґрунтованих спостережень ми не маємо, залишається припускати, що і будівництво насипу Бердянського кургану було організовано саме таким чином.

Крім дернин, під час спорудження насипу Бердянського кургану були використані й інші матеріали, зокрема каміння та камку. Про це свідчить короткий запис у «щоденнику» О. Я. Огульчанського від 15 липня, згідно з яким по всій площі насипу наявний завал каміння до 1,5 м завтовшки, подібний за формою «до чаші з каменю», тобто увігнутий посередині. На жаль, глибина цього завалу від вершини насипу невідома. Зважаючи, що «розкопки» розпочалися 6 липня, можна припускати, що цей завал було виявлено у верхній частині насипу.

Кам'яна «крепіда». Скупчення безладно накиданого каміння, яке у вигляді кільця оточувало курганні насипи, виявлено під час розкопок більшості великих скіфських курганів. За даними Б. М. Мозолєвського, з 40 курганів IV ст. до н. е., висота яких дорівнювала або перевищувала 4 м, такі «крепіди» мало щонайменше дві третини пам'яток¹³. Щодо степового Приазов'я, де знаходився Бердянський курган, то тут, як зазначає В. С. Ольховський, «крепіди» мали понад чверть усіх досліджених скіфських курганів¹⁴.

Здебільшого ширина таких кам'яних кілець сягає 5—8 м, товщина «крепіди» у центрі — близько 1 м. До країв — верхнього, який лежить на схилі насипу, та нижнього, що спускається на давню поверхню, її товщина поступово зменшується. Тому у поперечному розрізі форма такої «крепіди» наближається до неправильного трикутника або лінзи.

«Крепіда» Бердянського кургану загалом відповідає цьому опису — ширина кам'яного накиду, який починався на рівні давнього чорнозему та підіймався по схилу насипу на висоту 2,5 м, становила 8 м (рис. 1, 2). На жаль, «крепіда» значною мірою виявилася зруйнованою. Північна її частина майже цілком була знищена під час розкопок О. Я. Огульчанського. Південні сектори тоді не постраждали, але під час розчищення «крепіди» з'ясувалося, що й тут каміння, з якого вона складалася, на багатьох ділянках розібране. Вірогідно, ці пошкодження можна пов'язувати з численними похованнями часів середньовіччя, виявленими в насипі кургану та поряд з ним¹⁵.

Щодо функціонального призначення кам'яних крепід, то більшість дослід-

ників вважають, що дані конструкції запобігали розсуванню насипу¹⁶. Причини такої впевненості нам незрозумілі, адже досить очевидно, що перешкодити розповзанню насипу, маса якого становила тисячі або десятки тисяч тонн, накидане на його підніжжя каміння навряд чи було спроможним. Більше того, при детальнішому розгляді стратиграфії курганів з такими «кріпідами» з'ясовується, що вони оточували навіть не підніжжя колишньої надмогильної споруди, котру вони нібито мали підтримувати, а нижню частину насипів, що вже розпливлися. Про це свідчать такі спостереження. 1. «Крепідки» перекриті дуже тонким шаром ґрунту, що можливо у випадку, якщо вони опинилися на своєму теперішньому місці вже тоді, коли надмогильна споруда набула тієї сталої форми земляного пагорба, яку ми спостерегаємо й зараз. 2. Під «кріпідами» майже усіх великих скіфських курганів виявлено залишки тризни та інших пов'язаних з похованням ритуалів. Це є свідченням того, що у давнину на місці «кріпідки» була відкрита площа, де провадилися різноманітні обряди. Такі залишки виявлено й під південною частиною «кріпідки» Бердянського кургану, що дає можливість вирахувати первинний діаметр надмогильної споруди — близько 45 м. 3. Інколи «кріпідки» перекривали навіть рівчак, виритий навколо кургану.

Ці факти дають можливість припустити, що виникнення кам'яних кілець навколо насипів скіфських курганів наслідком природного руйнування первинних надмогильних споруд, зокрема вертикальних стін з каменю, виявлених вже не тільки у курганах скіфської еліти — Чортомлику, Кам'янській Близниці¹⁷, Бабиній Могилі (розкопки Б. М. Мозолевського), а подекуди в курганах рядового населення — курганах групи «Комінтерн» на Миколаївщині (розкопки О. Г. Шапошникової), кургані № 29 поблизу м. Каховка¹⁸ та ін.

Подібна архітектурна ідея має паралелі й в інших культурах — згадаємо хоча б савроматський курган № 2 Першої Аландської групи, де було побудовано кам'яну стіну діаметром 22 м¹⁹, а також тагарські склепи, оточені стінами з каменю, дерну або деревини²⁰. Не виключено, що у деяких випадках скіфи також споруджували замість кам'яної — стіну з дерну або у вигляді частоколу — зрозуміло, їхні залишки не збереглися. З нашої точки зору, саме цим, а не зменшенням людських ресурсів під час епідемій та війн, як пропонував Б. М. Мозолевський²¹, можна пояснити, чому кільцеві розвали колишніх кам'яних споруд виявлено у насипах не всіх скіфських курганів.

Викид з Центральної та Східної могили Бердянського кургану, що становили єдиний поховальний комплекс, охоплював їхні вхідні ями великим напівкілцем. Його зовнішній діаметр становив близько 30, ширина — до 2 м. Викид, вершину якого було знято під час розкопок О. Я. Огульчанського, зберігся заввишки на 1,6—1,7 м. Стратиграфічні розрізи, які пройшли через центр кургану (рис. 3), демонструють, що зовнішній край викиду подекуди лежить на кладці з дерним, які складані насип. Це свідчить, що спорудження останнього та риття катакомб, як встановлено й для інших скіфських курганів, проходило одночасно. Зрозуміло, що у цьому випадку будівельники повинні були досить точно уявляти обсяг поховальних споруд, оскільки для укладання викиду треба було залишити досить вільного від дернин місця.

Вірогідно, висока дуга викиду разом з кладкою насипу, що починала виростати від центру, відігравали роль своєрідної огорожі, яка відокремлювала та «захищала» поховальні споруди від навколишнього світу — не випадково у межах викиду як правило знаходяться не тільки вхідні ями, а й підземні частини скіфських катакомб — поховальні камери. Тобто у поховальному ритуалі викиди відігравали приблизно таку ж роль, що й кільцеві кромлехи — під деякими насипами їх виявлено навіть два (Товста Могила, курган № 13 поблизу с. Золота Балка) чи три (Двогорба Могила), вертикальні стіни, про які ми вже писали, та кільцеві рівчаки.

Кам'яна вимостка прямокутної форми у центрі Бердянського кургану мала розміри близько 20×6 м. Західна та північна її частини були частково зруйновані розкопом О. Я. Огульчанського, краще збереглися східна та південна. У центральній частині вимостки гранітне каміння було покладено у 1—2 шари, а по краях, де вимостка становила 0,6—0,7 м завтовшки, у 3—4 шари. Вимостку було побудовано не тільки на рівні давнього горизонту, а й подекуди на тонких

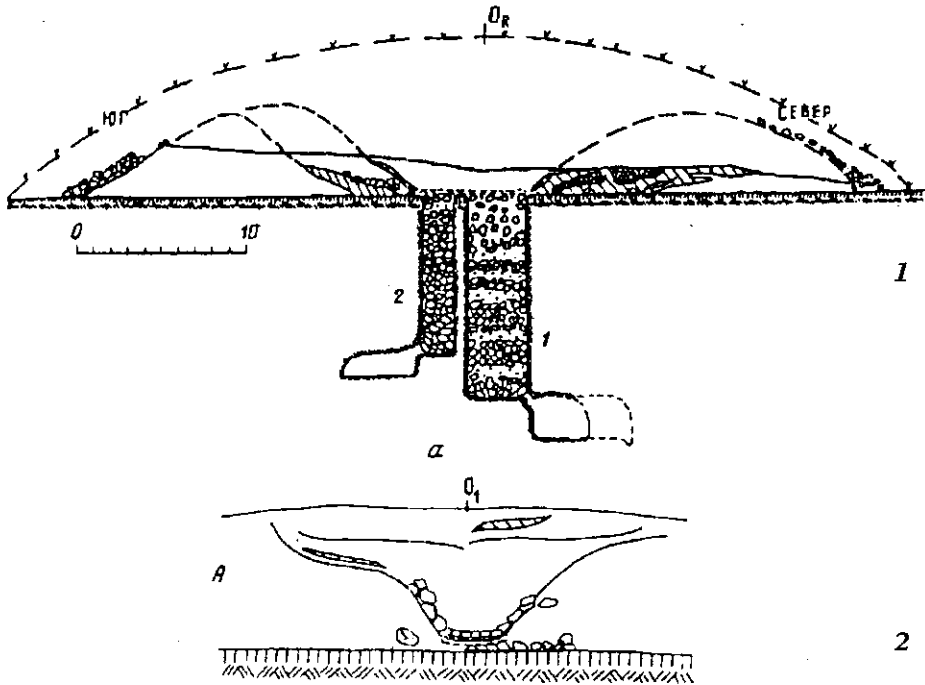

Рис. 3. Розрізи насипу: 1 — центральний розріз; 2 — розріз «поховальної доріжки».

прошарках викиду, який зокрема частково перекривав край вимостки, особливо східний. На цій підставі можна стверджувати, що одночасно споруджувалися не тільки центральні катакомби та власне насип кургану з дерну, а й викладалося каміння навкруги вхідних ям. Останні після поховання були також забиті камінням до рівня вимостки, завдяки чому утворився суцільний кам'яний майданчик. Над вимостою, як свідчить запис Г. С. Міщенко від 16 серпня 1971 р., було простежено товстий шар спресованої морської трави — камки.

На перший погляд описана вище вимостка виглядає майже унікальною. Серед синхронних Бердянському кургану пам'яток можна згадати подібну до неї конструкцію з кургану Ташенак поблизу Мелітополя, очеретовий настил розміром 20×20 м у Казенній Могили та викладку з того ж таки очерету навкруги центральної катакомби Гайманові Могили²² — вибір матеріалу безперечно залежав від місцевих природних умов. Проте слід зважити, що такі вимостки або настили над вхідними ямами скіфських катакомб безумовно імітують, втративши свій практичний зміст, різноманітні перекриття над могильними ямами більш раннього часу, та являють собою, таким чином, ще один місток, який пов'язує притаманні різним періодам розвитку скіфської культури поховальні традиції.

Зокрема у пам'ятках V ст. до н. е., що безпосередньо передують Бердянському кургану, найчастіше такі перекриття споруджувалися з дерев'яних колод, проте відомі й перекриття з очерету. Інколи на дерев'яному настилі викладалось каміння. Це, наприклад, курган № 1 поблизу с. Новогригорівка під Запоріжжям, де над ямою зафіксовано кам'яну вимостку близько 1 м завтовшки²³, курган Гостра Могила у Приазов'ї, у заповненні могильної ями якого траплялося каміння від перекриття²⁴. Подібні кам'яні вимостки зафіксовано також над похованнями-кенотафами поблизу с. Любимівка на Херсонщині та с. Ковалівка Миколаївської обл.²⁵ тощо. Звичайними є кам'яні вимостки над скіфськими похованнями Криму²⁶.

Поховальну доріжку 1,4—2,4 м завширшки було прокладено ще на початку будівництва кургану від вхідної ями Центральної могили у західному напрямку. Доріжку, що простежена протягом 14—15 м, по боках стягувало гранітне ка-

міння (рис. 3, 2). Простір поміж такими «бордюрами» було вистелено спочатку гіллям, а потім морською водоростю — камкою. Оскільки тільки доріжкою можна було пройти до центральних катакомб серед насипу, який постійно зростав, її декілька разів затоптували та ремонтували за допомогою тієї ж камки, внаслідок чого у розрізі доріжка складалася з прошарків чорнозему та камки, які чергуються.

Доріжки, подібні до Бердянської, були виявлені у Гаймановій Могилі — тут її було вистелено гіллям та очеретом, та Краснокутському кургані, де по боках доріжки двома купами було складено деталі візків, бронзові навершя та інші елементи поховального кортежу²⁷. В описаних вище випадках доріжки були зафіксовані лише під насипом кургану. Іншу ситуацію було простежено на Чортотлику, де залишки дороги для поховальної процесії, викладеної з каміння, були помітні протягом кількох кілометрів ще у XIX ст.²⁸.

Поховальні споруди. Під насипом Бердянського кургану було виявлено три катакомби — Центральну, Південну та Східну. Як ми вже писали раніше, усі вони одночасові та основні.

За типами катакомби досить прості (рис. 4), що зайвий раз нагадує про спостереження Б. М. Гракова, за яким катакомбні могили скіфської аристократії в багатьох випадках відрізняються від катакомб рядових скіфів не стільки своїм плануванням, скільки більшими розмірами²⁹.

Зауваження щодо більших розмірів насамперед стосується Центральної та Південної катакомб, особливо їхньої глибини.

Перша з них мала яму прямокутної форми розмірами 4,6 (З—С)×3,4 м та глибиною 12,5 м. Камера трапецієподібної форми (ширина від 3,4 до 5,6 м) довгою віссю (5,8 м) була розташована під кутом до вхідної ями — по лінії ПдЗ—ПнС. Заповнення вхідної ями складалося з прошарків чорнозему, великих гранітних брил та потужних (до 0,5 м) шарів спресованої камки.

Південна могила являла собою катакомбу з округлою камерою, довга вісь якої була паралельною до осі вхідної ями (З—С). Вхідна яма прямокутної форми (3,9×1,9 м), глибиною 9,7 м була заповнена чорноземом та камінням. Камера розмірами 4,8×5,3 м глибша за вхідну яму на 1,2 м.

Центральна та Південна катакомби, вхідні ями яких були розділені лише перемичкою 0,8 м завширшки, безсумнівно, становили єдиний поховальний комплекс, споруджений для поховання скіфського володаря, якого поклали на дерев'яний поміст у камері Центральної катакомби. Південна могила була своєрідною «господарською» частиною даного поховального комплексу. Подібну ж ситуацію зафіксовано й під насипом розташованої неподалік від Бердянського кургану та практично одночасної йому Двогорбої Могилі, де поруч з основною двокамерною катакомбною могилою було вирито ще чотири додаткових катакомби — для супроводжуючої особи та інвентаря³⁰.

Безумовно, за плануванням поховальні споруди Бердянського кургану та Двогорбої Могилі можна розглядати як один з варіантів багатокамерних гробниць вищої скіфської аристократії, де камери різного призначення об'єднувала одна вхідна яма. Можливо, традиція спорудження комплексу окремих додаткових катакомб була однією з особливостей Східного Приазов'я.

Східна катакомба складалася з прямокутної вхідної ями (3,1×1,2 м), орієнтованої по лінії ПдЗ—ПнС, та камери трапецієподібної форми, довга вісь якої (4,4 м) була розташована під прямим кутом до осі вхідної ями. Долівки ями та камери знаходилися на глибині 5,9 м.

Подібно до більшості бокових поховань скіфських курганів, вхідну яму Східної Могилі було вирито на самій периферії кургану, можливо навіть за межами надмогильної споруди. Звичайно тут споруджувалися вхідні ями впускних поховань. У даному випадку Східна могила є одночасною з центральним поховальним комплексом. Це також не виняток — наприклад, у Двогорбій Могилі під розвалом кам'яної «крепиди» було виявлено п'ять поховань прислужників у неглибоких ямах³¹. Зрозуміло, за соціальним станом їх не можна порівнювати із жрицею, похованою у Східній катакомбі, проте розташування катакомби все ж таки підкреслює її залежне становище відносно «царя» з Центральної Могилі. З цієї точки зору Східну могилу можна розглядати як ще одну, «додаткову» до Центральної, катакомбу.

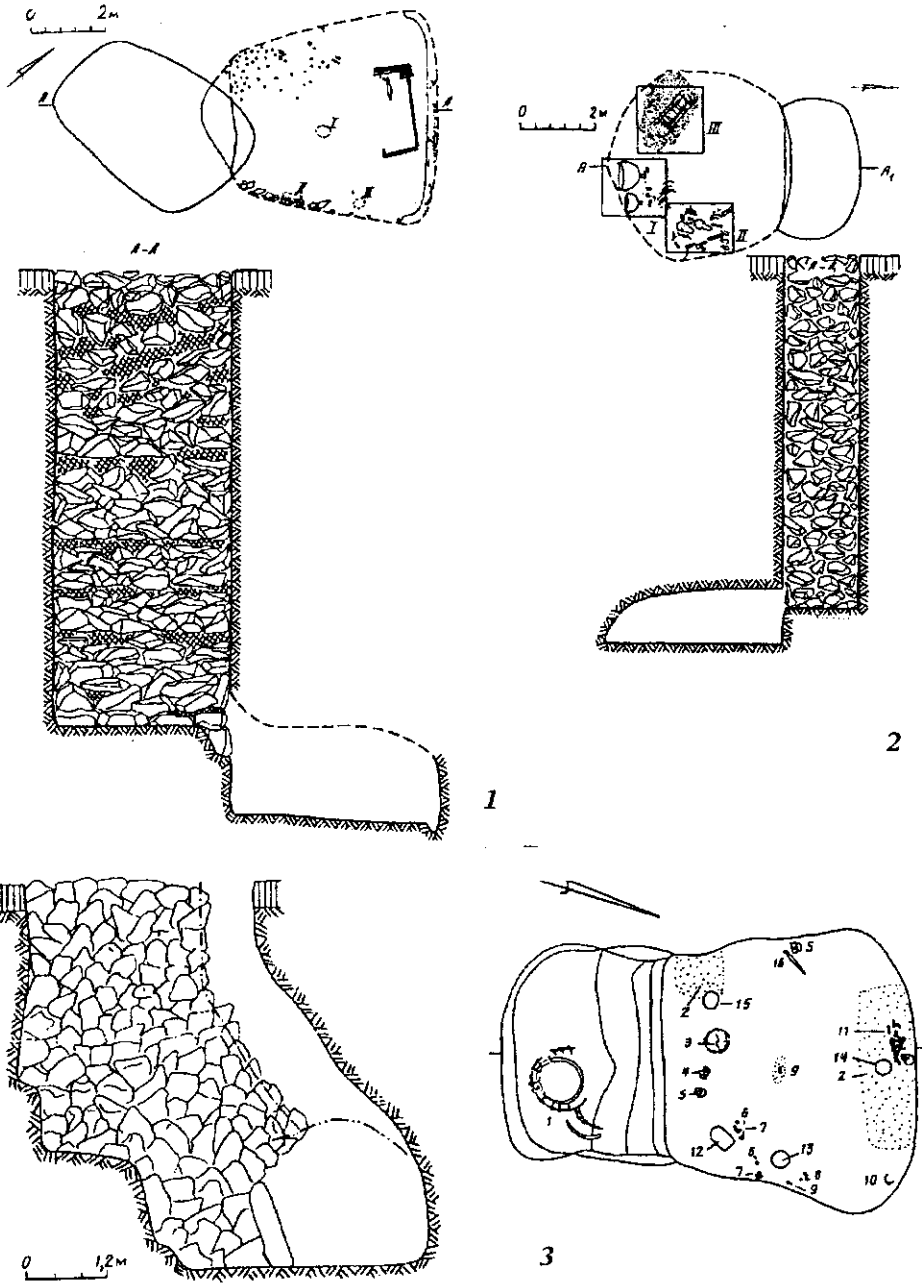

Рис. 4. Поховальні споруди кургану. 1 — Центральна могила; 2 — Південна могила; 3 — Східна могила.

Свого часу В. Херц, у вже згаданій статті, виявив явні закономірності у пропорціях деяких скіфських катакомб. Певні результати дало й застосування цього методу щодо поховальних споруд Бердянського кургану. Як з'ясувалося, їхні розміри є кратними приблизно 60—63 см. Ми пишемо «приблизно» тому, що подібні підрахунки ускладнені, по-перше, не завжди точними польовими промірами, і, по-друге, природньою руйнацією катакомб, що змінює їхні початкові розміри. З урахуванням цих застережень ми й склали таблицю I, де величина «х» дорівнює наведеній вище цифрі. Ця таблиця ще раз наочно демонструє єдність планувальних принципів усіх катакомб кургану.

№	Могила	Вхідна яма			Камера		
		ширина	довжина	глибина	ширина	довжина	глибина
1	Центральна	3,4 м (5,5 х)	4,4 м (7 х)	12,5 м (20 х)	від 3,4 до 5,7 м (від 5,5 х до 10 х)	5,8 м (10 х)	15 м (24 х)
2	Південна	1,9 м (3 х)	3,9 м (6,5 х)	9,7 м (16 х)	Діаметр від 4,8 до 5,3 м (від 8 х до 9 х)		10,7 м (18 х)
3	Східна	2 м (3 х)	3,1 м (5 х)	5,9 м (10 х)	3,3 м (6 х)	4,4 м (7 х)	5,9 м (10 х)

Аналіз особливостей поховальних споруд Бердянського кургану не буде повним, якщо не згадати про супроводжуюче поховання двох коней, відкрите О. Я. Огульчанським. На жаль, будь-які деталі щодо цього поховання майже відсутні. Оскільки під час подальших досліджень слідів окремої кінської могили виявлено не було, нам залишається припускати, що коней було покладено чи на рівні давнього горизонту над Центральною могилою, чи у верхній частині її вхідної ями. Зважаючи на схематичний рисунок, копію з якого зробив В. В. Отрошенко, де коні показані на одному рівні з камінням та камкою, що перекривали вхідну яму, ми схилиємось до першого варіанту.

Реконструкція первинного вигляду кургану. Це дуже важлива тема, яка заслуговує на окремих і детальний аналіз. Проте ми не можемо не торкнутися її головних аспектів, насамперед питання про особливості первинної конструкції надмогильної споруди. Коротко процес її будівництва можна викласти наступним чином.

Під час риття катакомб центрального поховального комплексу виїняту глину укладали навколо вхідних ям у вигляді підкови, площа усередині якої була брукованою. На цю опорну стіну, по мірі її зростання, поступово укладали плитки дерну. Після поховання воронку, що утворилася навкруги ям, та прохід через насип — «поховальну доріжку», було заповнено великою кількістю камки, на яку також укладали дерен.

Коли насип з дерну було вже зведено, на його пласкій вершині побудували якусь кам'яну конструкцію, що, можливо, у зменшеному масштабі відтворювала форму дернового насипу. Тоді ж навколо підшви останнього було побудовано кам'яну вертикальну стіну із забутуванням.

Згодом, під вагою насипу, камка всередині його просіла та спресувалася. Це призвело до руйнації верхньої кам'яної конструкції, рештки якої були зафіксовані О. Я. Огульчанським у вигляді «кам'яної чаші», а також вертикальної опорної стіни, яка набула вигляду звичної археологам кам'яної «крепиди» — кільця безладно накиданого каміння.

Чи була унікальною відтворена нами споруда? Деякі дані це заперечують. Зокрема в Краснокутському кургані, в центрі насипу, було виявлено кам'яний завал у вигляді воронки. Намагаючись пояснити його походження, Г. І. Мелюкова навела чимало випадків наявності подібних завалів у насипах визначних скіфських курганів³². На нашу думку, ці факти можуть свідчити, по-перше, що на вершинах цих курганів було побудовано кам'яні конструкції, подібні до бердянської, та, по-друге, що у товщі їхніх насипів, складених з дернин, був якийсь об'єм, вільний від «цеглин» такого роду. Можливо, він заповнювався гіллям, очеретом чи іншим рослинним матеріалом.

Можна припустити, що спорудження таких «псевдокамер» над вхідними ямами катакомб було даниною набагато давнішої відносно пам'яток IV ст. до н. е. традиції поховань на рівні горизонту. Про архаїчність цієї традиції свідчить те, що навіть у VII—VI ст. до н. е. більшість скіфських поховань здійснювалася вже у заглиблених у материк ямах. До речі, і в цих випадках над перекриттями ям інколи споруджувалися додаткові конструкції — зокрема шатроподібні — в курганах N7 поблизу с. Підгородне та N2 поблизу с. Кальник³³.

Інколи замість кам'яної конструкції вершину насипу увінчувала подібна споруда з материкової глини. Показовою у цьому відношенні є I Завадська Могила, в насипі якої, складеному з дернин, була глибока (до 1,5 м) улоговина, заповнена саме такою глиною³⁴.

На жаль, через брак місця ми не можемо зупинитися на всіх питаннях, пов'я-

заних з архітектурою скіфських курганів взагалі та, детально розглянутого нами вище, зокрема. Проте сподіваємося висвітлити їх докладніше у спеціальному дослідженні, присвяченому видатній пам'ятці скіфської культури, якою є Бердянський курган.

Примітки

¹ Грязнов М. П. Курган как архитектурный памятник // Тез. докл. на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований в 1960 г.— М., 1961.

² Оразбаев А. М. Курганы «с усами» в могильнике Джанаидар как архитектурный памятник // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана.— Алма-Ата, 1968; Чернопицкий М. П. Курганная группа как архитектурный ансамбль // Скифо-сибирское культурно-историческое единство.— Кемерово, 1980; Зданович Г. Б., Иванов И. В., Хабдулина М. К. Опыт использования в археологии палеопочвенных методов (курганы Кара-Оба и Обалы в Северном Казахстане) // СА.— 1984.— №4; Херц В. Курган Чертомлык и некоторые особенности в планировке скифских гробниц // Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык.— К., 1991; Murzin V. Ju., Rolle R. Stratigraphy and Architecture of Scythian Royal Graves // РАСТ.— 51.— I. 17.

³ Болтрик Ю. В., Физалко Е. Е., Чередниченко Н. Н. Бердянський курган // РА.— 1994.— №3; Чередниченко М. М., Мурзін В. Ю. Основні результати дослідження Бердянського кургану // Археологія.— 1996.— №1.

⁴ Див., наприклад: Писларий И. И. и др. Исследования Северо-Донецкой экспедиции // АО 1977 г.- М., 1978; Евдокимов Г. Л. Работы Краснознаменной экспедиции // АО 1980 г.— М., 1980; Отрощенко В. В. Срубная культура степного Поднепровья (По материалам погребальных памятников).— Автореф. дисс... канд. ист. наук.— К., 1981.— С. 13.

⁵ Мозолевский Б. Н. Скифский «царский» курган Желтокаменка // Древности Степной Скифии.— К., 1982.— С. 182.

⁶ Скорий С. А. Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії).— Автореф. дисс... докт. іст. наук.— К., 1996.— С. 33—34.

⁷ Зданович Г. Б., Иванов И. В., Хабдулина М. К. Указ. соч.— С. 44; Мартынов А. И. Лесостепная тагарская культура.- Новосибирск, 1979.— С. 35; Курочкин Г. Н. Тагарские курганы в зоне Новоселовской оросительной системы // Памятники археологии в зонах мелиорации Южной Сибири.— Л., 1988.- С. 11.

8 Скорий С. А. Курган Переп'ятиха.— К., 1990.— С. 22.

⁹ Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. Дослідження Перешепинського курганного могильника // Археологія.— 1995.— №2.— С. 66.

¹⁰ Отрощенко В. В., Болтрик Ю. В. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области // Материалы по хронологии археологических памятников Украины.— К., 1982.— С. 42; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 19.

¹¹ Чередниченко Н. Н. Отчет о раскопках Бердянского кургана 1977—1978 гг. // НА ІА НАНУ.— №1977-78/9а.— С. 10.

¹² Кламм М., Фиброк Г., Мейер Б. Почвоведческие исследования скифского кургана Чертомлык // Алексеев А. Ю., Мурзін В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV вв. до н. э.— К., 1991.— С. 305, 306.

¹³ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 153.

¹⁴ Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.).— М., 1991.— С. 121.

¹⁵ Чередниченко Н. Н. Отчет...— С. 42—59.

¹⁶ Див., наприклад: *Бідзіля В. І.* Дослідження Гайманової Могили // *Археологія*.— 1971.— №1.— С. 45; *Ольховский В. С.* Указ. соч.— С. 74.

¹⁷ *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.— К., 1991.— С. 35—47; *Андросов А. В., Мухомад С. Е.* Скифский аристократический курган «Каменская Близница» // *Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья*.— Днепропетровск, 1987.

¹⁸ *Лесков А. М.* Курганы: находки, проблемы.— Л., 1981.— С. 131.

¹⁹ *Мошкова М. Г.* Савроматские памятники Северо-Восточного Оренбуржья // *МИА*.— 1972.— №153.— С. 52.

²⁰ *Мартынов А. И.* Указ. соч.— С. 7, 35.

²¹ *Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Указ. соч.— С. 153.

²² *Болтрик Ю. В., Фіалко О. Є.* Дослідження скіфського «царського» кургану Ташенак // АДУ 1990.— К., 1991; *Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Указ. соч.— С. 152, 163; *Бідзіля В. І.* Вказ. праця.— С. 45.

²³ *Самоковасов Д. Я.* Могила русской земли.— М., 1908.— С. 121.

²⁴ *Яценко И. В.* Скифские погребения близ Ногайска // *ВДИ*.— 1956.— №1.— С. 160—162.

²⁵ *Лесков О. М.* Скарби курганів Херсонщини.— К., 1974.— С. 62; *Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П.* Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области // *Курганы на Южном Буге*.— К., 1978.— С. 62.

²⁶ *Ольховский В. С.* Указ. соч.— С. 81.

²⁷ *Бідзіля В. І.* Вказ. праця.— С. 45; *Мелокова А. И.* Краснокутский курган.— М., 1981.— С. 9, 10.

²⁸ ДГС.— Т. II.— СПб., 1872.— С. 77.

²⁹ *Граков Б. Н.* Погребальные сооружения и ритуал рядовых общинников степной Скифии.— АСГЭ.— 1964.— Вып. 6.— С.

³⁰ *Привалова О. Я., Зарайская Н. П., Привалов А. И.* Двугорбая Могила // *Древности Степной Скифии*.— К., 1982.— С. 160, 161.

³¹ Там же.— С. 156—159.

³² *Мелокова А. И.* Указ. соч.— С. 9, 10.

³³ *Ковалева И. Ф., Мухомад С. Е.* Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.*— Днепропетровск, 1979.— С. 114, 115; ОАК за 1891 г.— СПб., 1893.— С. 168—170.

³⁴ *Мозолевский Б. Н.* Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // *Скифия и Кавказ*.— К., 1980.— С. 88, 89.

В. Ю. Мурзин, Е. Е. Фіалко

АРХИТЕКТУРА БЕРДЯНСКОГО КУРГАНА

Статья посвящена рассмотрению архитектуры скифского «царского» кургана начала IV в. до н. э., исследованного неподалеку от г. Бердянск. Подробно анализируются основные элементы насыпи — каменная «крепида», «погребальная дорожка» и др., а также планировка погребальных сооружений и всего кургана в целом как единого архитектурного комплекса. Предпринята попытка реконструкции первоначального облика кургана.

ARCHITECTURE OF THE BERDYANSK BARROW

The paper is devoted to description of the architecture of the Scythian «tsar» barrow of the early 4th cent. B. C. studied not far from Berdyansk. Principal elements of the barrow mound, such as stone-made «crepida», «burial road» and so on, as well as lay-out of burial structures and the barrow on the whole as a single architectural assemblage are analyzed in detail. An attempt to reconstruct the initial look of the barrow is made.

ЯМНІ ПОХОВАННЯ ГОРОДИЩА НОВОТРОЙЦЬКОГО

В. В. Приймак

У статті аналізуються ямні поховання за обрядом кремації городища Новотроїцького. Наводяться матеріали, які дозволяють пов'язувати їх появу з фіно-уграми Поволжя і Прикам'я.

Ямні поховання городища Новотроїцького і по сьогодні, з часу їх відкриття, лишаються феноменом серед роменських старожитностей, практично повністю випадаючи з сіверянського поховального обряду¹, та й східнослов'янського також. Всього на городищі було розкопано п'ять таких поховань.

Поховання № 1 (рис. 1, Б). У житлі №2 у центрі підлоги було розкопано яму розмірами 1,7×0,6 м, прямокутної форми, зорієнтовану по осі північ — південь з незначним (до 20°) відхиленням на північний схід, майже паралельно стінам житла. Глибина ями — близько 0,85 м. Посередині дна вирито заглиблення у вигляді канавки завдовжки 1, шириною 0,2 м, глибиною 6—7 см (рис. 2, 1). На горизонті підлоги яма простежувалась у вигляді гумусованої плями, облямованої по краях вуглистим прошарком із згорілих дошок. Гумусований шар заповнював яму на глибину 0,1—0,15 м. Під гумусом у деяких місцях на різних горизонтах простежувались вуглисті лінзи згорілих дошок, що лежали впоперек ями. Такі ж горілі дошки опускались вертикально вздовж материкових стін ями від рівня підлоги житла. Під шаром гумусу на глибину 0,4—0,45 м залягав шар пропаленої червоної глини з піском у південній частині і темний шар, змішаний з жовтим піском, у північній. Горілі дошки вздовж стін ями у деяких місцях (південно-східна стіна) опускались до цього горизонту. Нижче перепаленого шару до дна яма була заповнена таким же гумусованим шаром, як і у верхній частині, але світлішим. У заповненні ями було знайдено лише один невеликий фрагмент ліпної кераміки².

Поховання № 2 розташовувалось у західній частині городища, впритул до житла №8, можливо навіть перекриваючи його південним кутом (рис. 1, В)³. У

* Вже після написання даної статті стала відомою нова інтерпретація планування і хронології комплексів Новотроїцького городища, в тому числі й поховань, запропонована Б. О. Тимощуком (Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам.— М., 1995.— С. 36—44). Якщо з варіантами хронологічного і територіального розподілу комплексів можна погодитися як з гіпотезою (за умови підкріплення аналізом керамічного комплексу кожного об'єкту городища), то інтерпретація поховань за обрядом кремації викликає заперечення. Ані орієнтація ям, ані розміри і характер заповнення аналогії у східнослов'янському поховальному обряді не мають. Тому текст статті з аргументацією залишено без змін.

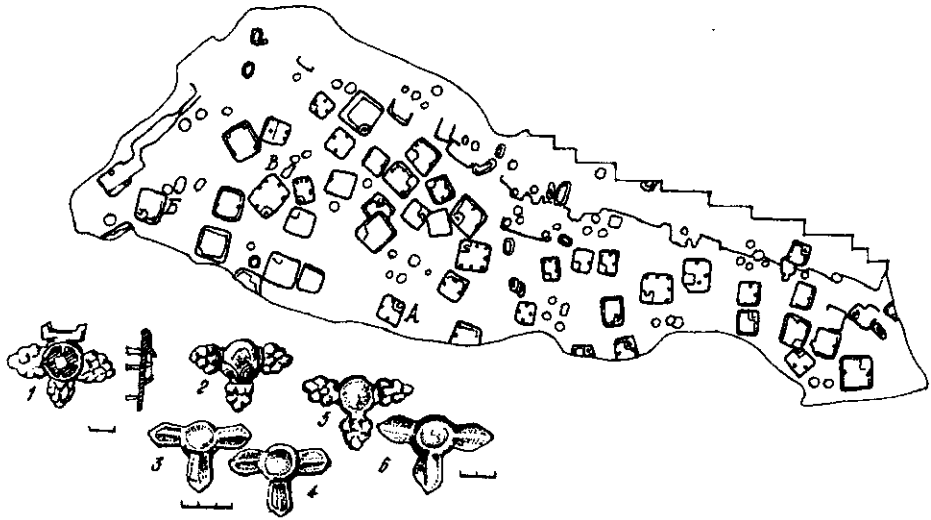

Рис. 1. План Новотроїцького городища: А — місце знахідки скарбу з кв. III—2; Б—Е — місця відкритих поховань №1—5. Вузлечні тричастинні накладки: 1 — Новотроїцьке городище; 2—6 — Південний Урал.

плані — це яма прямокутної форми розмірами 1,8×0,7 м у верхній і 0,5 м у нижній частинах, глибина її досягала 1,4 м (рис. 2, 2). Орієнтація поховання — північ-південь з відхиленням близько 25° на північний захід. Верхня частина ями була заповнена чистим гумусом, що залягав у формі конусу, вершиною вниз. Під шаром гумусу в північно-західній і південно-східній частинах ями знаходились прошарок обпаленої землі з вкрапленнями окремих вуглинок, а в центрі, починаючи з глибини 0,85 м, — попіл і перепалена глина з включеннями кальцинованих кісток. Потужність цього шару приблизно 0,2 м. Він мав форму лінзи. У північно-західному і південно-східному напрямках від цієї лінзи залягав шар обпаленого чорнозему. Нижче шару обпаленого ґрунту, як і зверху, яма була заповнена чистим гумусом, без будь-яких включень⁴.

Поховання № 3 розташовувалось у центральній частині городища, на невеликому вільному від забудови майданчику розмірами 7×7 м (рис. 1, Г). Верхня частина являла собою овальну яму розмірами 2×1,4 м, глибиною 0,5 м (рис. 2, 3), заповнену темним гумусованим шаром з включенням окремих уламків ліпного посуду і кісток тварин. Нижче чітко простежувались контури прямокутника розмірами 1,7×0,9 м, обмеженого тонкою смугою обпаленої до червоного кольору глини (материкових стін). Паралельно смузі обпаленої глини з боку ями простежено чорну вуглисту перервану смугу. У межах, оконтурених цими смугами, залягав чорний сажистий шар, прорізаний обпаленими глинисто-піщанистими лінзами. Безпосередньо біля стін ями в ряді місць, особливо біля західної стіни, простежені залишки згорілого дерева, що знаходилося у горизонтальному і вертикальному положеннях. Нижче перепаленого шару, на дні ями, залягав гумус. У горілому шарі і під ним знайдено уламки глиняного ліпного посуду, кістки тварин, зокрема у першому випадку кістки тварин перепалені. На дні ями знайдено астрагал з рядом прокреслених ліній. Другий подібний астрагал знайдено у заповненні ями. У південній частині ями під горілим шаром знайдено обгорілий горіх ліщини. Глибина ями 1,25 м від сучасної поверхні. Орієнтація поховання — північ — південь⁵.

Поховання № 4. Знаходилося у східній частині городища, на вільному від забудови майданчику розмірами 9—10×6—7 м (рис. 1, Д)⁶. Зверху яма мала видовжено-овальну форму, зорієнтована по осі північ—південь. Довжина її близько 3, ширина — до 1 м (рис. 2, 5). На глибину 0,35—0,4 м яма була заповнена темним гумусованим шаром з включеннями поодиноких уламків глиняного ліпного посуду, кісток тварин і вуглинок. У північній частині в цьому шарі знайдено нижню частину горщика, край якого піддавались повторній обробці. На

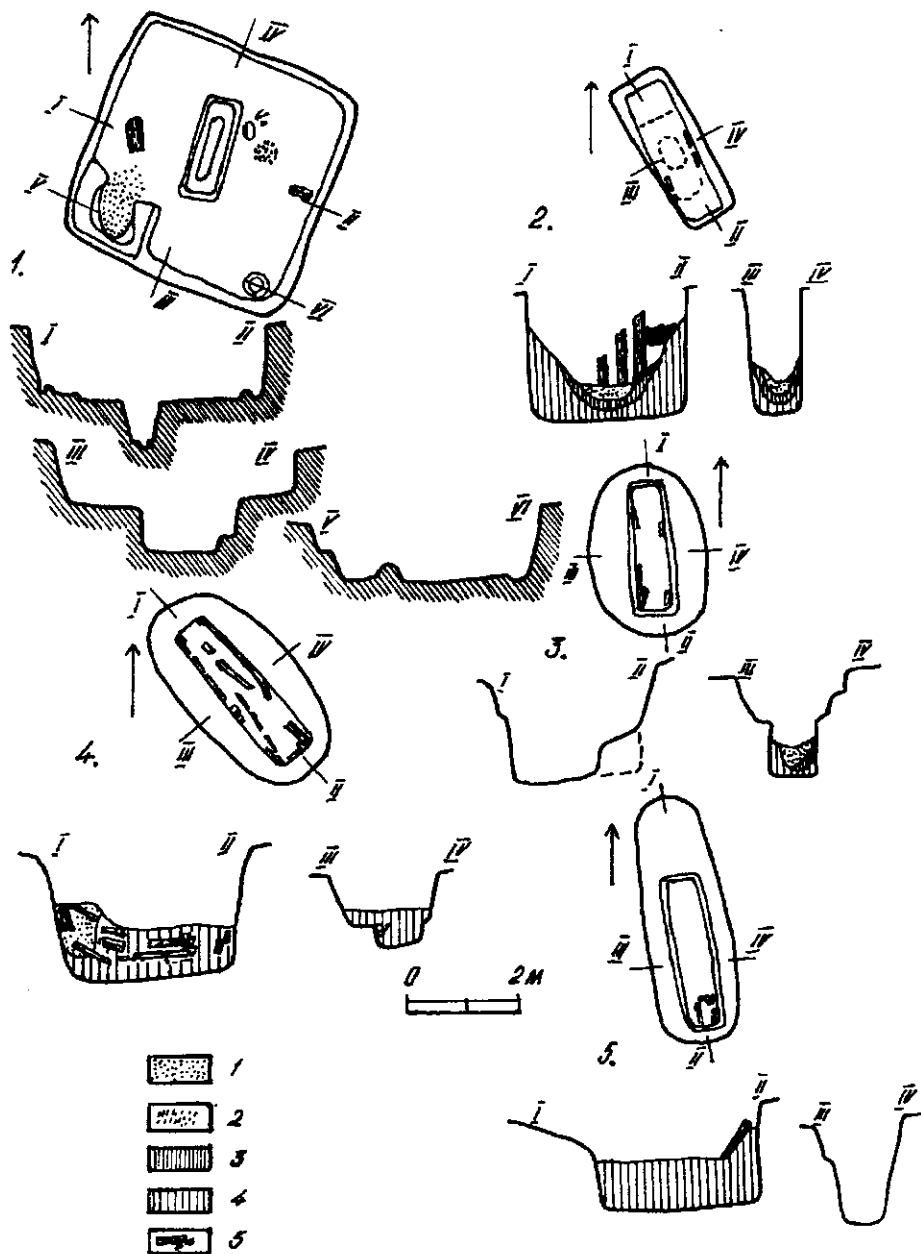

Рис. 2. Поховання з Новотроїцького городища: 1 — № 1; 2 — № 2; 3 — № 3; 4 — № 5; 5 — № 4. Умовні позначки: 1 — попелястий шар з опаленою глиною і кісточками; 2 — сажа; 3 — гумусований обпалений шар; 4 — гумусований шар; 5 — деревне вугілля.

глибині близько 0,4 м яма переходить у прямокутну, розмірами 1,9×1 м. У південній частині прямокутної ями залягав вуглисто-попелястий шар, облямований шматками горілого дерева. Розмір попелясто-вуглистої лінзи 0,35—0,45×0,35 м. Вся інша частина ями на північ від лінзи і нижче заповнена темним гумусованим шаром, як і зверху⁷.

Поховання № 5 знаходилось над східним обривом городища, впритул до житла №42, котре на той час, мабуть, не існувало. Але й без урахування такого припущення, поховання здійснено на вільному від забудови майданчику розмірами не менш як 6—8×6—12 м (рис. 1, E)⁸. Яма зверху в плані подовжено-овальна, витягнута з північного заходу на південний схід, з відхиленням на 15°

на захід від осі північ — південь. Довжина ями близько 2,35, ширина — 1,15 м (рис. 2, 4). На глибині 0,5—0,65 м яма переходить у прямокутну, довжиною 1,85, шириною 0,5 м. До глибини 0,5 м у північно-західній частині, 0,7 м у південно-східній і 0,9 м у середині ями заповнення складалося з гумусу. Під шаром гумусу вздовж стінок ями простежено залишки зітлілого дерева. У торцевих частинах дерево розташовувалося у вертикальному положенні, вздовж довгих стін — у горизонтальному. Північно-західній і південно-східній кінці ями були заповнені попелястим шаром з включенням перепаленої глини і піску. У цьому шарі на різних горизонтах траплялось перепалене дерево, а на дні ями біля західної стіни — невеликий брусок дерева розмірами 30×5×2 см з пазом на широкому боці.

Враховуючи ту обставину, що глибина всіх поховальних ям, крім №1, з жителя №2, наближається до 1,5 м, не можна виключати можливість його здійснення на місці западини, тобто через певний час після того, як котлован був засипаний і ґрунт у ньому ущільнився. Отже, дане поховання, а також інші здійснено після 833 р. Знахідка в ямі поховання №4 нижньої частини горщика з повторно обробленими краями і дає можливість віднести всі описані вище могили до часу, коли городище не встигло задернутися, до того ж ні в кого не викликає сумнівів функціонування городища і пізніше, в X ст. Пошуки аналогій даним похованням у східнослов'янських старожитностях не дають нічого схожого. У той же час кремація на стороні і поховання її залишків у ямах з меридіональною орієнтацією є характерною для фіно-угорського світу. На досить широких просторах від Прибалтики на заході до Уралу на сході їх поховальний обряд тісно пов'язаний з міфологічними уявленнями, згідно яких країна мертвих знаходиться на півночі⁹. У величезній кількості випадків розміри і глибина ям для інгумації й кремації збігаються. У деяких фіно-угорських культурах, наприклад, вимській, що була наближеною до верхів'їв р. Ками і пов'язується з предками комі-зирян, на ранньому етапі культури (IX—XI ст.) обряд інгумації супроводжувався засишкою ями великою кількістю попелу і деревного вугілля, кремація на стороні завершувалася звалюванням її залишків, разом з рештками поховального вогнища, у могильну яму, при цьому на її стінках були помітні сліди обпалювання¹⁰. Знаходять паралелі й такі деталі, як наявність у могильних ямах круглих заглиблень на дні¹¹. Нерівне або ж конусоподібне дно у могильних ямах трапляється в пізніх могильниках ломоватівської культури¹². У марійських могильниках трапляються кенотафи у вигляді речей, загорнутих у хутрянний одяг і накритих дерев'яною чи металевою чашею, що нагадує поховання №4 городища Новотроїцького; контакти марійців з уграми вже давно відзначалися фахівцями¹³. У даному випадку важко стверджувати з певністю, якій із груп фіно-угрів могли належати поховання на городищі Новотроїцькому (це справа фахівців, адже джерельна база фіно-угорського поховального обряду обчислюється чотиризначними числами), однак певні паралелі помітні. Територія вимської культури, зокрема, віддалена від прабатьківщини мадярів — «Magna Hungaria» — арсалами предків комі — пермяків і удмуртів. Роль ломоватівської культури в історії ранньої Волзької Болгарії була досить значною, в складі цього державного утворення відбувалися контакти її носіїв з уграми¹⁴.

Крім особливостей поховального обряду, слід проаналізувати й окремі предмети, знайдені на городищі Новотроїцькому.

Знахідки, пов'язані з фіно-угорським світом, на пам'ятках Лівобережжя Дніпра IX—X ст. відомі, починаючи з перехідних від волинцевських до ранніх роменських комплексів (Яхниківський скарб), і до періоду вростання роменської культури у склад Русі, коли тут з'являються поховання з віддалених її регіонів, що належали фіно-уграм. У даному випадку, звичайно, привертають увагу комплекси городища Новотроїцького, зокрема скарб із кв. III—2, датований на підставі молодшої монети не раніше 818/819 р.¹⁵, тобто першою третиною IX ст., можливо й дещо пізнішим часом. У його складі були присутні, поряд з монетами, сережки салтівського типу, потрійні бляшки, браслет, каблучка, уламок скроневого кільця — речі, характерні як для салтівської культури, так і для слов'ян, як було вірно зазначено І. І. Ляпушкіним¹⁶. Кілька предметів скарбу знаходять аналогії у Поволжі та Приураллі. Це, зокрема, вуздечна накладка-трійник, що лише незначними деталями — петлею для додаткового рем'я(?) — відмінна від поширених на Південному Уралі, де вважається

етноіндикатором угорського (караякупівського) населення VIII—IX ст.¹⁷. Поясний наконечник з цього ж скарбу, прикрашений двома зигзагоподібними лініями, які утворюють між собою ромби, а обіч себе — трикутники, нагадує поширені в ломатівській культурі басейну Верхньої Ками¹⁸, а також у салтово-маяцькій культурі Подоння¹⁹. Притому і ломатівські, і особливо салтівські наконечники поясів за характером оформлення країв нагадують аналогічні предмети з Башкортостану, тоді як орнаментация останніх інша²⁰. У середовищі пам'яток Поволжя і Приуралля, в тому числі караякупівських, знаходять аналогії конькові підвіски із салтівських могильників з трупоспаленням²¹. У той же час, на салтівських пам'ятках трапляються й прикраси мордви — одного з найближчих фіно-угорських сусідів Хозарського каганату²². Контакти боршевського населення Верхнього Дону з мордовськими племенами відзначаються за керамічним матеріалом, хоча й нечисленним²³. Боршевські керамічні традиції через посередництво населення салтово-маяцької культури виявилися в окремих формах посуду Волзької Болгарії²⁴. Побутування речей зі скарбу в кв. III—2 Новотроїцького припадає на дещо раніший час, ніж дата його заривання, оскільки майже всі речі у складі скарбу були поламаними і, мабуть, призначалися для переплавлення на місцеві прикраси. Вони могли потрапити до мешканців роменського городища через торговельні зв'язки або ж із середовища салтівського населення, яке ховало своїх небіжчиків за обрядом трупоспалення. Саме у них зв'язки з поволзько-приуральським регіоном були найбільш сильно відчутними. Як вважає В. К. Міхеев, у могильниках такого типу ховали угрів, які були добре згуртованою і організованою спільнотою. Маяцький могильник функціонував протягом другої половини VIII—X ст., хоча зникнення власної соціальної верхівки тут відбулося в першій половині IX ст.²⁵. Досить численні групи населення, спорідненого з поволзьким, фіксуються і на Таманському півострові²⁶, а також у Криму, однак їх поява тут належить до ранішого, аніж IX ст., часу і пов'язується з міграцією тюркських і угорських племен першої половини VIII ст.²⁷. Поховання городища Новотроїцького, швидше за все, пов'язуються з іншою хвилею міграцій з Поволжя і Приуралля, а саме з уграми-мадярами. На це вказує і знахідка у заповненні житла №2 монети, датованої 833 р.²⁸. Хоча городище Новотроїцьке функціонувало і в часи нападів печенігів на слов'ян, до того ж у їх складі були і угорські групи²⁹, проте фіно-угорський поховальний обряд лісової зони швидше був знайомий мадярам від своїх сусідів в часи перебування на Волзі, аніж печенігам, котрі кочували в кінці IX ст. у степовій зоні біля її берегів. Побічно свідчать про це й поховання могильника Саркела-Білої Вежі, де північна й південна орієнтації не представлені³⁰, меридіональна орієнтація в Середньому Подніпров'ї розглядається як вияв інфільтрації фіно-угрів у середовище слов'ян³¹. Не характерна вона і для ямних поховань салтівської культури³², а там, де поховання з північно-західною чи південною (з відхиленнями) орієнтацією присутні, може йтися про етнічні змішування³³.

Отже, можна припустити, що в період між 40-ми р. і кінцем IX ст. городище Новотроїцьке зазнало розгрому уграми. Як і інші степові сусіди слов'ян, угри, очевидно, були конгломератом племен і родів, де провідне місце належало мадярам. Представники одного з етносів — вихідців із середовища ломатівських чи вимських пам'яток були в числі нападників, що загинули в бою з сіверянами — мешканцями Новотроїцького городища, а потім були поховані на здобутому майданчику городища. На думку В. О. Іванова, саме підтримка полумськo-ломоватівського населення дозволила болгарам вийти у лідери у процесі формування Волзької Болгарії й сприяла міграції угрів з Приуралля³⁴. Прихід полумськo-ломоватівського населення на Волгу з Прикам'я відбувається в середині IX ст.³⁵. Аналіз писемних джерел, здійснюваний істориками, засвідчує зіткнення слов'ян і Русі з уграми³⁶, однак за даними археології таких фактів не досить багато, як і даних про перебування останніх у південно-руських степах³⁷. У зв'язку з даною обставиною слід було б звернути увагу на інтенсивне будівництво фортець IV типу (за Г. Є. Афанасьєвим) у прикордонному з боршевською культурою регіоні³⁸. Навряд, щоб остання була загрозою для Хозарського каганату як через нечисленність, так і тому, що в цей час дана група слов'ян до складу Русі не входила. У той же час, угри становили серйозну загрозу для каганату, адже це були кочовики, чисельністю до 20 тис. воїнів-вершників³⁹,

непогано споряджені та згуртовані, і найкоротший шлях до територій каганату проходив не через степи, а по вододілах між Волгою, Сурою і Хопром⁴⁰. Напрямом на сіверян-роменців, як і степи в районі вигину Дону у бік Волги, прикривали тільки Верхній Салтів та Саркел. На спрямованість фортець по р. Тихій Сосні проти угрів вказує не лише час їх спорудження — близько 30-х рр. IX ст., але й нетривалий період підтримання цих фортець у босздатному стані⁴¹. Присутність у боршевських матеріалах угорських речей підтверджує припущення про маршрут руху угрів з «Magna Hungaria» в Леведію і (або) Ателкузу.

Примітки

¹ *Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства // МИА.— №74.— С. 159; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 118.

² *Ляпушкин И. И.* Указ. соч.— С. 52—54.

³ Там же.— Табл. 1.

⁴ Там же.— С. 157.

⁵ Там же.

⁶ Там же.— Табл. 1.

⁷ Там же.— С. 157, 159.

⁸ Там же.— Табл. 1.

⁹ *Финно-угры и балты в эпоху средневековья.*— М., 1987.— С. 94, 157.

¹⁰ Там же.— С. 124, 125.

¹¹ *Макаров Н. А.* Савельева Э. А. Вымские могильники XI—XIV вв.— Л., 1987 // СА.— 1990.— №1.— С. 292.

¹² *Голдина Р. Д.* Ломоватовская культура в Верхнем Прикамье.— Иркутск, 1985.— С. 26—33.

¹³ *Финно-угры и балты...*— С. 108, 110, 111.

¹⁴ *Казаков Е. П.* Культура ранней Волжской Болгарии. Научный доклад, представленный в качестве диссертации на соискание ученой степени доктора ист. наук.— М., 1994.— С. 20—24.

¹⁵ *Ляпушкин И. И.* Указ. соч.— С. 28—30.— Рис. 16.

¹⁶ Там же.— С. 29.

¹⁷ *Приймак В. В., Супруненко А. Б.* Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобелякского р-на // Супруненко А. Б. Курганы Нижнего Поворскля.— Москва — Полтава, 1994.— С. 84.

¹⁸ *Голдина Р. Д.* Указ. соч.— С. 221.— Табл. XIII, 30, 32.

¹⁹ *Плетнева С. А.* От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура.— М., 1967.— С. 163, 165.— Рис. 44, 50; 45, 6; *Плетнева С. А.* На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс.— М., 1989.— С. 79.— Рис. 36, 2.

²⁰ *Ковалевская В. Б.* Башкирия и Евразийские степи IV—IX вв. (по материалам поясных наборов) // Проблемы археологии и древней истории угров.— М., 1979.— С. 100.— Рис. 4 30—35; С. 107.— Рис. 8.

²¹ *Михеев В. К.* Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша // СА.— 1982.— №2.— С. 163—166; *Иванов В. А.* О характере этнокультурного взаимодействия ранних волжских болгар с уграми Южного Урала и Приуралья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе.— Казань, 1990.— С. 142.— Рис. 1, 24.

²² Голубева Л. А. Шумящие подвески с изображением коня из катакомб Маяцкого селища // Маяцкое городище. Труды советско-болгарско-венгерской экспедиции.— М., 1984.— С. 136—141.

²³ Винников А. З. Славянские курганы лесостепного Дона.— Воронеж, 1984.— С. 136, 137.

²⁴ Хлебникова Т. А. Керамика памятников Волжской Болгарии. К вопросу об этнокультурном составе населения.— М., 1984.— С. 66, 67.— Рис. 17, 5—7.

²⁵ Михеев В. К. Сухогомольшанский могильник // СА.— 1986.— №3.— С. 171, 172.

²⁶ Михеев В. К. Коньковые подвески...— С. 164; Дмитриев А. В. Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо // КСИА.— 1979.— №158.— С. 54—56.

²⁷ Баранов И. А. Население Крымской Хазарии (по материалам грунтовых могильников VII—X вв.) // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе.— Казань, 1990.— С. 87, 88.

²⁸ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое.— С. 52.

²⁹ Плетнева С. А. Исчезнувшие народы. Печенеги // Природа.— 1953.— №7.— С. 26, 27.

³⁰ Плетнева С. А. Печенеги и гузы на Нижнем Дону (по материалам кочевнического могильника у Саркела-Белой Вежи).— М., 1990.— С. 30.— Рис. 11.

³¹ Моця О. П. Населения південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів).— К., 1993.— С. 137.

³² Иченская О. В. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника // Древности Среднего Поднепровья.— К., 1981.— С. 81, 82; Баранов И. А. Указ. соч.— С. 75, 83.

³³ Красильников К. И. О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонечья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе.— Казань, 1990.— С. 38, 42.

³⁴ Иванов В. А. Указ. соч.— С. 115.

³⁵ Казаков Е. П. Указ. соч.— С. 21.

³⁶ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.— К., 1987.— С. 24, 25.

³⁷ Финно-угры и балты в эпоху средневековья.— С. 236, 237.

³⁸ Афанасьев Г. Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона.— М., 1993.— С. 147—150.

³⁹ Эрдели И. Венгры на Дону // Маяцкое городище. Труды советско-болгарско-венгерской экспедиции.— М., 1984.— С. 25.

⁴⁰ Финно-угры и балты в эпоху средневековья.— С. 8—9.— Рис. 1.

⁴¹ Афанасьев Г. Е. Исследования южного угла Маяцкой крепости в 1977—1979 гг. // Маяцкое городище.— С. 55.

⁴² Финно-угры и балты...— С. 237, 352.— Табл. С. 111; Винников А. З. Славянское Животинское городище на р. Воронеже // Путь из Булгара в Киев.— Казань, 1992.— С. 131.— Рис. 4, 1; Эрдели И. Венгры на Дону // Маяцкое городище.— С. 22, 23.

В. В. Приймак

ЯМНЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ ГОРОДИЩА НОВОТРОИЦКОГО

На городище Новотроицком И. И. Ляпушкиным было исследовано пять погребений, совершенных в ямах, длиной около 1,7—1,9 м, шириной 0,5—0,9 м, глубиной 0,85 м (от пола жилища) и 1,2—1,4 м. В их заполнении было обгоревшее дерево, в том числе конструкции по периметру ям, а также перегоревшие остатки, и в небольшом количестве кальцинированные кости. Ориентация погребений меридиональная. Аналогов в восточнославянском мире эти погребения не имеют, однако все основные детали данного обряда известны в среде финно-угров. Учитывая наличие в жилище № 2 «Археология», № 2, 1998 г.

арабського дирхема, чеканеного в 833 г., погребення №1 можна датувати часом після першої треті IX в., коли в північно-західних степах перебували угри, з якими і можна зв'язувати всі п'ять могил даного типу в Новотроїцькому.

V. V. Priymak

PIT INTERMENTS OF SITE NOVOTROITSKE

Pit interments found in site Novotroitske are not typical of the Severianian burial rite and of the east-Slavic rite on the whole.

The method of burial, orientation, peculiarities of the design of burial structures, accompanying stock are analyzed in the paper. The study carried out by the author permits binding appearance of the pit interments with the Ugrians from the Volga and Kama banks.

ОСОБЛИВОСТІ ГОРОДИЩ ЧОРНИХ КЛОБУКІВ ПОРОССЯ

М. П. Кучера, Л. І. Іванченко

Розглядаються особливості городищ Поросся, які, на думку авторів, характерні для укріплень Чорних клобуків.

У другій половині XI ст. київські князі поселили в Пороссі частину кочівників з торків, печенігів та берендеїв для захисту південного кордону Київщини від половців. Ці тюркомовні поселенці у XII—XIII ст. згадуються в давньоруському літописі під спільним ім'ям Чорних клобуків. Адміністративним центром їх було місто Торчеськ — нині городище поблизу с. Шарки на р. Гороховатці Рокитнянського р-ну Київської обл.¹

За даними поховального обряду з розкопок курганів Поросся та літописними відомостями, Чорні клобуки жили разом з давньоруським місцевим населенням на лівобережжі Росі та її лівих притоках від Роставиці й Кам'янки на заході до Дніпра на сході. Їх поховання відкрито в Фастівському, Білоцерківському, Рокитнянському, Миронівському, Кагарлицькому р-нах Київської обл. та Канівському р-ні Черкаської обл.² На випадок зовнішньої загрози до послуг Чорних клобуків, які склали військовий контингент легкоозброєної кінноти, було збудовано цілий ряд нових фортець у Пороській оборонній лінії³. П'ять городищ, що походять від цих фортець, мають ознаки, які найповніше відрізняють їх від звичайних давньоруських укріплень, і є всі підстави вважати ці городища характерними пам'ятками оборонного будівництва Чорних клобуків. До них належать городища поблизу с. Чепиліївки (рис. 1, 4)⁴ Білоцерківського р-ну, с. Малий Букрин (рис. 1, 5)⁵ Миронівського р-ну, с. Уляники (рис. 1, 1)⁶ Кагарлицького р-ну Київської обл., с. Пилява (рис. 1, 2)⁷ та поблизу с. Тростянець (рис. 1, 3)⁸ Канівського р-ну Черкаської обл.

Ці городища мають досить невеликі розміри: 0,08 (Уляники), 0,12 (Пилява, Тростянець), 0,13 (Малий Букрин), 0,43 (Чепиліївка) га, між тим два з них складаються з двох укріплених частин: Чепиліївка — 0,13 і 0,30 га, Малий Букрин — 0,04 і 0,09 га. Три городища мисові (Чепиліївка, Малий Букрин, Тростянець), одне на останці (Уляники) і одне на краю плато (Пилява). На трьох з них є багаторядні оборонні лінії (Чепиліївка, Малий Букрин, Пилява). Привертає увагу ескарпування схилів фортець з влаштуванням на них валів та ровів. На дитинці

© М. П. КУЧЕРА, Л. І. ІВАНЧЕНКО, 1998

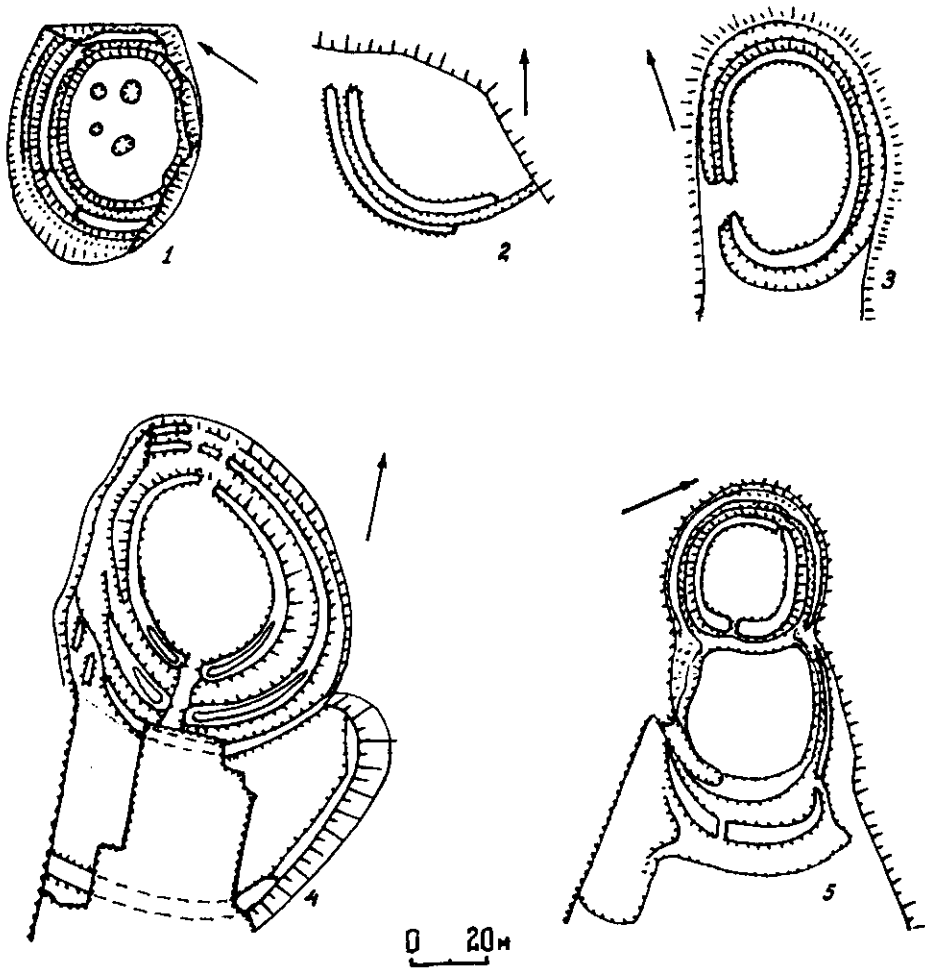

Рис. 1. Плани городищ. 1 — Уляники; 2 — Пилява; 3 — Тростянець; 4 — Чепилівка; 5 — Малий Букрин.

Чепилівського городища на схилах продовжуються два напільні вали з ровом між ними. На дитинці Малобукринського городища схили оперізує рів з валом. Вал зберігся і на східному схилі зовнішньої частини цього городища — він є продовженням зовнішнього напільного валу. На схилах Тростянецького городища зберігся рів, який також є продовженням рову з напільного боку. На городищі в Уляниках на схилі з трьохярусним ескарпуванням містяться залишки двох ровів з валами.

Вали й рови на згаданих городищах, у тому числі з напільного боку, невеличкі: максимальна висота напільних валів над рівнем майданчика 1,5, ширина 6—7 м. На Тростянецькому городищі вал з напільного боку, за П. О. Раппопортом, має висоту близько 3, а по краю — 1 м. У місцях пошкоджень валів по периметру обох частин Чепилівського та Малобукринського городищ слідів дерев'яних конструкцій немає. У розораному внутрішньому валі Пилявського городища відслонено перепалену глину з дубовим вугіллям, що походить, очевидно, від згорілих клітей.

Культурний шар з керамікою XI—XIII ст. є на Пилявському городищі і за його межами. Небагато уламків кераміки XII—XIII ст. знайдено на Малобукринському городищі і дещо більше — з північного сходу перед ним. Дуже незначний культурний шар XII—XIII ст. відкрито на городищах в Уляниках і Чепилівці. Слідів неукріплених поселень безпосередньо біля них не виявлено. На Тростянецькому городищі експедицією Т. С. Пассек у 1945 р. було зібрано

уламки посуду XI—XIII ст.⁹, але П. О. Раппопорт у 1950 р. на цьому городищі датуючих речей не знайшов. Селище з давньоруською керамікою розташоване не біля городища, а по другий бік яру (уроч. Красне).

П. О. Раппопорт, який обстежував городища в Малому Букрині та біля Тростянця, звернув увагу на незвичайне, на його думку, ескарпування їх схилів: наявність рову замість широкого горизонтального майданчика, характерного для давньоруських городищ. І на цій підставі відніс рів-ескарп на дитинці Мало-букринського городища до XV—XVII ст., а Тростянецьке городище, на якому немає культурного шару,— повністю до XV—XVII ст.¹⁰.

Така думка є хибною. На терасоподібних майданчиках, про які згадує П. О. Раппопорт, первинно також знаходились рови та вали (рів — під зрізом на початку уступу-тераси, а вал — по зовнішньому краю тераси), але до наших днів у багатьох випадках рови замулились, а вали розсунулись і на їх місці утворився більш-менш горизонтальний майданчик. Щодо рову на схилі Тростянецького городища, то ззовні від нього також знаходився вал, але він розсунувся і став малопомітним.

Влаштування рову під зрізом на початку уступу дозволяло заглиблювати зріз і підвищувати його стінку, а спорудження валу по зовнішньому краю уступу збільшувало висоту наступного (нижнього) ярусу зрізу. У цьому полягала ідея ескарпування схилів.

Вали та рови на схилах відомі й на інших городищах XI—XIII ст. в Поросці: Буки на Роставиці — шість валів¹¹, Мала Сквирка на Росі — рів з валом¹², Шарки на Гороховатці — вали в 1—2 яруси¹³, Піщана на Ротку — вал з ровом¹⁴, Сахнівка — вал з ровом¹⁵. Розкопками С. О. Плетньової та Т. І. Макарової відкрито два рови на схилі Південного Вітачівського городища на Дніпрі — літописного Святополча, збудованого мешканцями спаленого Юр'єва. Автори вважають, що цей прийом укріплення схилів юр'ївці запозичили у пороських кочівників, а останніх познайомили з цим будівельним прийомом вихідці з салтівської культури¹⁶.

З розглянутих прикладів випливає, що найтипівішими рисами чорноклобуцьких городищ є невеличкі розміри укріплених майданчиків, незначні за розмірами вали, розташування останніх кількома рядами з напільного боку, багатоярусне ескарпування схилів з влаштуванням ровів та валів, незначний культурний шар чи навіть повна його відсутність як в середині городища, так і зовні біля нього, переважання валів без зрубних конструкцій, випадки членування фортець на дві мініатюрні частини на зразок міського дитинця та кружного міста.

Техніка оборонного будівництва пороських кочівників була архаїчною і примітивною порівняно з давньоруською. Чорні клобуки надавали перевагу кількості оборонних ліній, а не їх конструктивному зміцненню. У фортецях вони поселяли свої сім'ї лише на час військової загрози, а місця проживання за межами укріплень у них, як правило, також не були постійними, оскільки вони мешкали не в стаціонарних житлах, а у вежах.

Зазначені ознаки, за нечисленими винятками, трапляються не всі разом, а по кілька на певній пам'ятці, і це залежить, можливо, від ступеня участі кочівників у будівництві укріплень та праві на їх власність, а також від впливу на поселенців місцевого слов'янського населення. Елементи чорноклобуцької фортифікації простежуються на городищі в с. Пишки на лівобережжі Росі, яке складається з двох невеликих укріплених майданчиків¹⁷ та на згаданому Південному Вітачівському городищі — за наявністю з напільного боку трьох валів¹⁸. Городище в с. Балико-Щучинка на Дніпрі (літописний Чучин) також має певні особливості, що свідчить про вплив чорноклобуцької будівельної традиції: воно складається з трьох укріплених частин; оборонні лінії на середній і зовнішній частинах споруджено з застосуванням менш досконалих засобів фортифікації — ескарпування відповідно до нахилу місцевості¹⁹.

Кочівницькі елементи простежуються і в домобудівництві. На городищі літописного Чучина і розташованому неподалік від нього городищі літописного Івана відкрито декілька жител, що складаються із звичайної напівземлянки і прибудови типу сіней. При цьому, сіни майже наземні, їх долівка майже на 15—20 см заглиблена в ґрунт і, що найголовніше, передня частина сіней в плані заокруглена²⁰. Є всі підстави вважати, що тут маємо справу з юртоподібною

прибудовою кочівницького походження. Очевидно такі житла-належали осілим кочовикам. Про перебування в Чучині тюркських поселенців свідчить значний відсоток в остеологічному матеріалі кісток коней, які вживались в їжу²¹, а також відкриття на могильнику поряд з городищем поховання кочівника²².

На закінчення слід нагадати про деякі, хоч і незначні, особливості глиняного посуду на пам'ятках Поросся. Загалом у зазначеному регіоні протягом XII—XIII ст. були поширені типові давньоруські горщики з характерними заокругленими вінцями, але поряд з ними у різних місцях Поросся трапляються уламки горщиків з потоншеними по краю вінцями і глибокою борозенкою з внутрішнього боку, причому остання буває і на звичайних вінцях²³. Очевидно, ці відмінності на давньоруській кераміці з'явилися не без впливу чорнокобучького населення. Аналогії до вказаної кераміки за межами Поросся нам відомі лише на одній пам'ятці, розташованій також на порубіжжі Русі зі степом — Донецькому городищі на Сіверському Дінці.

Чорні клобуки Поросся в основному зберігали свою етнічну відокремленість від давньоруського населення і цьому, значною мірою, сприяв їх напівкочовий побут. Проте поширення серед них давньоруської матеріальної культури свідчить про те, що частина осілих кочівників, які поселялись у фортецях разом з місцевим слов'янським населенням, поступово асимілювалася ним. Саме на таку думку наводить і наявність поховань з поєднанням кочівницьких і слов'янських елементів обряду²⁴.

Примітки

¹ Рыбаков Б. А. Торческ — город Черных клобуков // АО 1966 г.—1967.—С. 243—245.

² Плетнева С. А. Древности Черных клобуков — М., 1973.— С. 25; Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв.— К., 1987.— С. 136—138.

³ Кучера М. П., Иванченко Л. І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія.— 1987.— Вип. 59.— С. 67—79.

⁴ Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976.— С. 189.

⁵ Там же.— С. 194.

⁶ Там же.— С. 194.

⁷ Кучера М. П., Иванченко Л. І. Вказ. праця.— С. 69.— Рис. 2, 2.

⁸ Раппопорт П. А. Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья // КСИИМК АН СССР.— 1952.— Вып. 48.— С. 109.

⁹ Пассек Т. Пороська археологічна експедиція 1945 р. // АП.— 1949.— Т. 1.— С. 218.

¹⁰ Раппопорт П. А. Указ. соч.— С. 111.

¹¹ Кучера М. П. Вказ. праця.— С. 187.

¹² Там же.— С. 189.

¹³ Там же.— С. 191—193.

¹⁴ Кучера М. П., Иванченко Л. І. Вказ. праця.— С. 75.— Рис. 8, 1.

¹⁵ Там же.— С. 75.— Рис. 8, 2.

¹⁶ Плетнева С. А., Макарова Т. И. Южное городище у с. Витачева // КСИА АН СССР.— 1965.— Вып. 104.— С. 56, 57.

¹⁷ Кучера М. П., Иванченко Л. І. Вказ. праця.— С. 75.— Рис. 8, 4.

¹⁸ Раппопорт П. А. Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р. // Археологія.— 1952.— Т. 7.— С. 147, 148.— Рис. 4.

¹⁹ Довженко В. Й. Щучинське городище // Археологія Української РСР.— Т. 3.— С. 282.— Рис. 73.

²⁰ Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.— К., 1984.— С. 70.— Рис. 11.

²¹ Тимченко Н. Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье).— К., 1972.— С. 148, 149.

²² Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв.— К., 1987.— С. 136.

²³ Кучера М. П., Иванченко Л. І. Вказ. праця.— С. 76.— Рис. 4.

²⁴ Моця О. П. Населення Південно-руських земель IX—XIII ст.— К., 1993.— С. 129.

М. П. Кучера, Л. І. Иванченко

ОСОБЕННОСТИ ГОРОДИЩ ЧЕРНЫХ КЛОБУКОВ ПОРОСЬЯ

Часть городищ Поросья XI—XIII вв. выделяется рядом особенностей: небольшими размерами, наличием двух укрепленных площадок, многорядностью оборонительных линий, многоярусным эскарпированием склонов, отсутствием срубных конструкций в валах, незначительным культурным слоем. Указанные особенности авторы считают характерными для укреплений Черных Клобуков, охранявших южные рубежи Киевщины.

М. П. Kuchera, L. I. Ivanchenko

PECULIARITIES OF CHERNYE KLOBUKI SITES OF ROS REGION

Some sites of the Ros river banks are distinguished for their peculiarities: small size, two fortified areas, many rows of defensive lines, multistage escarpment of slopes, absence of framework structures in ramparts, insignificant cultural layer. All peculiarities mentioned are treated by the authors as typical ones of Chernye Klobuki fortifications which were on the guard of the southern borders of Kyivshchyna (the Kyiv Region).

РЕМІСНИЧЕ ВИРОБНИЦТВО ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ АВТУНИЧІ

А. В. Петраускас

У роботі запропоновано спробу охарактеризувати і виділити особливості різних видів сільських ремесел за матеріалами пам'ятки, дослідженої поблизу с. Автуничі Чернігівської обл.

Ремесло — одна з найважливіших галузей феодальної економіки. Воно забезпечувало стародавнє населення всіма необхідними засобами та знаряддями виробництва, побутовими предметами, прикрасами, одягом тощо. З досягненнями у виготовленні та вдосконаленні знарядь праці традиційно пов'язують прогресивний процес розвитку суспільства взагалі. Саме розвиток останніх, на думку багатьох вчених, створював передумови для переходу до класових відносин у суспільстві та утворення держави.

© А. В. ПЕТРАУСКАС, 1998

Вивченню давньоруського ремісничого виробництва присвячено численну наукову літературу. Початок систематичних досліджень цього питання на базі масового археологічного матеріалу пов'язаний з працею Б. О. Рибакова «Ремесло Древней Руси»¹. У ній детально проаналізовано кожен галузь ремесла, запропоновано нові методи дослідження, особливу увагу автор приділив техніко-технологічним аспектам виробництва. Б. О. Рибаків уперше поставив питання про вивчення ремісничого виробництва сільських поселень як окремого соціально-економічного явища.

Важливою подією стало запровадження в 50-ті рр. нових металографічних методів дослідження залізних предметів, що значно розширило можливості щодо їх вивчення та дозволило встановити володіння давньоруськими ковалями найбільш прогресивними для свого часу технологіями². Отримані в процесі розкопок давнього Новгорода великі серії предметів, виготовлених з матеріалів органічного походження (дерево, тканина, шкіра) дали поштовх вивченню цілого ряду давньоруських ремесел³. Нові різноманітні дані до вивчення ремісничого виробництва було отримано під час масштабних досліджень давнього Києва, особливо його торгово-ремісничої частини в 70-ті рр.⁴.

Проте слід зауважити, що склалася певна нерівномірність у дослідженні давньоруського ремесла. Значну більшість праць присвячено вивченню ремісничого виробництва міст та городищ. У той час як сільському ремісництву приділяється значно менше уваги. Це певною мірою пояснюється тим, що до недавнього часу розкопками досліджувались у переважній більшості саме міста та городища. Лише за останнє десятиліття було розпочато масове дослідження сільських поселень великими площами. Сьогодні вже відомо понад 10 поселень, досліджена яких площа перевищує 1000 м². Більшість з них розташовано на території Дніпровського Лівобережжя: Ліскове, Криниця, Деснянка, Овраменків Круг, Шумлай, Рів-2, Клонів та ін.⁵.

Цікавий та різноманітний матеріал до вивчення даного питання отримано на одній з найбільш повно досліджених пам'яток давньоруського часу, розташованій поблизу с. Автуничі. За 8 польових сезонів досліджено близько 2,5 га площі, відкрито багато споруд виробничого призначення та отримано велику кількість речового матеріалу, які разом репрезентують майже всі основні види давньоруських ремесел.

У даній роботі запропоновано спробу охарактеризувати різні види сільських ремесел за матеріалами вказаної пам'ятки, виділити їх особливості. Повне висвітлення проблеми розвитку сільського ремесла в даному регіоні з залученням усіх наявних матеріалів повинно стати завданням для окремого ґрунтовного дослідження.

Ковальську справу на поселенні Автуничі представлено залишками «майстерні», знахідками інструментів та численних готових виробів. «Майстерня» (б. №377, споруда наземного типу) розташована ближче до заплави на краю поселення. Навколо неї відзначено велику концентрацію готових залізних виробів та предметів невідомого призначення, часто, невеликого розміру та без певної форми (ймовірно, залишки заготовок чи матеріалу для перековки). Слідів від ковальського горну не зафіксовано, але, можливо, що саме з ним пов'язані знахідки виявлених поруч уламків керамічних сопел. Інструментів всього два: залізне зубило та напилек (за попереднім визначенням Г. А. Мудрицького). Вони представляють лише незначну частину необхідних виробничих знарядь коваля: відсутні ковадло, молоток, обценьки тощо, які напевно використовувалися для виготовлення залізних предметів місцевими майстрами.

Об'єкти, пов'язані з ковальською справою, відомі також на інших сільських поселеннях Дніпровського Лівобережжя. Так на поселенні Клонів досліджено залишки будівлі, що могла використовуватися як кузня. У її заповненні «зайдено уламки від керамічного сопла, біля протилежних стін — великі камені (до 16 кг), повернуті пласкою поверхнею догори, які могли використовуватися як наковадло»⁶. На поселенні Деснянка зафіксовано комплекс із двох споруд по видобутку заліза і кузні, де знайдено ковальські шлаки, виплески кольорового металу, зубила, пробійник та точильні бруски⁷. У літературі також згадується кузня на поселенні Рів-2⁸. Комплекс, пов'язаний з ковальською справою, виявлено на поселенні Козарки поблизу с. Петруші. У заповненні будівлі на не-

ликій площі (20×25 см) знайдено скупчення металевих предметів. Після розбирання було встановлено, що там знаходились перехрестя шаблі, залишки чотирьох замків, фрагмент ножа, чотири вушка від відер, дві скоби, металеві кільця та пряжки, ручки від скриньки, а також значна кількість металевих речей та їх уламків поганої збереженості. Під скупченням виявлено залишки зтілого дерева. За визначенням О. М. Веремійчик, знахідка представляє залишки дерев'яної скриньки, де зберігалися металеві предмети. Можливо, що власник скриньки збирав зламані залізні предмети, які потім використовував як металеву сировину⁹.

Серед залізних виробів з поселення можна виділити знахідки знярядь сільського господарства та промислів (серпи, коси, наральники, чересло, гарпун, пружинні ножиці, рибальський гачок, ножі, сокири — 9 найменувань), ремісничих інструментів (зубило, напилек(?), долота, струги, різець, ложкоріз, свердло по кістці, шило — 8), зброї (наконечники стріл, кольчужні кільця, залізний наконечник піхов, мініатюрна сокирка — 4), кінської зброї та спорядження вершника (вудило, стремено, шпора, псалій — 4), домашнього збіжжя (кресала, голки, цвяхи, костилі, скоби, ручки та вушка від відер, гаки, кільця, залізні оковки, навісні замки, клямка, пружина від внутрішнього замка(?), ключі до циліндричних замків, ключі до дерев'яних засувів — 15), приналежності костюму та прикраси (залізна пряжка — 1) (групи та відношення до них тих чи інших найменувань наведено за Б. А. Колчиним¹⁰), всього 41 найменування. Слід також назвати численну групу предметів невідомого призначення, частина з яких має чітку форму або навіть сліди спрацьованості. Для порівняння, Б. А. Колчиним для давньоруського часу загалом виділено 6 груп та 150 найменувань залізних предметів¹¹; за матеріалами давньоруського Києва дослідниками відзначено приблизно таку ж кількість найменувань¹². Тобто на пам'ятці представлено всі головні групи давньоруських ковальських виробів, хоча за кількістю найменувань їх значно менше (41 проти 150). Можливо, що переважна більшість згаданих, у тому числі якісних виробів, виготовлялася на місці, за винятком хіба що циліндричних замків та деяких інших. На користь цього свідчать результати металографічних аналізів, які показують, що вироби з цього та інших сільських поселень відрізняються високою якістю виконання з використанням складних технологічних операцій. У них домінують більш трудомісткі технології, але вони дають вищу якість продукції¹³.

З давньоруських сільських поселень походять також численні знахідки готових виробів, виявлені в результаті розкопок та археологічних розвідок. На цих копаних пам'ятках зафіксовано всі шість виділених Б. А. Колчиним груп та до 30 найменувань залізних предметів¹⁴.

Відзначимо, що сільські ковалі виготовляли досить широкий асортимент залізних виробів, задовольняючи потреби місцевого населення майже в усіх видах сільськогосподарських знярядь праці, ремісничих інструментах, побутових предметах та ін., який значно поступався за кількістю та різноманітністю виробам міських ковалів; були знайомі з технікою обробки сталі та виготовленням якісних предметів, які не поступалися чи навіть переважали їх за якістю; у деяких випадках поєднували ковальське ремесло з виготовленням заліза та ювелірною справою.

З ювелірною справою на поселенні Автуничі пов'язані знахідки фрагментів тигля, лячок та шматочків кольорових металів. Визначити види предметів, які могли виготовлятися на місці досить важко. Ймовірно, що це були, виявлені на пам'ятці, нескладні за технікою виконання бронзові браслети з напівкруглого дроту, дротяне скроневе кільце, ін. За сировину для них, вірогідно, використовували довізні речі, які зіпсувалися. Інші мають виразний характер міських чи навіть імпортих виробів: стулка хреста-енколпіона, перламутровий хрестик з морської мушлі, бронзові бубонці та ін. Відзначено концентрацію залишків обробки кольорових металів на площі садиби, де, ймовірно, мешкав «представник місцевого самоврядування». Тут знайдено «... свинцеву пластину зі слідами кування, яка могла використовуватися як подушка для чеканки, металообробки. Про це ж свідчить і бронзовий злиток, що слугував сировиною для ювеліра»¹⁵.

Залишки ювелірної, точніше, ливарної справи у вигляді поодиноких знахідок лячок, тиглів чи шматочків кольорових металів досить часто трапля-

ються на сільських поселеннях (наприклад, уламок тигля на поселенні Комарівка)¹⁶. На поселенні Деснянка зафіксовано залишки ливарної справи у комплексі споруд разом з залишками залізоробного та ковальського ремесел¹⁷. О. М. Веремійчик згадує ювелірну майстерню на поселенні Ліскове 1 та поодинокі знахідки сировини та знарядь праці з Ліскового, Очеретяної Гори і Шумлаю¹⁸.

Порівняно з міським виробництвом, ювелірна справа на сільських поселеннях значно поступається йому за обсягом, різноманітністю та якістю готових виробів. За наявними матеріалами важко навіть визначити ознаки виділення його у самостійну галузь ремесла. У деяких випадках, воно тяжіє до заможних верств сільського населення, чи пов'язане з ковальською справою.

Гончарне виробництво представлено на поселенні Автуничі найбільш повно порівняно з іншими видами ремесел. Отримані під час досліджень матеріали репрезентують майже всі етапи виробничого процесу — від видобутку сировини і до заключних етапів обробки готових виробів. На площі пам'ятки досліджено кар'єри-глинища для видобутку глини. Для них характерні несталість форми, великі розміри в плані та значна глибина. Відзначено концентрацію глинищ на певній території поселення¹⁹. У трьох з них знайдено знаряддя землекопів: залишки трьох дерев'яних лопат без залізних оковок та кошика з лубу для витягування ґрунту на поверхню. Робоча частина однієї з лопат, виготовленої з дуба, має асиметричну форму — плічко для натискання ногою виділено лише на одному боці. Схожі за формою лопати знайдено під час досліджень на території давнього Новгород²⁰. Можливо, на перший погляд, недоречна асиметричність пояснюється неможливістю створення плічок потрібної ширини з обох боків (з огляду на незначну ширину робочих частин лопат, які були необхідні під час роботи з важкими ґрунтами). Вилучена на поверхню глина зберігалася та проходила попередню підготовку в спеціальних ямах-глинниках, досліджених на пам'ятці. Зафіксовано розташування одного з них поряд з криницею²¹. Знахідок, які точно засвідчують розташування робочого місця гончара не виявлено. Ймовірніше, воно знаходилося безпосередньо у згаданих «житлах-майстернях», бо, як правило, розташовувалося поруч із запасами готової глини. Випал виготовлених за допомогою гончарського круга посудин відбувався в горнах. Всього виявлено 9 горнів, які за часом існування приблизно однаково розподіляються між XI та XII ст.²³. Це найбільша кількість подібних споруд для давньоруських сільських поселень, що дало підставу для визначення даної пам'ятки як досить значного гончарського центру, можливо, навіть створеного цілеспрямовано княжою владою²⁴. Однак абсолютні обсяги виробництва були, ймовірно, не настільки масштабні. При цьому слід звернути увагу на досить тривалий час існування поселення — понад два століття (кінець X — початок XIII ст.) та відносно недовговічність гончарських горнів (приблизно на кожні 20 років існування пам'ятки припадає функціонування лише одного горну, який навіть з періодичними ремонтами може проіснувати в декілька разів менше цього часу). Остаточне визначення масштабів виробництва на даному поселенні вимагає спеціального дослідження цілої низки питань (кількість виробленого посуду та його співвідношення з тим обсягом, який споживався місцевим населенням; уточнення довговічності горнів; синхронність чи асинхронність їх функціонування; порівняння з матеріалами інших сільських пам'яток і, головне, міст, де зафіксовано гончарні комплекси, що мають виразні риси виробництва, орієнтованого на широкий ринок тощо).

Найчисленнішою групою знахідок є залишки готових виробів у вигляді цілих форм посудин та їх фрагментів. Серед керамічного комплексу виділено 15 типів посудин: горщики, глеки, амфорки, миски, солонки та ін., які за різноманітністю та якістю виконання не поступаються міським виробам²⁵. Для їх виготовлення використовували добре відмулену глину без грубих домішок. Поверхня оздоблювалася прокресленим, штампованим орнаментом, у деяких випадках за допомогою фарби, іноді використовувався спеціальний спосіб хіміко-термічної обробки для отримання так званої обварної кераміки²⁶.

На інших сільських пам'ятках залишки гончарного виробництва трапляються у вигляді готових виробів, виявлених на всіх без винятку пам'ятках, браку, гончарських горнів тощо. На поселенні Комарівка згадуються залишки гончар-

ського горну, який знаходився у житловому приміщенні²⁷. За наведеними даними, сільське гончарство має досить розвинену форму: наявність спеціальних споруд, засобів та знарядь виробництва, досить різноманітний асортимент виробів та велика кількість готової продукції. За обсягом готових виробів гончарство займає перше місце серед інших видів ремесел. Його продукція поширюється у побутовій сфері, майже повністю витіснивши виготовлення кераміки в межах домашнього виробництва.

На поселенні виявлено також залишки деревообробної справи. Окрім ремісничих інструментів (долота, сокира, струги, ложкоріз, різець, ножі), знайдено також багато цілих дерев'яних предметів та їх залишків, які добре збереглися у вологому глинистому ґрунті нижніх шарів заповнення відкритих на пам'ятці криниці та кар'єрів-глиниці (дерев'яні лопати, «прач», голка великих розмірів, відерні клепки, коромисло та деякі інші). Вони репрезентують різні напрямки деревообробної справи. Сокира, долото та струги використовувалися для рубання лісу, розколювання, виготовлення масивних дерев'яних предметів, вибірки пазів та великих отворів, обробки значної площі поверхні. Нагадаємо, що сокира — універсальне знаряддя, за допомогою якого могла виготовлятися безліч речей — від дерев'яного зрубу житла до елементів дерев'яного різьблення, що прикрашало споруду. Серед виявлених знахідок за допомогою згаданих інструментів могли виготовлятися деталі зрубу колодязя: колоди, напівколоди, дошки та ін., пази та отвори в них; знаряддя праці — «прач», коромисло, лопати тощо. На одній з лопат, виготовленій з дуба, на широкій поверхні робочої частини добре збереглися напівкруглі сліди від обробки її сокирою чи стругом. На плічку добре помітні сліди від праці пилкою. Ложкоріз використовували для виготовлення ложок та вибірки внутрішніх частин інших предметів. Цікавою є знахідка різця від токарного верстата для обточування зовнішніх частин виробів. Численні металеві ручки та оковки від скриньок, знайдені на поселенні, вказують на їх значне поширення. Швидше за все, скриньки також виготовлялися на місці. Складніше визначити місцевий характер виготовлення бондарних виробів, тому що не виявлено спеціалізованих інструментів, пов'язаних з їх виробництвом (проте вони досить рідко трапляються і на інших пам'ятках). За сировину правили різні породи дерев, що росли на той час навколо поселення. Більшість предметів виготовлено з дуба та сосни.

Знахідки сокир, долот, та стругів досить часто трапляються на давньоруських поселеннях. Значно менше знахідок ложкорізів, токарних різців та інших спеціалізованих інструментів²⁸.

Обробку кістки на пам'ятці представлено готовими виробами та інструментом — залізним свердлом для виготовлення невеликих отворів. Ймовірно, що для обробки кістки застосовували також залізні ножі. Перелік готових виробів нараховує лише чотири одиниці (проколка, гудзик, предмети невідомого призначення), що, можливо, пояснюється поганими умовами зберігання кістки в культурному шарі поселення та заповненні об'єктів.

На давньоруських поселеннях відомі також знахідки гребінців з кістки, лошил з ребер тварин, «коньків»-лошил та ін. На поселенні Комарівка досліджено об'єкт з великою кількістю кістяних виробів, заготовок та відходів виробництва. Автори досліджень вважають, що це залишки кісткорізної майстерні. Виробничі матеріали були сконцентровані у частині споруди, відокремленій від житлової²⁸. За наведеними матеріалами важко виділити певні напрямки кісткорізного виробництва. Зауважимо лише, що на сільських пам'ятках вироблялися знаряддя праці з кістки (проколки, коньки, лошила), елементи костюму (гудзики) та ін. Деякі кістяні речі, такі як гребінці, ймовірно потрапляли в результаті обміну з міста, де зафіксовано залишки спеціалізованих майстерень.

Знахідки залізних шил та кістяних проколок побічно вказують на виготовлення на поселенні виробів зі шкіри. На жаль, інших інструментів та об'єктів, пов'язаних з її обробкою, а також готових виробів не виявлено. На інших поселеннях відомі знахідки кістяних лошил з ребер тварин (могли використовуватися для збивання вовни зі шкури), «коньків» для лискування шкіри³⁰.

Прядіння та ткацтво репрезентоване знахідками глиняних, шиферних та кам'яних пряслиць. За сировину правила вовна, про що свідчать зафіксовані остеологічні залишки вівці та пружинні ножиці для стрижки вовни, конопля та

льон, насіння яких зафіксовано під час проведення палеоботанічних аналізів.

Загалом можна констатувати досить широкий спектр ремесел на даному поселенні. Деякі з них мають чіткі ознаки виділення в самостійні галузі: ковальська справа та гончарство. Для обробки дерева характерна наявність різних напрямків розвитку: разом з універсальними знаряддями праці представлені також і вузькоспеціалізовані. Обробка шкіри, прядіння та ткацтво зберігають ознаки хатнього виробництва.

Примітки

¹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.

² Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период) // МИА.— 1953.— №32; Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА.— 1959.— №65.

³ Изюмова С. А. К истории кожевенного и сапожного ремесел Новгорода Великого // МИА.— 1959.— №65.— С. 192—293; Левинсон-Нечаева М. Н. Ткачество // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. / Под ред. Б. А. Рыбакова // Тр. ГИМ.— 1959.— Вып. 33.

⁴ Новое в археологии Киева.— К., 1981.

⁵ Шекун О. В. Сільська округа літописного Любеча // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— Чернігів, 1992.— С. 52—55; Шекун О. В., Сита Л. Ф. Пам'ятки IX—XIII ст. в околицях с. Старий Білоус поблизу Чернігова // Старожитності Південної Русі. Мат. іст.-археол. семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.».— Чернігів, 1993.— С. 40—49; Шекун О. В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова IX—XIII ст. // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Мат. іст.-археол. семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуну (19—20 січня 1995 р., м. Чернігів).— Чернігів, 1995.— С. 9—13; Веремійчик О. М. Сільські поселення IX — першої половини XIII ст. в межиріччі нижньої течії Десни та Дніпра.— Авт. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1994.

⁶ Шекун О. В. Сільська округа...— С. 54.

⁷ Шекун О. В. Матеріальна культура...— С. 9—13.

⁸ Веремійчик О. М. Вказ. праця.— С. 13.

⁹ Веремейчик Е. М. Охранные исследования поселения X—XIII вв. у с. Петруши // Проблемы археологии Южной Руси. Мат. ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»— Чернигов, 26—28 сентября 1988.— К., 1990.— С. 79.

¹⁰ Колчин Б. А. Черная металлургия...— С. 18, 19.

¹¹ Там же.

¹² Новое в археологии Киева...— С. 270, 271.

¹³ Веремейчик Е. М. Охранные исследования...— С. 79; Беляева С. О., Кубишев А. І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень Комарівка та Озаричі).— К., 1995.— С. 27—29.

¹⁴ Мудрицкий Г. А. К вопросу о кузнечном производстве на древнерусских сельских поселениях // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— Чернігів, 1992.— С. 59—62; Вознесенская Г. А. Технология кузнечного производства на древнерусских поселениях Черниговщины // Тез. ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»— Чернигов, 1990.— С. 93—95.

¹⁵ Готун І. А., Моця О. П. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського поселення Автуничі // Слов'яни та Русь в науковій спадщині Д. Я. Самоквасова.— Мат. іст.-археол. семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова (14—16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський).— Чернігів, 1993.— С. 68—72.

¹⁶ Беляева С. О., Кубишев А. І. Вказ. праця.— С. 25—27.

¹⁷ Шекун О. В. Матеріальна культура...— С. 9—13.

¹⁸ *Веремійчик О. М.* Сільські поселення...— С. 10.

¹⁹ *Шевцова Л. В., Готун І. А.* Поселення майстрів біля с. Автуничі: деякі аспекти масової забудови та гончарного виробництва (за матеріалами 1990—91 рр.) // Слов'яно-руські старожитності північного Лівобережжя. Мат. іст.-археол. семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19—20 січня 1995 р., м. Чернігів).— Чернігів, 1995.— С. 96.

²⁰ *Древняя Русь: Город, замок, село / Под редакцией Б. А. Рыбакова.*— М., 1985.— С. 237.

²¹ *Готун І. А., Петраускас А. В.* Соціально-економічний феномен давньоруського села (до підоснов формування життєвого укладу українського народу) // Ноосфера.— 1995.— №1.— С. 24—27.

²² *Коваленко В. П., Моця О. П.* Давньоруське поселення біля с. Автуничі на Чернігівщині // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— Чернігів, 1992.— С. 9; *Готун І. А.* Деякі підсумки вивчення споруд поселення Автуничі // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— Чернігів, 1992.— С. 10—15.

²³ *Коваленко В. П., Моця О. П.* Вказ. праця.— С. 7, 8; *Готун І. А., Моця О. П.* Вказ. праця.— С. 68—72.

²⁴ *Орлов Р. С.* Возможности древнерусского гончарного производства на Полесье // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— Чернігів, 1992.— С. 27—30; *Орлов Р. С.* Правда руська та керамічне виробництво XI—XIII ст. // Старожитності Русі-України.— К., 1994.— С. 165—173.

²⁵ *Шевцова Л. В.* Керамічний комплекс Автуницького поселення // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— Чернігів, 1992.— С. 15—18.

²⁶ Там же.

²⁷ *Беляєва С. О., Кубишев А. І.* Вказ. праця.— С. 22, 24.

²⁸ *Веремійчик О. М.* Сільські поселення...— С. 10.

²⁹ *Беляєва С. О., Кубишев А. І.* Вказ. праця.— С. 13.

³⁰ Там же.— С. 22.

А. В. Петраускас

РЕМЕСЛЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО ДРЕВНЕРУССКОГО ПОСЕЛЕНИЯ АВТУНИЧИ

Ремесло — одна из важнейших отраслей феодальной экономики. Оно обеспечивало население необходимыми средствами производства и орудиями труда, бытовыми предметами, украшениями, одеждой и т. д.

В работе рассматриваются остатки ремесленного производства, обнаруженные в ходе исследований поселений конца X — рубежа XII—XIII вв. возле с. Автуничи Черниговской обл. Отмечены особенности уровня развития различных видов ремесел, отличия от городского производства.

A. V. Petrauskas

HANDICRAFT PRODUCTION OF OLD-RUSSIAN SETTLEMENT AVTUNICHI

Handicraft is one of the most important branches of feudal economic structure. It provided population with necessary means of production and implements of labour, house utensils, adornments, clothes and so on.

Remnants of goods of handicraft work which were found in the course of examination of the settlement dated the late 10th and 12th-13th centuries near village Avtunichi, the Chernyiv region are described in the paper. Certain peculiarities in the level of development of different kinds of handicrafts and the features distinguishing them from urban handicraft production are presented.

НОВІ ЗНАХІДКИ ВИРОБІВ ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА З «МІСТА ВОЛОДИМИРА»

І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, Є. І. Архіпова

У статті публікуються цікаві знахідки виробів прикладного мистецтва X—XIII ст., виконані візантійськими та київськими майстрами, знайдені на території «міста Володимир».

У липні—вересні 1993 р. Старокиївською експедицією Інституту археології НАН України провадилися археологічні розкопки на території садиби №12 по вул. Володимирській. У IX—XIII ст. вона входила до південної частини Київського дитинця. Огляд архівних матеріалів та археологічної карти Київського дитинця¹ виявив, що на цій території раніше розкопки не провадилися і будь-яких археологічних знахідок не виявлено. Неподалік, на схід, прямо перед досліджуваним майданчиком (на проїжджій частині вулиці і частині тротуару біля будинку №11) знаходяться рештки фундаментів кам'яних Софійських (Батийових) воріт X ст.² Перед ними знаходився рів, простежений під час земляних робіт на ширину до 10 м³. Здавалось вірогідним, що через досліджувану садибу в давнину мав пролягати земляний вал, який відповідно до розмірів воріт міг мати ширину близько 10 м. Під ним ми сподівались знайти матеріали раніші, ніж час побудови Софійських воріт, кінця X ст. Тим більше, що на північний захід у сусідній садибі (Володимирська, 10) в 1910—1911 рр. було виявлено групу ґрунтових могил IX—X ст.⁴, а дещо на південь і південний захід, на перехресті вулиць Володимирської і Великої Житомирської, знайдено окремі речі римського походження: золоті круглі бляшки (5) у вигляді розеток та фібула⁵.

Після знесення будинку початку XX ст. на досліджуваній ділянці були закладені розвідувальні шурфи і траншеї. За результатами цих робіт було встановлено, що давньоруські шари тут дуже пошкоджені під час будівельних робіт в XVII—XVIII і XIX—XX ст. Материковий лес залягає на глибині 1,25—1,40 м від сучасної денної поверхні. Тут було виявлено тільки залишки заглиблених частин трьох давньоруських будівель X—XIII ст. та 9 господарських ям X—XIII ст. зі значним археологічним матеріалом⁶.

У перевідкладеному стані вже з глибини 0,6 м від сучасної денної поверхні на ділянці траплялись окремі матеріали X—XIII та XV—XVIII ст. Фрагменти кераміки X—XII ст., амфор, скляних браслетів, кубики смальти, залізні ножі, цвяхи, шиферні пряслиця, чимало уламків плінфи X—XII ст., шматки печини, уламки шиферу (пірофілітовий сланець), каміння (кварцит), кістки тварин, тощо походять з рушеного прошарку і траплялись до глибини 1,2—1,4 м. Поряд з масовим давньоруським археологічним матеріалом тут було також виявлено і досить рідкісні й унікальні речі місцевого і візантійського походження, які збагатили скарбницю давньоруської і візантійської культур.

Великий інтерес становлять фрагменти амфори, орнаментованої по плічках різними зображеннями птахів та тварин. Вони були знайдені в заповненні ями № 7 XII—XIII ст., яка зруйнувала південну частину будівлі № 3 XI—XII ст. Обидва об'єкти виявлено на глибині 1,42 м від сучасної поверхні, але дно ями лежить на 40 см нижче підлоги будівлі, контури якої дуже зруйновані пізнішими перекопами та фундаментом сучасного будинку. Уламки амфори знаходились на рівні підлоги будівлі біля плями сильно обпаленої глини. Слід зазначити, що чимало фрагментів червоноглиняних амфор було виявлено як у заповненні ями, так і будівлі. На одному з них є графіті у вигляді літери «К». Крім кераміки XI—XIII ст., тут трапилось багато уламків плінфи 2,5 см завтовшки, шиферу,

© І. І. МОВЧАН, Я. Є. БОРОВСЬКИЙ, Є. І. АРХІПОВА, 1998

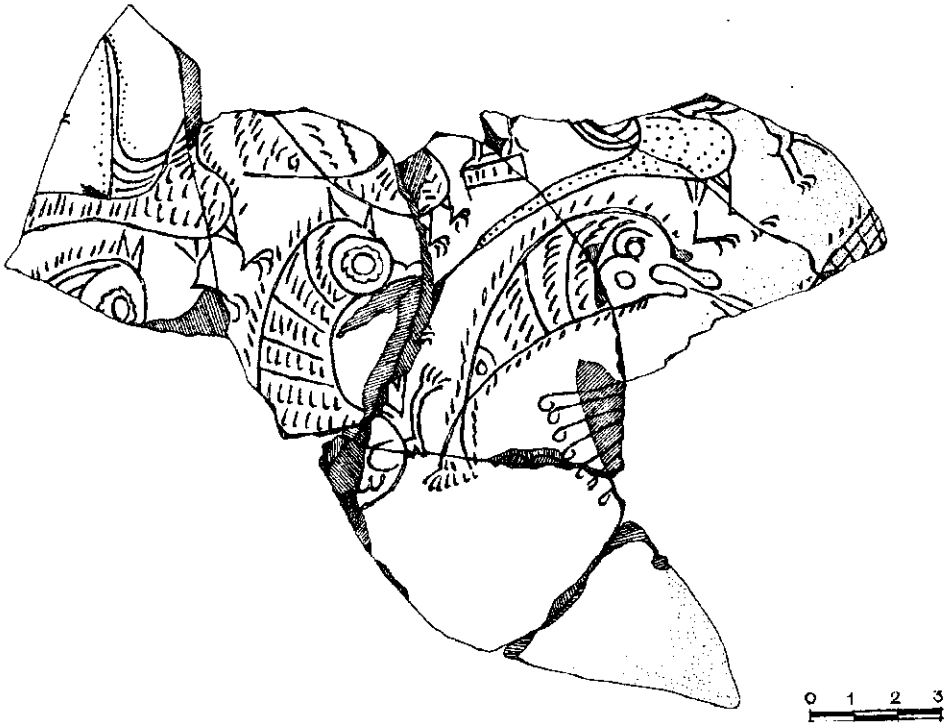

Рис. 1. Фрагменти плічок амфори з «міста Володимира». IX—X ст.

шматки вапнянково-цем'яного розчину рожевого кольору, ковані залізні цвяхи тощо.

Від орнаментованої амфори збереглися: фрагмент горловини і плічка, майже ціла ручка і фрагмент стінки з залишками нижньої частини другої ручки, шість фрагментів стінок, що становлять частину плічка посудини. Всі ці фрагменти орнаментовані, крім найнижчого, розташованого в місці переходу плічка до тулуба (рис. 1, 2).

За фрагментами амфора реконструюється як посудина з яйцеподібним, ймовірно, круглодонним тулубом, що мала низькі ручки-дужки, що кріпилися до горловини майже під прямим кутом. Висота горловини 5, діаметр — близько 8,5 см, товщина у верхній частині 0,8 см, в місці переходу до тулуба — від 1,4 до 1,7 см. Потовщення та напливи глини зсередини вказують на окреме формування горловини та тулуба, з'єднаних за допомогою стрічки-джгута (рис. 3). Стінки плічок мають характерний повздовжній рисунок, що вказує на застосування удосконаленого гончарського круга. Внутрішня поверхня горловини ребриста, відстань між ребрами 1 см. Ззовні горловина має ступінчастий профіль та, дещо розширюючись, плавно переходить у круті плічка (рис. 2, 3). Поміж ребрами, у заглибленнях, утворених ними, нанесено врізний хвилястий зигзаг. Виходячи з фрагментів врізного зображення якихось овальних фігур на першому від вінець уступі, горловина перед вінцями була прикрашена дещо поіншому (рис. 2).

Ручки сплюснено-овальні, завширшки 5 см, з ребром, яке проходить приблизно посередині. Місце кріплення на горловині не досить ясне, але потовщення у верхній частині ручки, що збереглася, вказує на їх розташування майже під прямим кутом до вінця та прямовисно відносно плічок. Горло було не менш як 7 см заввишки, якщо ручки кріпилися на вінця, та десь 9 см, якщо — під вінцями. Останні не збереглися. Привертає увагу характер кріплення ручок до плічок. З внутрішнього боку кінець ручки безпосередньо з'єднаний з плічком, а ззовні заходить на нього видовженим (3,5—4 см) виступом завширшки 1,5—2 см центральної частини ручки, трохи звужуючись донизу. Ручки ззовні орнаментовані врізними лініями в «ялинку» та до того ж мають ряд косою штрихування. Час-

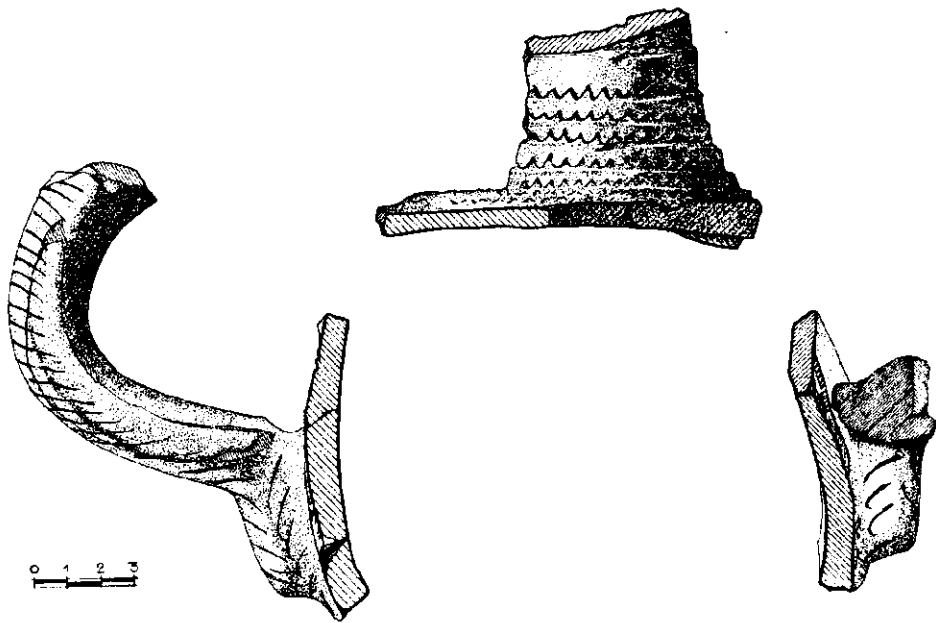

Рис. 2. Фрагменти ручок та горловини амфори з «міста Володимира». IX—X ст.

тини ручок, що виступають на плічка, мають чотири ряди штрихування, причому зовнішні виконано у «вільній» манері та трохи загнуто за формою виступів або утворено безперервною зигзагоподібною лінією (рис. 2, 3).

Поверхня тулуба амфори гладенька, без рифлення. Верхню частину посудини, виходячи з фрагментів, що збереглися, було поспіль вкрито врізною орнаментациєю. Вона починалася одразу ж за виділеною рельєфними поясками горловиною, розташовувалась по плічках, в т. ч. й під ручками, в широкій частині тулуба. Зображення виконано врізною лінією, штрихуванням та наколами. Сюжет можна визначити як зображення «Райського саду». У вільному русі, часто один над одним, подано профільні силуетні фігури дельфіна, фазанів, півня, фантастичних істот — грифонів з піднятими перед грудьми пазуристими лапами (збереглися фрагментарно), павичів (виходячи з решток зображень хвостів та корон-хохолків), стилізованого деревця та якоїсь будови(?), можливо, вівтаря (рис. 1).

Стилістично зображення дельфіна виконане в рамках античної художньої традиції. Подібне силуетне профільне зображення дельфіна відоме серед малюнків на мармуровому блоці з театру II ст. в Делосі⁷. Штрихування по контуру тулуба тварини створює ілюзію водяних бризок. Пір'я фазана, розташованого праворуч над дельфіном, виконане крапками, нанесеними тонким вістрям. Ліворуч від дельфіна збереглася голова, високі заокруглені груди та піднята лапа грифона. У нього гострі високі трикутні вуха, пташине око у вигляді розетки із центральним кружком-зіницею. Дзьоб та борідку пошкоджено зколом, але їхня наявність читається досить чітко. Пір'я передано врізними паралельними лініями та штрихуванням — «дужками» (майже так, як у дельфіна), навколо голови й понад шиєю додаткове штрихування, що передає, імовірно, пір'я. Слідом за цим грифоном прямує другий, від зображення якого збереглась тільки верхня частина голови та шиї з пір'ям, переданим паралельними лініями, які повторюють її контур. Над грифонами вміщено зображення птаха, можливо, родини фазанових (збереглася нижня частина тулуба). У неї довгий хвіст, пір'я якого передано паралельними штрихами, а підняте майже прямовисно крило по зовнішньому краю оформлене наколами. Над правим грифоном та дельфіном зображення птаха, який за формою нагадує півня (збереглося без голови). Пір'я його виконане косим штрихуванням «в ялинку». Між ним та фазаном вміщено зображення невизначеної фігури з прямокутною основою (збереглася фрагментарно), можливо, це вівтар. Нижче, під дельфіном, хвіст павича й частина зобра-

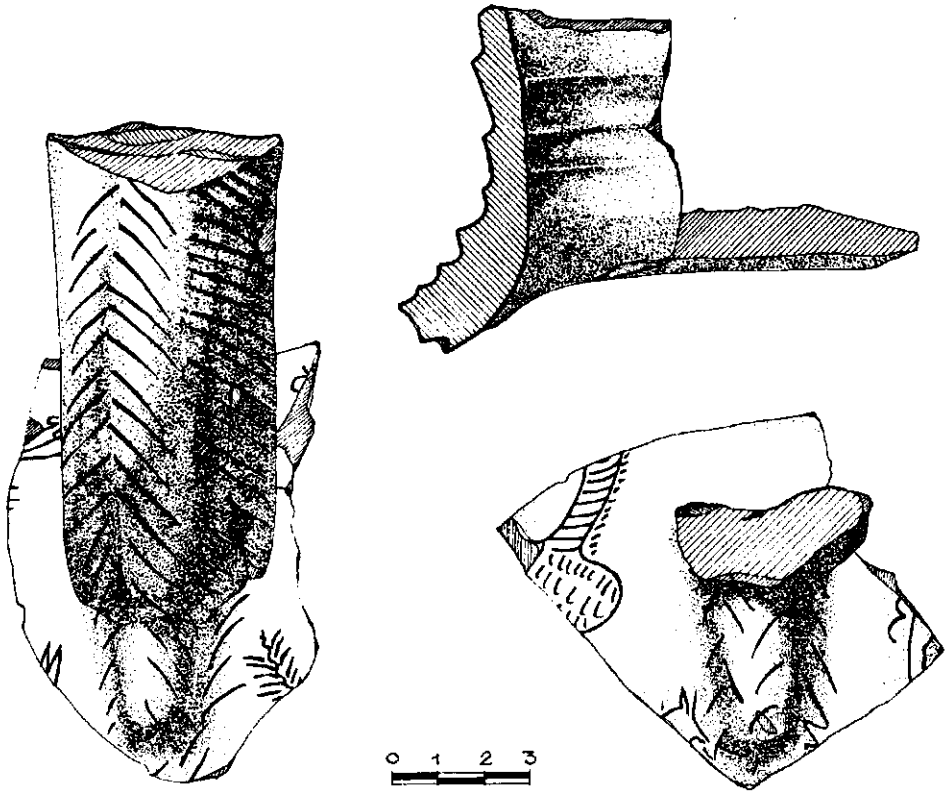

Рис. 3. Фрагменти ручок та горловини амфори з «міста Володимира». IX—X ст.

ження з сітчастим штрихуванням та наколами із зовнішнього боку контура, що нагадує сітку. Перед фазаном прямує тварина, від якої збереглися тільки задні ноги (лапа з пазурами та контур другої). Праворуч на стінці, де збереглася ручка, навколо її нижньої виступаючої частини — стилізоване зображення деревця з гілками у вигляді хвилястих ліній, а ліворуч — гострі стоячі вуха тварини(?). Над нею, ближче до горловини, хохолок павича у вигляді трьох ліній з кружечками на кінцях, які розходяться. Ліворуч від другої ручки (яка не збереглася) зображено морду тварини з гострими стоячими вухами та частину тулуба і хвоста птаха(?), орнаментованих штрихуванням «дужками» та паралельними навскісними лініями. Впевнено визначити зображення не вдається. Не зрозумілий характер зображення праворуч від ручки. Всі зображення досить щільно та безсистемно розташовані по плічках амфори.

За формою горла та особливо досить масивних ручок з виступаючим ребром кївська амфора може бути датована IX—X ст. Характерними особливостями амфор цього часу є їхні невеликі розміри, заокруглене денце, грушо- або яйцеподібна форма тулуба, масивні майже круглі або овальні в перетині ручки, іноді з ребром або валиком уздовж верхньої поверхні. Ручки майже прямовисно підіймаються від плічок, утворюючи кутовий згин та приєднуються до горловини попід самими вінцями. У нашому випадку ручки кріпляться до горловини під прямим кутом. Однією з відмінностей кївської амфори є відсутність борід або рифлення, замінених багатю врізною орнаментацією. Цей тип амфор був поширений в IX—X ст. у Візантії (зокрема, в Константинополі), в Причорномор'ї, відомі вони і на Нижньому Дону та Київщині⁸. Ними користувались у хозарському Саркелі⁹. Типологічно вони близькі до пізноримських. Відродженням античного звичаю клеймування є ремісничі клейма, які звичайно розташовані на верхній частині ручки, поблизу горла, та іноді на плічку. Збіг ряду клейм вказує, що амфори привозили до Таврики та Саркелу з Візантії. Амфори цього типу було знайдено при розкопках палацу кінця IX ст. в кварталі Мангани в

Константинополі. У X ст. їх виробляють не тільки у Візантії, а й Причорномор'ї¹⁰. С. О. Плетньова вважає, що виробництво таких амфор тривало й в Саркелі¹¹.

Крім врізної орнаменталії, іншою визначаючою особливістю київської амфори є характер кріплення ручки на плічку посудини у вигляді видовженого накладного виступу. За походженням цей спосіб пов'язаний, ймовірно, з копіюванням дорогого металевих посуду. Трапляється він у керамічному комплексі раннього середньовіччя, наприклад, у амфороподібному посуді Болгарії (зразки з некрополя Девня-1 та с. Івансі Шуменського округу, що датуються кінцем VIII — першою половиною IX ст.; Селістри — перша половина X ст.¹²), Румунії (посудина з Фінтинем, округ Телеорман — друга половина IX — початок X ст.¹³), Чехії (амфороподібна посудина із Старого міста IX ст.). На думку Й. Поуліка, такий характер кріплення є проявом візантійського впливу¹⁴.

Форма київської амфори та особливості кріплення ручок дозволяють датувати її IX—X ст. та віднести до продукції візантійських майстерень.

Привертає увагу її поганий випал. Посудину виготовлено з жовтувато-брунатної дрібнозернистої глини. За рахунок випалених домішок органічного походження її черепок, проте, не досить щільний та має мажучу поверхню. Останнє, ймовірно, є результатом порушення технологічного режиму випалу та, можливо, пов'язане зі зміною терміну первинного просушування посудини, по плічках якої майже по вологій (може, трошки підсушеній) глині наносився врізний орнамент.

Слід також відзначити, що компоновання зображень на амфорі незвичайне для системи декору середньовічної християнської кераміки. З раннього середньовіччя зображення на посудинах, в т. ч. й на амфорах, традиційно мають фризове розміщення з чергуванням рослинних, тваринних та декоративних мотивів, іноді із вставками окремих фігурних антропоморфних зображень¹⁵. Такого ж принципу дотримувалися в оформленні полив'яних тарелей та чаш, які з'явилися у Візантії в другій половині IX ст., де форма визначає виділення центру та країв¹⁶. Вільним розташуванням окремих зображень по плічках та набором мотивів декор київської амфори найближчий до системи розпису візантійського декоративного мистецтва іконоборського періоду. В писаннях сучасників — іконошанувальників, наприклад, іконоборчі розписи храмів цього часу порівнювалися з городами та пташниками. Яскравим зразком цього мистецтва є розписи церкви Св. Кіріаки в Апірантосі на о. Наксос другої половини VIII - першої половини IX ст. з профільними силуетними зображеннями птахів (півнів) на світлому тлі. Стрічки, що розвиваються на шиях птахів — мотив, широко відомий на пам'ятках сасанідського мистецтва Ірану, яке впливало на розвиток візантійського мистецтва того часу¹⁷.

Стилізовані рельєфні зображення птахів, риб та тварин традиційно прикрашають білоглиняний посуд (тарілі і чаші), появу якого в Візантії відносять до другої половини — кінця IX ст.¹⁸. З використанням залістистих полімінеральних глин, які дають після випалу міцніший червоний черепок, орнаменталію головним чином стали наносити тонкою врізною лінією, що імітувала гравірування на коштовних металевих посудинах. Починаючи з XI ст. цей спосіб поширився у візантійському прикладному мистецтві¹⁹. Стилістичні особливості зображень на київській амфорі, зокрема декоративна проробка деталей штрихуванням, дужками та комами, зближують її художнє оформлення з декором константинопольської глазурованої кераміки зрілого середньовіччя (кінець IX — початок XIII ст.)²⁰. Зображення грифонів, павичів, фазанів, куропаток тощо користувались великою популярністю у візантійському мистецтві. Це був, наприклад, улюблений мотив візантійської книжкової мініатюри. У другій половині XI ст. з ним були знайомі й мініатюристи Київської Русі. В Ізборнику Святослава 1073 р. зображення павичів та куріпок введено до оформлення заставок. Тварин та птахів вміщено тут навіть по боках постаті Ісуса Христа²¹.

Знахідки амфор з подібною орнаменталією, проте, дуже рідкісні. Втім, про побутування таких посудин свідчать фрагменти стінок з Києва та Саркела.

Так, того ж 1993 р. фрагмент стінки амфори з врізною та рельєфною орнаменталією було знайдено ще в одному районі давнього Києва — на Подолі. Його було виявлено в шарі кераміки кінця XI — початку XII ст. у зрубній господарській будівлі початку XII ст. по вул. Оболонській, 12²². Фрагмент потрапив до

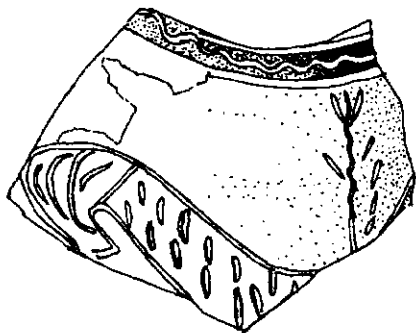

Рис. 4. Фрагмент стінки амфори з Подолу. XI(?) ст.

вогню та набув сірого кольору, його черепок щільний, доброго випалу. Це частина плічка біля горловини, з внутрішнього боку має потовщення — технологічний шов з'єднання горловини з тулубом. Перехід від горловини до плічок оформлено рельєфною хвилястою лінією, підкресленою вгорі та знизу паралельними врізними лініями. Від орнаментатції, виконаної гравіруванням, залишилася верхня частина стилізованого зображення рослини-деревця та фрагмент профільного зображення S-подібно вигнутого «міцного» хвоста тварини, ймовірно, дракона, декорованого паралельними парами дужок та штрихуванням (рис. 4).

Фрагмент стінки амфори з врізною орнаментатцією було знайдено також 1908 р. В. В. Хвойкою на садибі Петровського в районі Десятинної церкви.

Стилістично близькою до них є орнаментатція уламків т. зв. виточених посудин, знайдених у хозарському шарі Саркелу IX—X ст. Таку назву, за словами дослідників, вони одержали тому, що за прийомами обробки нагадують предмети, вирізані з дерева (особливо ручка складної форми, ніби вирізана з дошки). Черепки посудин добре випалені, жовтогаряче-червоного кольору. Врізні зображення, виходячи з двох фрагментів стінок, фризом, підкресленим хвилястою лінією, оперізували посудину. Тут репрезентований стародавній та поширений мотив: хижі тварини (собаки?) по боках стилізованого дерева. Шерсть тварин та крону дерева передано традиційним способом — врізні дужки та коми. На думку М. І. Артамонова, трактування хижаків саркельської посудини нагадує кобанські зображення такого роду й не виключене їхнє кавказьке походження²³. С. О. Плетньова вважає, що такі посудини довозили до Саркелу з Передньої Азії або Візантії²⁴.

Наведені приклади, таким чином, дозволяють розглядати київську амфору як зразок коштовного парадного або ритуального посуду, котрий з'явився в Києві, швидше за все, як імпорт або військова здобич київських дружинників.

Реконструйована форма амфори, характер кріплення ручок та багатство орнаментатції її верхньої частини, виконаної твердою рукою професійного різьбяр, дозволяють гадати, що її було зроблено на замовлення, можливо, в Константинополі в IX—X ст. як ритуальну або святкову посудину. Виробництво таких амфор, ймовірно, не мало масового характеру, але й не було винятковим у керамічній справі Візантії.

Безсумнівний інтерес становить ще ряд знахідок з розкопок цього року.

З рушеного прошарку походить фрагмент кістяного кистеня. Кистені — зброя кіннотника, призначена для нанесення удару в ближньому бою. Збереглася половина кістяної яйцеподібної гирки довжиною 5,5 см. По центру її проходить круглий наскрізний отвір діаметром 8 мм (рис. 5). Туди пропускався залізний стрижень з петлею на одному кінці. До нього кріпився ремінець довжиною до 50 см, який надягався на кисть.

Кистені у вигляді кістяних гирок видовжено-яйцеподібної форми були поширені на Русі з другої половини X та побутували до XIII ст. Виготовляли їх з рогу лося²⁵.

На поверхні виробу врізною лінією зображено княжий знак у вигляді двозуба, який вказує на належність зброї княжому дружинникові. Знак прямокутних абрисів, на ньому чітко видно правий зубець, що має заокруглення зсередини. Форму другого зубця не визначено через пошкодження. Знизу під основою двозуба продряпано хрест, поперечна перекладина якого дорівнює ширині основи двозуба. Типологічно даний знак відповідає знакам Рюриковичів.

За спостереженнями дослідників, подвійний контур з характерною рисою ранніх знаків X — першої половини XI ст.²⁶. Проте для ранніх знаків також є характерною присутність «нижнього вузла» у вигляді трикутника або заокруг-

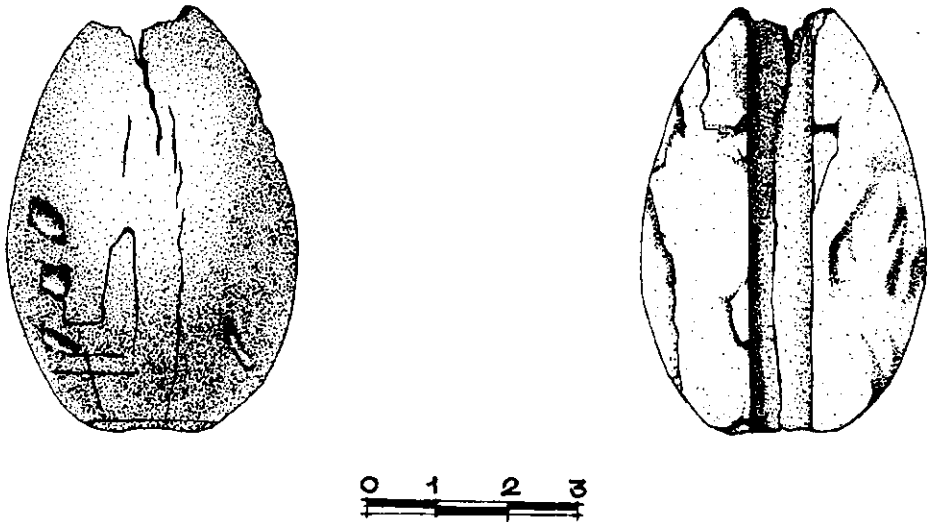

Рис. 5. Половина кістяної гирки кістєня. XII(?) ст.

леного виступу²⁷. А київський знак, як і більшість «лінійно-геометризованих» тамг пізнішого часу, має нижній відросток у вигляді хреста. Знаки такої схеми з прямими та відігнутими назовні зубцями є на кераміці та цеглі з Саркелу — Білої Вежі²⁸, персні-печатці з городища Княжа Гора та свинцевій товарній пломбі дрогичинського типу²⁹. Конкретна належність знаку цієї схеми нам невідома. Однак, оскільки сьогодні є загальноновизнаним, що княжі знаки у вигляді двозуба прямокутних абрисів пов'язані з нащадками Метислава Великого (1076—1132)³⁰, у нас немає підстав датувати його раніше, ніж другою половиною XI ст.

Мітити знаками власності кистені, виходячи з відомих науці матеріалів, було у воїнському звичаї давньоруського часу. Так, на кістяному кистені з Саркелу — Білої Вежі зроблено п'ять врзних знаків власності цього роду³¹. Наявність знаку на київському кистені вказує на належність зброї княжому дружинникові.

Великий інтерес становить і знайдена тут же шахова фігурка коня, виточена з кістки (рис. 6).

Тварину зображено стилізовано на галопі, кінцівки утворюють одне ціле з трапецієподібною підставкою. Передні ноги промодельовані до зап'ястів та скакальних суглобів, задні навіть не розчленовані, виділено тільки хвіст. З обох боків від нього просвердлено по парі круглих наскрізних отворів, ще одну пару таких отворів, з невеликим зсувом один від одного, зроблено під крупом, який виділено врзною лінією. Голова промодельована слабо, морда з вуздою утворює прямий кут. Поводи відділені від шиї круглим наскрізним отвором. Гриву не промодельовано. Розміри підставки 7×2,5, висота фігурки 6,5 см. Отвори в непророблених місцях виробу дають підстави вважати, що його не закінчено.

За формою дана фігурка належить до зображувальних шахів. Це — досить рідкісна знахідка. У новгородській колекції відома тільки одна фігурка засідланого коня, за розмірами менша, ніж київська (4,4×2,3×3,4 см). Скульптуру виконано більш реалістично, й вона має закінчений характер. Так само, як київську, її закріплено на прямокутній підставці. Фігурку знайдено в шарі 80—90-х рр. XIII ст., вона є витвором новгородського прикладного мистецтва³². Київську фігурку коня знайдено серед матеріалів XII—XIII ст. Незакінченість виробу вказує на його місцеве виробництво.

Місцевому ювеліру належить і шиферний (пірофілітовий сланець) медальйон (рис. 7) із напівокруглими виступами з зовнішнього краю (діаметр 5, товщина 0,5 см). Виріб є браком, на що вказує асиметричність форми та незакінченість врзної орнаменталії з обох боків диска. На лицьовому боці плетінкою зображено серцеподібну фігуру, причому, виходячи з руху стрічки

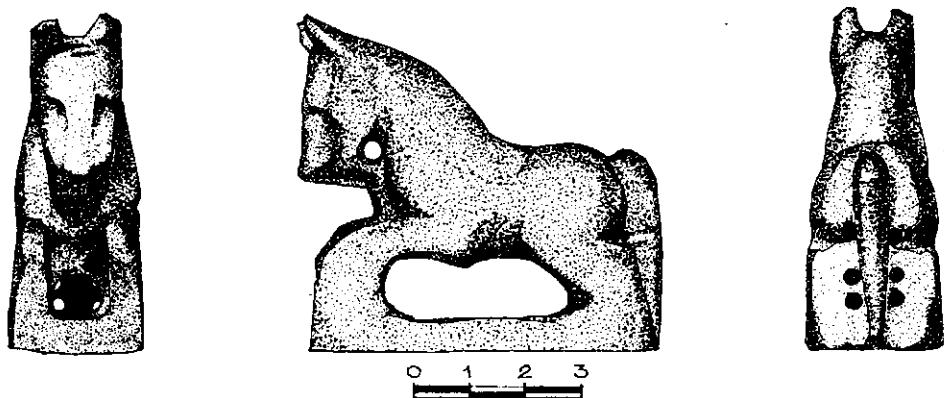

Рис. 6. Кістяна шахова фігурка коня. XII—XIII ст.

плетіння, орнаментальне зображення з якихось причин лишилося незавершеним. Ескізний характер має й зображення розетки на протилежному боці диска. Тонкою лінією по центру тут вирізано 8-пелюсткову розетку, обведену двома лініями, що утворюють кільце, половину якого заштриховано. До зовнішнього краю цього кільця з одного боку прилягає орнаментальна стилізована фігура, яка нагадує зображення «древ з рисами антропоморфізму» в центральних кіотцях київського обруча з Британського музею³³.

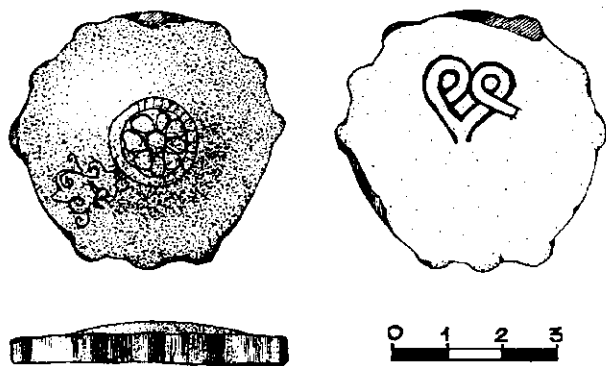

Рис. 7. Медальйон з шиферу. Брак ливарної форми(?). Кінець X ст.

Тонка врізна орнаментация, її ескізний характер дозволяють вважати цей виріб роботою різьбяр-ювеліра. Ймовірно, спочатку майстер планував створити ливарну форму, можливо, для лиття серцеподібних бляшок. Через брак у роботі виробу було надано круглої форми розетки-медальйона. Щоправда, і в цій якості виріб залишився незакінченим. Супроводжуючі матеріали дозволяють датувати його кінцем X ст.

Орнаментацию у вигляді плетінки з двох врізних ліній має одне з шиферних пряслиць, знайдених у рушеному шарі X—XI ст. (рис. 8). Ще на одному біконічному шиферному пряслиці (збереглась його половина) вирізано хрест.

Розглянуті знахідки, кожна з яких становить безсумнівний інтерес та є єдиною в своєму роді, ілюструють різні боки життя стародавнього Києва.

Про експорт предметів візантійського художнього ремесла до Києва наприкінці IX — X ст. свідчить знахідка амфори з багатою врізною орнаментациєю. Унікальність знахідок такого роду, проте, поки що не дозволяє залучити цей вид продукції до складу таких предметів торговельного обміну, як, наприклад, візантійська полив'яна кераміка, надходження якої до Східної Європи відзначається дослідниками з другої половини IX, а головним чином — в X ст.³⁴. Це, швидше за все, предмет того коштовного начиння, яке визначене літописцем як «паволоки и сосуды различные», що потрапляло до Києва у складі посольських та весільних дарунків або у вигляді трофеїв³⁵. Топографія знахідок таких посу-

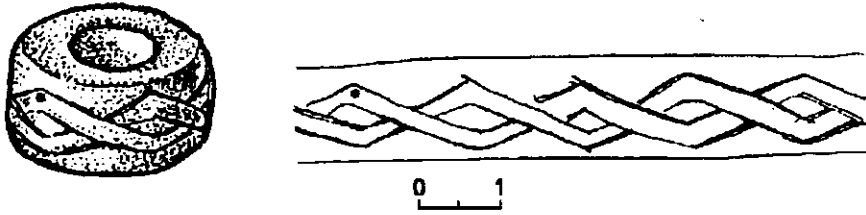

Рис. 8. Шиферне прясло з плетеним орнаментом. X—XI ст.

дин — «місто Володимира» та Поділ — вказує на можливих споживачів: князівсько- боярське середовище та купці.

Про розвиток місцевого кісткорізного ремесла свідчать знахідки кистеня та шахової фігурки коня.

З історії вивчення шахів на Русі відомо, що у XI—XIII століттях у слов'ян побутовали символічні і зображувальні шахи. Досить поширені були символічні шахи, умовний геометричний характер фігур яких робив їх виготовлення простішим та дешевшим, особливо на токарному верстаті. Під час археологічних досліджень у Києві та інших містах Київської Русі був знайдений весь комплект цього виду шахів. Виготовлення ж зображувальних шахів було трудомісткішим й дорожчим, тому, вірогідно, знахідки їх поодинокі. Фігурка коня з «міста Володимира», таким чином, є свідомством того, що у Києві поряд з шахами символічної форми, використовувались і зображувальні. Як і дві подібні за формою фігурки лодії, знайдені під час розкопок у Гродно і Волковиска³⁶, київська й новгородська фігурки коней є свідченням того, що комплекти давньоруських зображувальних шахів мали на той час сталі самотутні форми, відмінні від західноєвропейських.

Примітки

¹ Кишлевич С. Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков.— К., 1982. Див. карту археологічних знахідок.

² Кишлевич С. Р. Вказ.праця.— С. 152.

³ Там же.

⁴ Каргер М. К. Древний Киев.— М.-Л., 1958.— Т. 1.— С. 143—144.

⁵ Там же.— С. 80, 81.

⁶ Мовчан І. І., Боровський Я. С., Писаренко Ю. Г. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології АН України по Володимирській вул., №12 в 1993 р. // НА ІА НАНУ, 1993.— 15 с.

⁷ Reinach S. Antiquites decouvertes au Theatre de Delos // Bulletin de Correspondance Hellenique.— Paris, 1889.— Pl. XII.

⁸ Яковсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики.— Л., 1979.— С. 71—75.

⁹ Плетнева С. А. Керамика Саркела-Белой Вежи // Труды Волго-Донской археологической экспедиции, II. // МИА.— М.-Л., 1959.— №75.— С. 241.— Рис. 28.

¹⁰ Яковсон Л. А. Ранневизантийские гончарные печи в Восточном Крыму // КСИИМК АН СССР.— 1954.— №54.

¹¹ Плетнева С. А. Там же.— С. 244.

- ¹² *Дончева-Петкова Л.* Българска битова керамика през ранното средновековие (втора половина на VI — края на X в.). — София, 1977. — С. 80, 85. — Табл. XIX, 260, 261; XXII, 286, 287.
- ¹³ *Comşa M.* Ein Begräbnis — Fundverband aus den 9.-10. Jh. In Fintinele (Kreis Teleorman) // *Dacia*, n. s., XIII, 1969. — P. 432. — Fig. 5a, b.
- ¹⁴ *Poulik J.* Staroslovanska Morava. — Praha, 1948. — P. 183. — Tabl. XXVII, 1.
- ¹⁵ *Wulff O.* Altchristliche und mittelalterliche, byzantinische und italienische Bildwerke. — Teil. 1. — Berlin, 1909. — №1507—1511, 1514—1516.
- ¹⁶ *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство. — С. 83—93; *Wulff O.* Altchristliche. — Teil. II. — Berlin, 1911. — №2069—2071, 2081—2084, 2091—2094.
- ¹⁷ *Полевой В. М.* Искусство Греции. Средние века. — М., 1973. — С. 133, 134. — Рис. на стр. 104.
- ¹⁸ *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство. — С. 83.
- ¹⁹ Там же. — С. 119—120.
- ²⁰ *Wulff O.* Op. cit. — Teil. II. — Taf. XXII, 2071, 2077, 2081—2084; Taf. XXIII, 2091, 2092, 2094.
- ²¹ *Лихачева В. Д.* Художественное оформление Изборника Святослава 1073 г. // *Византия и Русь.* — М., 1989. — С. 291—310.
- ²² *Сагайдак М. А., Сергеева М. С., Михайлов П. С.* Дослідження Київського Подолу // *Археологічні дослідження в Україні 1993 року.* — К., 1997. — С. 117—120. — Рис. 1, 15.
- ²³ *Артамонов М. И.* Саркел — Белая Вежа // *МИА.* — 1958. — №62. — Т. 1. — С. 43, 45. — Рис. 31.
- ²⁴ *Плетнева С. А.* Указ. соч. — С. 253.
- ²⁵ *Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф.* Вооружение // *Древняя Русь. Город, замок, село.* — Археология СССР. — М., 1985. — С. 311, 312.
- ²⁶ *Макаров Н. А., Чернецов А. В.* Сфрагистические материалы из Белоозера // *Древности славян и Руси.* — М., 1988. — С. 238.
- ²⁷ *Молчанов А. А.* Еще раз о таманском бронзовом «Брактеате» // *СА.* — 1982. — №3. — С. 224.
- ²⁸ *Щербак Л. М.* Знаки на керамике и кирпичях из Саркела — Белой Вежи // *МИА.* — 1959. — №75. — Табл. VI.
- ²⁹ *Рыбаков Б. А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси // *СА.* — 1940. — Т. VI. — №25, 50.
- ³⁰ *Молчанов А. А.* Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X—XIII вв. // *Вспомогательные исторические дисциплины.* — Л., 1985. — Вып. 16. — С. 70. — Табл. II.
- ³¹ *Артамонов М. И.* Саркел — Белая Вежа. — Т. 1. — С. 76. — Рис. 55.
- ³² *Линдер И. М.* Шахматы на Руси. — М., 1964. — С. 73. — Рис. на 27 стр.
- ³³ *Макарова Т. И.* Черное дело Древней Руси. — М., 1986. — С. 78. — Рис. 38, 39.
- ³⁴ *Макарова Т. И.* Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси // *САИ.* — М., 1967. — Вып. E1-38. — Рис. 9.
- ³⁵ *Даркевич В. П.* К истории торговых связей Древней Руси (по археологическим данным) // *КСИА АН СССР.* — М., 1974. — Вып. 138. — С. 94.
- ³⁶ *Линдер И. М.* Указ. соч. — С. 57—60.

И. И. Мовчан, Я. Е. Боровский, Е. И. Архипова

НОВЫЕ НАХОДКИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА ИЗ «ГОРОДА ВЛАДИМИРА»

В статье впервые публикуются находки уникальных произведений искусства, найденные на территории «города Владимира» в Киеве: фрагменты византийской амфоры IX—X в. с богатой врезной орнаментацией, а также изготовленные местными ремесленниками фигурка коня из комплекта костяных изобразительных шахмат XII—XIII в., половина костяной гири кистеня с княжеским знаком схемы Мстислава Великого и изделия из пиррофиллитового сланца X—XI в.— медальон и пряслице, украшенные гравированной орнаментацией.

I. I. Movchan, Ya. E. Borovsky, E. I. Arkhipova

NEW FINDINGS OF THE APPLIED ART WORKS FROM THE «CITY OF VLADIMIR»

It is the first publication of findings of unique applied art works discovered in the territory of the «city of Vladimir» in Kiev: fragments of the Byzantine amphora of the 9th-10th cent. with rich incised decoration, a figurine of a horse from a kit of ivory chess-men of the 12th-13th century, a half of a small ivory weight of a bludgeon with the prince's symbol of Mstyslav the Great's pattern, articles made of pyrophyllite schist dated 10th-11th centuries: a medallion and spindle ware decorated with engraved ornament.

СТАРОДУБСКОЕ ОПОЛЬЕ В IX—XII вв.

В. Н. Гурьянов, Е. А. Шинаков

В работе на основе археологического материала и привлечения данных физической географии рассматривается процесс заселения одного из микрорегионов Древней Руси в IX—XII вв.

На первом этапе (X в.) заселение Стародубского ополья совершалось под эгидой всего Киевского государства, а не отдельных его составляющих, и, скорее всего, из нескольких центров. Главным из этих центров безусловно был Чернигов. В последние годы вопрос о взаимоотношениях Киева и Чернигова рассматривается историками под новым углом зрения. Констатируется тот факт, что в XI—XII вв. Черниговское княжество выступает соперником Киевского¹. Для подобного соперничества Чернигов и Черниговское княжество в целом должны были обладать необходимым социально-экономическим потенциалом. Складывание этого потенциала во многом зависело от уровня развития сельскохозяйственной округи городов княжества. Как справедливо отметил П. П. Толочко, «на Руси города, являясь экономическими, политическими и культурными центрами земледельческой округи, своим возникновением и развитием обязаны этой округе, а следовательно, не могут быть поняты в полной мере без знания ее хозяйственной структуры, экономического и демографического потенциала, характера ее взаимодействия с городом»². Зависимость уровня экономического и военно-политического потенциала древнерусских городов от плотности заселения подчиненной им территории отмечена и на материалах Чернигово-Северщины³.

© В. Н. ГУРЬЯНОВ, Е. А. ШИНАКОВ, 1998

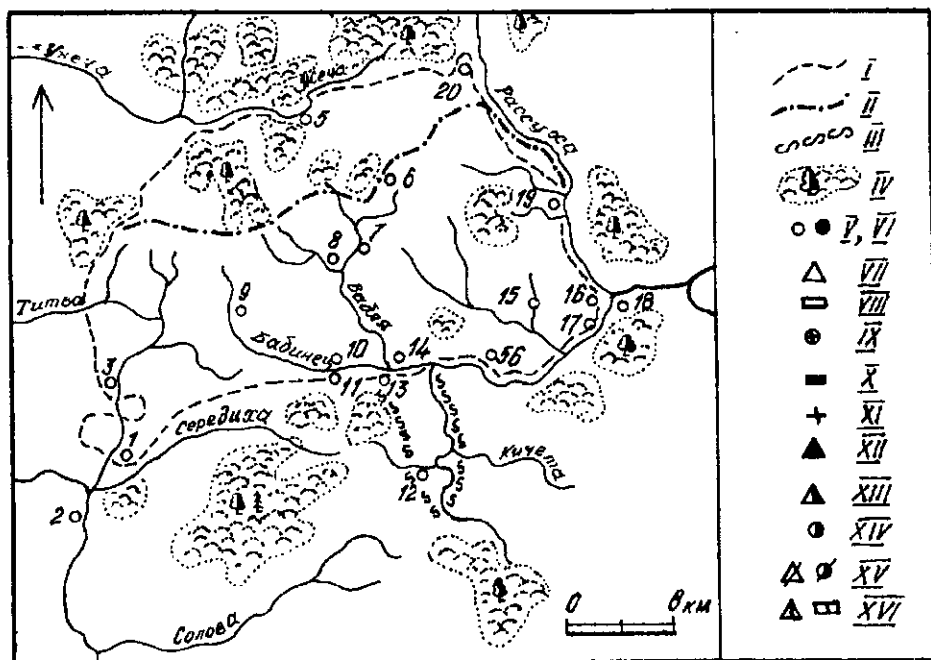

Рис. 1. Стародубское ополье в середине X — середине XI вв. 1 — «Сказов город» (Нижнее V); 2 — Курозново; 3 — Медведово-Титвин; 4 — Рябцево; 5 — Рюхово («Рюриково городище»); 6 — Выстриково; 7 — Горислово (Гориславль); 8 — Осколково III; 9 — Мытнички; 10 — Стародуб («Солдатская Гора» и левобережный посад); 11 — Стародуб — Заречье; 12 — Дохновичи II; 13 — Мериновка I, II; 14 — Левенка I, III; 15 — Алефино; 16 — Синин I, II; 17 — Осиновка; 18 — Бобрин II; 19 — Пестриково II; 20 — Рассуха II, III (Росусь); 21 — Лучковичи; 22 — Запольские Халеевичи; 23 — Селище I, III; 24 — Селище IV; 25 — Белоусово I, II; 26 — Крюково I, III; 27 — Мадеевка III; 28 — Крапивна; 29 — Остроглядово; 30 — Мадеевка II; 31 — Новенький; 32 — Червонный Яр; 33 — Масленка; 34 — Прокоповка II; 35 — хутор Коровченко; 36 — Мериновка III; 37 — Суховерхово; 38 — Вадотище; 39 — Левенка VI, VII; 40 — Пестриково III; 41 — Заровье; 42 — Чевпня; 43 — Литовск; 44 — Мишковка III; 45 — Коммуна; 46 — Гарцево II; 47 — Конончуковка; 48 — Дохновичи I; 49 — Левенка IX, X; 50 — Бобрин IV; 51 — Мишковка I, II; 52 — Яшковичи; 53 — Рассоховка I, II; 54 — Степок; 55 — Щербаковка I; 56 — Басихино. Условные обозначения: I — Границы ополья по Л. М. Ахромееву; II — Северная граница ополья по Н. И. Волковой, 1989; III — Уточнения южной границы ополья по разведкам Е. А. Шинакова, 1991; IV — Лесные массивы в пределах и на рубежах ополья; V, VI — Комплексы древнерусских памятников (поселения); VII — Городища; VIII — Селища; IX — Курганные группы и отдельно стоящие курганы древнерусской эпохи; X — Предположительно городища с уничтоженными укреплениями; XI — Монетные клады; XII — Городища раннего железного века в древнерусском комплексе; XIII — Городища раннего железного века с древнерусским слоем; XIV — Предположительно древнерусские курганные группы; XV — Средневековые городища и селища с неточно установленной хронологией; XVI — Полностью уничтоженные памятники.

Таким образом, для понимания процесса складывания экономического и военно-политического потенциала Черниговского княжества представляется важным рассмотрение вопросов сельскохозяйственного освоения территории княжества, тесно связанных с проблемами его заселения. В литературе уже отмечалась зависимость региональной специфики развития сельского хозяйства от природных факторов⁴. Особенностью территории Черниговского княжества было большое разнообразие типов физико-географических регионов. Особую специфику ему придавало наличие значительного количества ополей, почвы которых были наиболее благоприятными для развития пашенного земледелия. По этому показателю Черниговское княжество далеко опережало все другие древнерусские земли. Только на участке входившего в его состав Среднего Подесенья находится пять из десяти известных ополей Русской равнины. Земли ополей сыграли большую роль в образовании самого Древнерусского государства, являясь, по мнению некоторых исследователей, «ядрами» русских княжеств⁵.

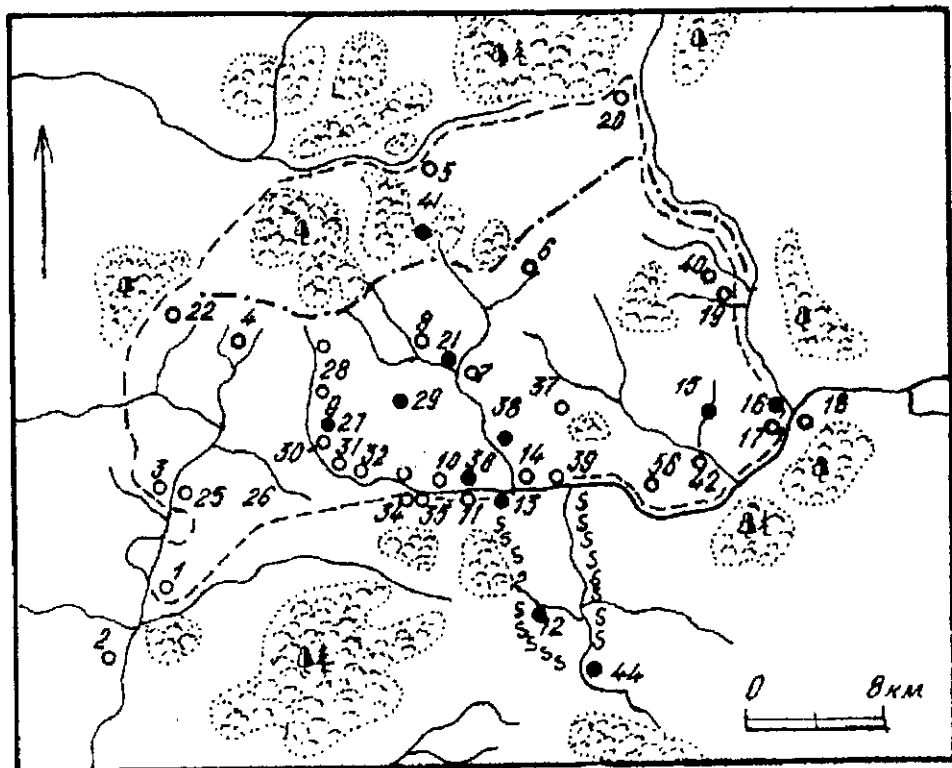

Рис. 2. Стародубское ополье в XII — XIII вв. Условные обозначения см. на рис. 1.

Под термином «ополье» понимаются возвышенные пологоволнистые дренированные равнины с плодородными, преимущественно серыми лесными почвами на покровных и лессовидных суглинках, встречающиеся вдоль Главного ландшафтного рубежа Русской равнины. Сам термин, как предполагают, возник в лесной полосе от слова «поле»⁶.

Динамику освоения земель ополей в племенной и государственной периоды предлагаем рассмотреть на примере наиболее изученного в археологическом плане Стародубского ополья. Вопрос о характере заселения Стародубского ополья имеет особое значение. Стародубское ополье расположено в контактной зоне двух восточнославянских племенных союзов (радимичей и северян) и в зоне деятельности формировавшегося древнерусского государства — на ответвлении пути «большого полюдья»⁷. До сих пор среди исследователей нет единого мнения о политической и племенной принадлежности территории ополья.

Для решения этой проблемы представляется необходимым рассмотреть особенности ополья как островка лесостепной растительности в подзоне смешанных лесов. Границы ополья на западе, юге, юго-востоке и востоке проходят соответственно по р. Титва (левый приток Снови), Бабинец, Вабля и Рассуха (бассейн Судости); на севере границей служат смешанные леса в бассейне р. Унечи. В современных границах ополье характеризуется темно-серыми лесостепными суглинистыми почвами и почти полным отсутствием лесов⁸. Процесс окончательного формирования ополей как исторических и сельскохозяйственных регионов связан, по мнению палеоботаников и почвоведов, с воздействием антропогенного фактора и датируется XIII—XV вв. (по нашему мнению, концом XII в.)⁹. Наиболее интенсивное хозяйственное освоение ополей относится к так называемому предопольному этапу, включающему в себя и интересующий нас период раннего средневековья¹⁰.

Данные исследований показывают, что до момента активного освоения человеком территории южных ополей (в том числе и Стародубского) были покрыты дубовыми рощами и травянистой степной растительностью; в Стародубском

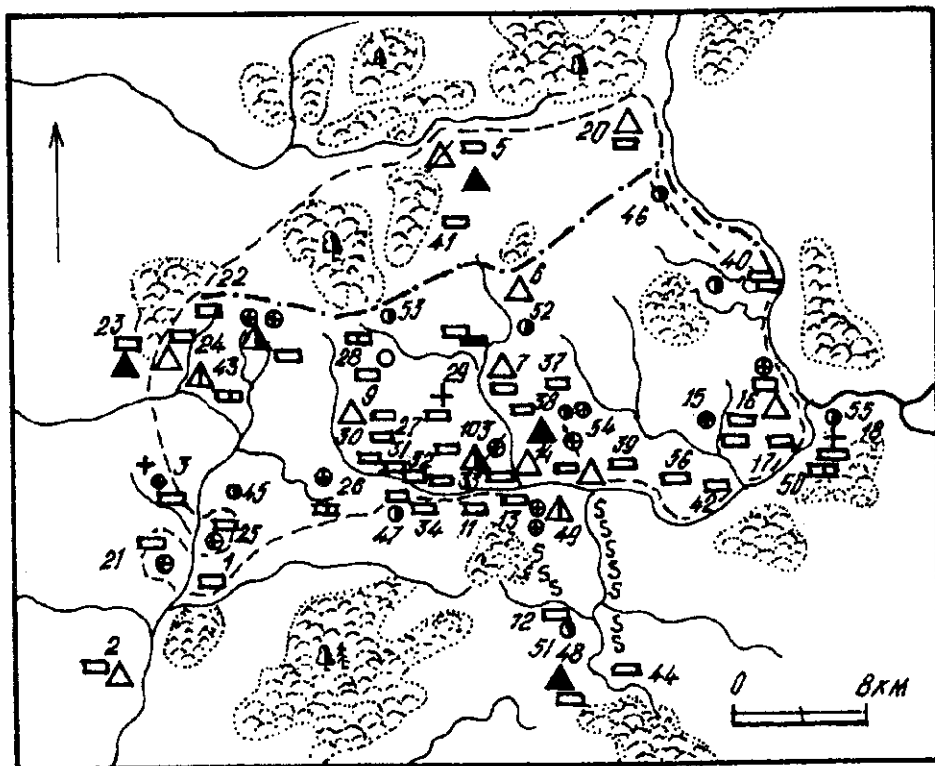

Рис. 3. Типы памятников древнерусской эпохи в Стародубском ополье. Условные обозначения см. на рис. 1.

ополье наряду с темно-серыми лесостепными суглинками зафиксированы в ходе археологических раскопок отдельные участки черноземообразных почв мощностью до 80 см¹¹.

Рассмотрение процесса освоения территории Стародубского ополья в связи с интересующим нас процессом его заселения в древнерусскую эпоху представляется возможным начать с конца IX в., так как до этого времени «человек еще не оказал существенного воздействия на экосистемы Брянских ополей»¹². В это время (или чуть позже) в юго-восточной части ополья появились поселения носителей роменской культуры, которыми в Среднем Подесенье традиционно считают северян. Всего на территории ополья роменская или сходная с ней лепная толстостенная керамика встречена на семи памятниках из более чем 100 обследованных. Ранее конца IX в. (более вероятно — начала) роменских памятников не обнаружено. Это объясняется видимо тем, что продвижение роменцев вверх по Десне началось лишь в начале IX в. и появление роменской культуры в Брянском Подесенье можно датировать только X в.¹⁴. Основу хозяйства северян составляло пашенное земледелие, и, вероятно, северяне начали хозяйственное освоение ополья¹⁵, однако это освоение было прервано в связи с политическим фактором — проникновением на территорию Стародубского ополья русов уже в начале X в.

Территорию полесья к западу от западных границ ополья заселяли радимичи. Их появление в основном ареале — Посожье, относят к VIII — началу IX вв.¹⁶, хотя выделение радимичских памятников даже конца IX — середины X вв. для района полесско-опольского пограничья весьма проблематично¹⁷. Курганы радимичей известны лишь со второй половины X в.¹⁸. На территории ополья достоверно радимичских погребений не обнаружено, хотя ряд исследователей связывают с радимичами некоторые курганы, раскопанные Д. Я. Самоквасовым на Левенке и в Мериновке¹⁹. Основой хозяйства радимичей, как и других племен лесной зоны, был лесной перелог. При такой системе земледелия, требовавшей расчистки лесных пространств с последующим сжиганием

предварительно высушенного горючего материала, более эффективным было использование полесского ландшафта с его песчаными почвами. Участки таких почв представлены на обоих берегах Титвы, но особенно распространены на правом «радимичском» берегу. Освоить территорию Стародубского ополья с его суглинистыми (и даже черноземообразными) почвами радимичи в силу сравнительно узкого уровня развития земледелия не могли, так как при обработке огнем качество этих почв резко ухудшается, урожай на такой подсеке был ниже, чем на подзолистых почвах²⁰.

Таким образом, в конце IX — первой половине X вв. вмешательство человека в жизнедеятельность Стародубского ополья было минимальным. Славянские племена радимичей и северян не освоили территорию ополья, но в силу разных причин: одни «не смогли» по причине низкого уровня развития земледелия и попросту миновали в своем движении территорию ополей²¹, другие «не успели» по ряду политических причин, связанных с деятельностью киевских «русов», начавших государственное освоение данной территории.

Слабо освоенные земледельческим населением земли ополья в радимичско-северянском пограничье осваивались русами уже в первой четверти X в. Это подтверждается наличием клада дирхемов на юго-западе ополья в с. Бобрик, датированного 914 г.²² Освоение русами территории Стародубского ополья связано с функционированием ответвления пути «большого полюжья» по р. Снови — Вабле — Судости²³. Это освоение шло с юга, и Стародубское ополье было включено в состав «Русской земли уже с самого начала существования древнерусского государства²⁴. Для нормального функционирования пути полюжья необходимо было наличие особого типа укрепленных поселений — дружинных лагерей, «станов» или «становищ». Такой дружинный центр располагается в 6 км от Стародуба близ с. Левенка. Здесь исследовано древнерусское городище конца X—XI вв. с укрепленной площадью 6 га²⁵ и дружинный некрополь, содержащий захоронения по обряду ингумации в камерах с типично дружинным инвентарем²⁶. На протяжении конца X и части XI вв. отмечается сосуществование предгородских центров и Стародуба²⁷.

Расцвет дружинного пункта у с. Левенка проходил в рамках второго этапа освоения и заселения Стародубского ополья, который датируется серединой X — концом XI вв., и связан с окончательным вхождением ополья в состав коренных земель русов, так называемой внутренней Руси. Началась колонизация ополья выходцами из-под Киева, Чернигова и даже из земель смоленских кривичей, проводившаяся в рамках более широкой колонизационной политики Владимира Святого. «Пришельцы принесли с собой развитую культуру пашенного земледелия (плуг — с юга, соха — с севера) и положили начало интенсивному сельскохозяйственному освоению ополей²⁸.

Наряду с русами, использовавшими территорию ополья для сбора дани, продолжалось хозяйственное освоение этой территории радимичами и северянами, «физически» сохранявшими часть племенных особенностей, но политически уже вошедшими в состав «Русской земли». Об этом позволяют судить некоторые детали погребального обряда в исследованных курганных группах ополья. Некоторые северянские украшения встречаются в курганных группах Крюково и Рябцево, остатки «огненного кольца» — «крады», характерного для радимичских погребений, обнаружены в курганах у с. Белоусово. Эти и другие материалы свидетельствуют о том, что в результате освоения земель ополья русами племенные различия постепенно стирались и уже в начале XI в. в курганных древностях преобладал общерусский материал, в том числе и в курганах с сохранившимися племенными признаками²⁹.

Распространение пашенного земледелия как основы хозяйства привело к интенсивному освоению ополья, которое происходило уже в рамках третьего этапа — конец XI—XIII вв. Завершение государственного освоения земель радимичей и северян и прекращение к концу XI в. системы полюжья привело к тому, что дружинные лагеря и станы потеряли свое значение и превратились в рядовые деревни и села. Наблюдается тенденция к сокращению площади поселений при общем увеличении их числа. Осваивались берега мелких речек и оврагов с родниками³⁰. Группы концентрации памятников этого времени совпадали с границами распространения темно-серых суглинистых почв³¹. Сельские

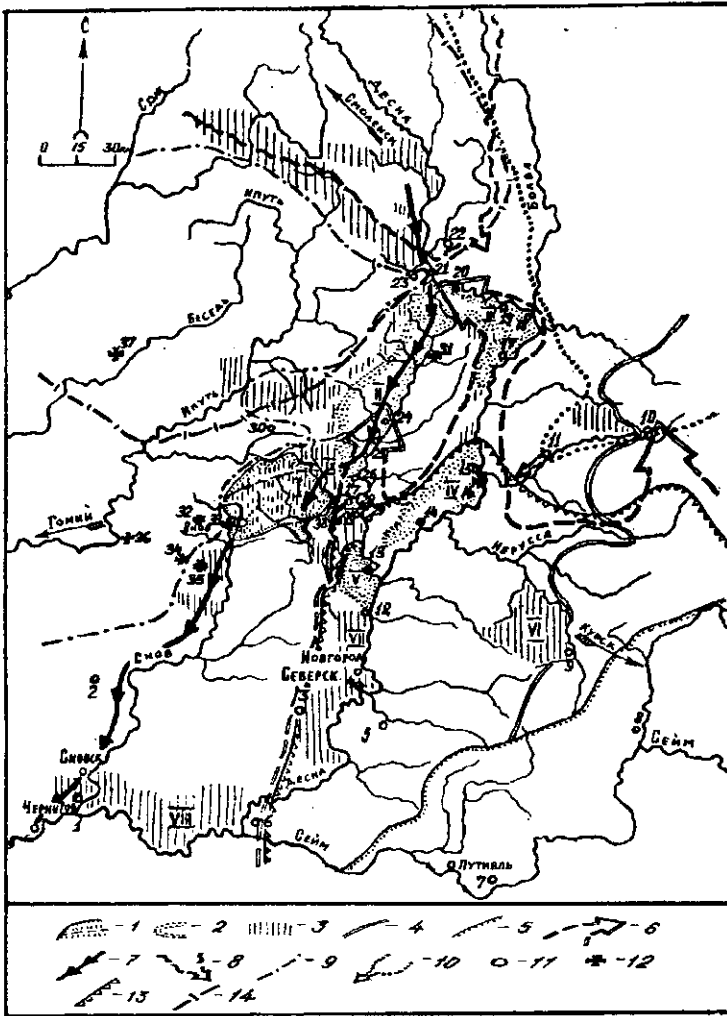

Рис. 4. Стародубское ополье и Подесенье в эпоху образования и раннего развития Древнерусского государства (IX — середина XI вв.) 1 — Шестовицы; 2 — Автуничи; 3 — Блистова; 4 — Горбово; 5 — Воронеж; 6 — Шабалиново; 7 — Волынцево; 8 — Студзенец-Голубовка; 9 — Севск; 10 — Слободка; 11 — Салтановка-Святое; 12 — Пушкари; 13 — Случевск; 14 — Кветуны; 15 — Любожичи; 16 — Нижние Новоселки (811/2 или 816/7 гг.); 17 — Полужье; 18 — Брянск («Чашин Курган»); 19 — Хотылево; 20 — Вщиж; 21 — Борча; 22 — Гришина Слобода; 23 — Пеклино; 24 — Почеп («Покровщина»); 25 — Рогово; 26 — Юдиново; 27 — Посудичи; 28 — Погар (Радош); 29 — Борки; 30 — Белогорщ; 31 — Малфа; 32 — Большой Кривец (955 г.); 33 — Медведово (983 г.); 34 — Митьковка (начало XI в.); 35 — Могилевцы (926 г.); 36 — Новозыбков (70—80-е гг. X в.); 37 — Ивановка-Лотаки (935/936 гг.); 38 — Бобрин (914/915 гг.).

I — Стародубское ополье; II — Присудостское ополье; III — Брянское ополье; IV — Трубчевское ополье; V — Вара-Судостское ополье; VI — Севское ополье (?) (по Н. И. Волковой, 1988); VII — Новгород-Северское ополье (?) (по В. К. Жучковой, 1974); VIII — Сосническое ополье (?) (по А. В. Шекуну); IX — стык Стародубского и Присудостского ополей; X — стык Стародубского и Вара-Судостского ополей (Полгарское ополье?).

Условные обозначения: 1 — Стародубское ополье с различными границами; 2 — достоверные ополья; 3 — ландшафты, близкие к опольям (предополья, предпесья, аналоги ополей, рамени) или предполагаемые ополья; 4 — северо-западная граница лесостепи по данным почвенных карт; 5 — северо-западная граница лесостепи по данным лесорастительных карт; 6 — северо-западная граница роменской культуры; 7 — «деснинский» участок пути большого полюдя (по Е. А. Шинакову); 8 — юго-восточная этнокультурная граница кривичей в конце X—XI вв.; 9 — восточная граница радимичей (по материалам курганов второй половины X—XI вв.); 10 — юго-западная этнокультурная граница вятичей (по материалам курганов конца X—XI вв., письменным источникам и отдельным находкам); 11 — наиболее значительные памятники эпохи государствообразования в Подесенье; 12 — монетные и монетно-вещевые клады X — начала XI вв.; 13 — наиболее вероятная северо-западная граница Новгород-Северского и Трубчевско-Курского княжеств; 14 — наиболее вероятная юго-восточная граница Смоленского княжества.

поселения конца XI—XIII вв. расположены достаточно компактно, расстояние между ними составляет около 3 км. Усилилась степень феодализации на землях ополья. Появился ряд небольших феодальных замков³², наиболее исследовано из которых городище у с. Рябцево. Подобного типа городища известны также у с. Горислово, Мытнич и других, однако они изучены пока лишь в ходе разведок³³. К городищам примыкали обширные селища-посады площадью до 10 га.

Сам Стародуб уже в XI в. был достаточно крупным городским центром, неоднократно упоминаемым в летописях. О важной роли, которую играл Стародуб, свидетельствует внимание и оперативность, проявленные Владимиром Мономахом, узнавшим о разорении города половцами. Город был достаточно силен в военном отношении. В мае 1096 г. в Стародубе укрылся Олег Святославич и более месяца выдерживал осаду Владимира Мономаха и Святополка Изяславича³⁴.

В XII в. летописи упоминают еще два города на территории Стародубского ополья. Под 1155 г. упомянут Синин Мост (нынешнее село Синин) и под 1160 г. — Росусь (село Рассуха)³⁵. Эти города располагались на юго-восточной и северо-восточной границах ополья и служили крепостями, защищавшими границы какого-то административного образования (волости ?), существовавшего на территории ополья³⁶.

На третьем этапе увеличивается плотность населения внутри ополья³⁷, на это время приходится его наивысший экономический и, возможно, политический расцвет.

Таким образом, в процессе антропогенного освоения территории ополья выделяется три этапа. Первый охватывает конец IX — середину X вв. и связан с деятельностью славянских племен радимичей и северян, а также началом проникновения русов на земли ополья. Ополье, оказавшееся в пограничной зоне радимичей и северян, подвергалось «государственному освоению». В силу преобладания подсеки и лесного перелога у радимичей, тем обстоятельством, что ополье находилось на «излете» продвижения северян, и его использование русами как одного из участков пути «большого полюдья», природный комплекс ополья не претерпевает значительных изменений. На этом этапе ополье с его плодородными почвами оказалось, как это ни парадоксально, менее заселенным чем, например, радимичское полесье³⁸.

Второй этап освоения ополья относится, вероятно, к середине X в. и связан с окончательным вхождением этой территории в состав ядра «Русской земли». Из-за распространения пашенного земледелия началось значительное изменение биокомпонентной структуры ландшафта ополья под влиянием антропогенного фактора. Об интенсивности притока населения косвенно свидетельствует то, что плодородные темно-серые и черноземообразные почвы не только распашивались, но и застраивались (посад Стародуба), использовались под курганные кладбища (Алефино). Ополье служило опорным пунктом для дальнейшей экспансии государства на земли радимичей и северян³⁹.

На третьем этапе (конец XI—XII вв.) пашенное земледелие достигло значительно большего уровня развития. Увеличилась плотность населения, как за счет продолжавшегося притока, так и в силу естественного прироста, связанного с улучшением благосостояния (?). В археологическом плане это проявилось в наличии «гнезд» поселений, совпадающих с границами распространения суглинистых почв, осваивались внутренние пространства ополья. Стародубское ополье переживало экономический расцвет и, возможно, стало отдельной административной единицей — городской волостью⁴⁰. Об экономической и военной мощи этого образования свидетельствуют неудачные попытки Новгород-Северского княжества овладеть землями ополья в 1167 и 1176 гг.⁴¹.

На этом этапе под влиянием антропогенного фактора шел процесс формирования ландшафта сельскохозяйственных полей, который завершился в XIII—XV вв.

Примечания

¹ Толочко П. П. Киев и Чернигов в IX—XIII вв. // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 15—21; Бланкоф Ж. Чернігів — суперник Києва? (з приводу його міського розвитку) // Чернігівська старовина. — 1992. — С. 6—14.

² Толочко П. П. Южная Русь: некоторые проблемы и перспективы историко-археологического изучения // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы / Славяно-русские древности.— Л., 1988.— Вып. 1.— С. 182.

³ Коваленко В. П. К вопросу о взаимоотношениях феодальных городов и округи в Чернигово-Северской земле // Из истории Брянского края. Мат-лы юбил. ист.-краевед. конф.— Брянск, 1995.— С. 64.

⁴ Беляева С. О. Про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я в X—XIV ст. // Старожитності Південної Русі.— Чернігів, 1993.— С. 82—86.

⁵ Ахромеев Л. М. Роль ландшафтов ополей в возникновении древнерусского государства // Тез. докл. межвуз. ист.-краевед. конф.— Брянск, 1988.— С. 67, 68.

⁶ См.: Ахромеев Л. М. Типология, генезис и ландшафтная структура ополей Центральной России.— Автореф. дис... канд. геогр. наук.— К., 1986.— С. 6, 7.

⁷ Шинаков Е. А. Брянский участок пути «Большого полядья» X в. // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ.— М., 1986.— С. 78.

⁸ Бабашкин А. Н. Брянская область. Географический и историко-экономический очерк.— Брянск, 1958.— С. 32.

⁹ Ахромеев Л. М. Генезис, история развития и хозяйственного освоения ландшафтов ополей центральной России // Воронеж, 1985 / Депонирована в ВИНТИ, №5540—85 УДК 911.53.— С. 15; Ср.: Шинаков Е. А., Гурьянов В. Н. Русско-радимичское пограничье середины X — середины XII вв.: природно-географический аспект // Гістарычна-археалагічны зборнік.— Мінск, 1994.— №3.— С. 249.

¹⁰ Ахромеев Л. М. Типология, генезис и ландшафтная структура ополей...— С. 11, 12.

¹¹ Шинаков Е. А., Ющенко Н. Е. Новые данные о Стародубском ополье // Вопросы археологии и истории Верхнего Поочья. Тез. докл.— Калуга, 1989.— С. 29.

¹² Шинаков Е. А. Освоение ополей в X—XII вв. // Брянские ополья: природа и природопользование.— М., 1991.— С. 75.

¹³ Шинаков Е. А., Ющенко Н. Е. Стародуб и его округа в конце X—XII вв. (некоторые итоги изучения) // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова.— Чернігів, 1993.— С. 59; См. также: Шинаков Е. А., Ющенко Н. Е. Стародуб и его округа в конце X—XII вв. // Проблемы социальной истории Европы: от античности до нового времени.— Брянск, 1995.— С. 24.

¹⁴ Григорьев А. В. О роменской культуре в Среднем Подесенье // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— К., 1988.— С. 73; Григорьев А. В. Сосница и роменско-русское пограничье в X в. // Минувле Сосниці та її околиць.— Чернігів, 1990.— С. 18.

¹⁵ Шинаков Е. А. Освоение ополей в X—XIII вв...— С. 76—79; Ср.: Ющенко Н. Е. Заселение Стародубского ополья в X—XII вв. (по материалам разведок и раскопок последних лет) // Песоченский историко-археологический сборник.— Вып. 2.— Ч. 2. Археология.— Киров, 1995.— С. 73.

¹⁶ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР.— М., 1982.— С. 157.

¹⁷ Шинаков Е. А., Гурьянов В. Н. Указ. соч.— С. 255—259.

¹⁸ Богомольников В. В. Курганы радимичей.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— М., 1988.— С. 13.

¹⁹ Седов В. В. Указ. соч.— С. 152, 153.— Карта 124; Богомольников В. В. Указ. соч.— С. 8.

²⁰ Давыдчук В. С., Фролов И. К. К истории заселения орловского течения Оки в I тыс. н. э. // КСИА АН СССР.— 1976.— Вып. 146.— С. 14, 15.

²¹ Шинаков Е. А. Освоение ополей...— С. 79.

- ²² *Фомин А. В.* Топография кладов куфических монет X в. междуречья Днепра и Десны // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— К., 1988.— С. 76, 77.
- ²³ *Шинаков Е. А.* Брянский участок пути «Большого полудья»...— С. 78.
- ²⁴ *Шинаков Е. А.* Северные границы «Русской земли» X в. // Тез. ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.».— Чернигов, 1990.— С. 149.
- ²⁵ *Шинаков Е. А.* О происхождении раннесредневековых городов в Среднем Подесенье // Труды V Международного конгресса славянской археологии.— М., 1987.— Т. 1.— Вып. 26.— С. 137.
- ²⁶ *Самоквасов Д. Я.* Могилы русской земли.— М., 1908.— С. 208—210.
- ²⁷ *Шинаков Е. А., Ющенко Н. Е.* Стародуб и его округа...— С. 60, 61; *Шинаков Е. А.* Поселение у с. Левенка (к вопросу о пунктах-погостах Древней Руси) // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС.— М., 1987.— С. 286.
- ²⁸ *Шинаков Е. А.* Освоение ополей...— С. 81.
- ²⁹ *Гурьянов В. Н., Шинаков Е. А.* Курганы Стародубского ополья // Проблемы археологии Южной Руси.— К., 1990.— С. 108—111.
- ³⁰ *Шинаков Е. А.* Освоение ополей...; *Шинаков Е. А., Ющенко Н. Е.* Стародуб и его округа...— С. 61.
- ³¹ *Шинаков Е. А.* К вопросу о естественных и антропогенных границах Стародубского ополья в конце X—XIII вв. // Археологические исследования в Центральном Черноземье в 12 пятилетке.— Тез. докл. и сообщ. II межвуз. науч. конф.— Белгород, 1990.— С. 101, 102.
- ³² *Шинаков Е. А.* О характере размещения населения на пограничье степи, лесостепи и леса в древнерусскую эпоху (по материалам Левобережья Днепра) // Гістарычна-археалагічны зборнык.— Мінск, 1996.— Вып. 8.— С. 248—250.
- ³³ *Коваленко В. П.* Городище у с. Рябцево Стародубского района // Тез. докл. межвуз. ист.-краевед. конф.— Брянск, 1988.— С. 101, 102; *Ющенко Н. Е.* Отчет о разведках на территории Стародубского района // Архив ИА РАН, Р—1, №12194.
- ³⁴ *ПСРЛ.*— Т. 2.— СПб., 1908.— Ст. 220, 221.
- ³⁵ Там же.— Ст. 477; 508.
- ³⁶ *Гурьянов В. Н., Шинаков Е. А.* «Внутренние пограничья» Древней Руси: к постановке проблемы // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я.— Білопілля, 1994.— С. 37.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ *Шинаков Е. А., Гурьянов В. Н.* О роли природно-географического фактора в освоении радимичами территории полесий // Песоченский историко-археологический сборник.— Киров, 1995.— Вып. 2.— Ч. 2. Археология.— С. 56—63.
- ³⁹ *Шинаков Е. А.* Влияние процесса «государственного освоения» на экосистемы Среднего Подесенья // Экологический опыт человечества: прошлое в настоящем и будущем.— М., 1995.— С. 36, 37.
- ⁴⁰ *Шинаков Е. А., Ющенко Н. Е.* Стародуб и его округа...— С. 61.
- ⁴¹ *ПСРЛ.*— Т. 2.— СПб., 1908.— Ст. 525, 526; 599.

В. М. Гур'янов, С. О. Шинаков

СТАРОДУБСЬКЕ ОПІЛЛЯ У ІХ—ХІІ СТ.

Стародубське опілля є унікальним регіоном в плані фізико-географічних характеристик та політико-географічного положення. Слабозаселене раніше балтами Стародубське «Археологія», № 2, 1998 р.

опілля у процесі заселення слов'янськими племенами у IX ст. опинилось між двома колонізаційними потоками — сіверян та радимичів, які з різних причин наприкінці IX — першій половині X ст. зачепили лише його околиці (I етап слов'янського заселення опілля). Водночас у зв'язку з функціонуванням шляху «великого полуддя» на околицях опілля виникли і перші становища русів, з'явилися скарби.

Другий період освоєння опілля (друга половина X — середина XI ст. тісно пов'язаний з процесом «державного освоєння» Києвом земель Подесення, для якого цей мікро-регіон слугував основною військовою базою. Фіксується приплив різноплемінного населення (поляни, скандинави, фіни, кривичі), яке концентрувалося у великих (понад 10 га) поселеннях типу с. Левенки. До цього періоду належать всі камерні поховання опілля, виникнення основної частини укріплених поселень. Розпочалося інтенсивне сільськогосподарське освоєння родючих (темно-сірих лісових та черноземоподібних) ґрунтів, підтримане державою.

Повне у демографічно-господарському плані заселення опілля, внутрішнє, аж до маленьких селищ на найдрібніших струмках, освоєння його земель припадає на третій період (кінець XI — XII ст.). Опілля (в основному в природних кордонах) стає, можливо, ключовою волостю з кількома містами та володарськими поселеннями на порубіжжі Чернігівського, Новгород-Сіверського та Смоленського князівств, переживаючи у цю добу економічний розквіт і стоячі на порозі зміни своєї екосистеми під впливом антропогенного фактору. У статті наводиться практично повна сучасна історіографія вивчення давньоруського періоду в історії Стародубського опілля.

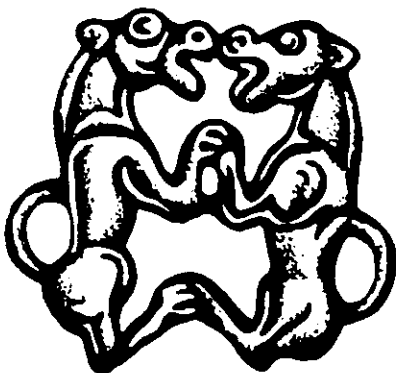
V. N. Guriyanov, E. A. Shinakov

THE STARODUBIAN OPOLIE IN THE 9TH-12TH CENTURIES

The Starodubian opolie is a unique territory in the physicogeographical aspect and as to the politico-geographical position. In the process of population of the Desna river banks by Slavonic tribes the Starodubian opolie, which previously was slightly populated by the Balts, in the 9th century had found itself between two colonization flows: the severians and the radimichi. In view of different reasons (a demographic reason for the severians and an economic reason — soils of opolie were unusable for cutting-fire agriculture — for the radimichi) those tribes populated only environs of that region at the end of the 9th and the first half of the 10th century (the 1st stage of the slavonic population of opolie). At that very time the first sites of the Ruses and treasures appeared in the environs of opolie as a result of functioning of the way «great polyudie» (the way for many people).

The second period of the opolie assimilation (the second half of the 10th and the mid of the 11th century) is tightly connected with the process of «statehood assimilation» of the Desna river territories by Kiev for which that region served the main military base. Various tribes concentrate in large (over 10 hectares) settlements near Levenki and Ryabtsevo: Polyane, Scandinavians, Finns, Krivichi. All chamber graves of opolie and appearance of fortified settlements belong to this period. Intensive agricultural development of dark-grey and chernozem soils begins. The state promotes population of the region.

Complete internal demographic-economic population of opolie, small sites on brooks included, development of the lands takes place in the third period (end of the 11th and 12th century). Opolie in its natural boundaries has become, probably, a key region with several towns and landlord settlements on the border of the Chernigov, Novgorod-Seversky and Smolensk principalities. In that epoch it suffered the prime of its economy and was on the eve of modification of its ecosystem under the effect of anthropogenic factors. The paper presents almost complete updated historiography of the old Russian period in the history of Starodubian opolie.

ОБ ОДНОМ ИЗ ИСТОЧНИКОВ ПО ИЗУЧЕНИЮ ЯЗЫЧЕСТВА

Н. В. Жилина

В работе автором предложено исследование отдельных изображений из зерни и скани, как знаков или символов, связанных с языческими представлениями славян.

Понимание ряда изображений на древнерусских украшениях, как знаков или символов, связанных с языческими представлениями славян, часто встречается в научной литературе. Обоснование возможности такого понимания является частью концепции Б. А. Рыбакова о славянском язычестве в целом¹.

Следует отметить, что противоположный взгляд не отражен в литературе достаточно подробно.

Высказываемые же в устных дискуссиях сомнения и возражения по поводу трактовки отдельных изображений из зерни и скани, как сохранивших остатки символических композиций, связанных с языческими верованиями, были достаточно многочисленны².

Целью данной статьи является ответ на эту критику.

Возражения сводились к следующим трем позициям. 1) недоказуемость смыслового содержания; 2) недоказуемость именно предлагаемого смыслового содержания; 3) оценка рассматриваемых композиций с чисто эстетической точки зрения как видов орнаментальных построений, заполняющих определенную геометрически-организованную плоскость, и отрицание в них смыслового содержания.

При построении эволюционных рядов украшений со сканью и зернью мы обратили внимание на процесс постепенного упрощения композиций, вписанных во второстепенные орнаментальные зоны украшения. Далекое не во всех случаях круг или подтреугольная часть украшения заполняются наиболее эстетически соответствующим образом (представляют собой точный без излишеств ответ на геометрическую форму пространства). Орнаментальные изображения, находящиеся в начале эволюционных рядов, часто значительно более сложны, и эта сложность не обусловлена ни формой предмета, ни формой его части, ни связью с орнаментацией на других частях украшения.

Без символики обошлась бы реалистическая картина, изображающая языческие представления о мире, или реальное изображение какого-либо обряда (будут изображены только предметы-символы, участвующие в обряде). Примеров таких изображений почти нет. Можно привести лишь изображения небесных колесниц, запряженных птицами³. При изображении идола (Збручский) реально изображается его четырехликая голова (мы узнаем, что он выглядит примерно так), но система представлений, связанная с ним, передана на столбце символично, так что остается нам непонятной, вызывая появление различных трактовок.

Следующей стадией является изображение отдельных персонажей, связанных с языческим представлением о мире, или обрядов с помощью их опреде-

ленных символов, но при этом символы изображаются достаточно реалистично. Пример — радимичская подвеска с головой быка, символически передающая обряд туриц⁴.

Попробуем представить языческий символ в системе представлений А. Ф. Лосева о структуре символа⁵.

Символ солнца является одним из наиболее общих, простых и не вызывающих возражений, поскольку каждый человек, начиная от ребенка и кончая современным исследователем, изобразил бы солнце в виде центра с отходящими равномерно во все стороны лучами (рис. 1).

По А. Ф. Лосеву символ — это, во-первых, смысл вещи, которую он констатирует и модельно порождает. Смысл солнца для нас в том, что это источник жизни на Земле. Лучи, расходящиеся от точки, направленные повсюду, порождают представление именно о таком смысле, и ни о каком другом. Чтобы у нас появилось представление о каком-либо другом источнике света или тепла, нужен уже другой символ с другими изобразительными деталями. Если мы что-либо убавим от простейшего символа солнца, то такое изображение уже не породит полного представления о солнце. Например, три луча, отходящие от точки, либо точка или круг без лучей.

Во-вторых, символ — это обобщение. Источник жизни — это обобщение в понимании солнца, в нем не отражены такие его качества, как жаркое и палящее солнце, создающее пустыни, и иногда уничтожающее ту же жизнь. В символе взято общее, главное, а не конкретные количественные проявления солнечного тепла.

В-третьих, символ — это закон вещи. Солнце творит жизнь. В символе не отражены конкретные проявления этого закона: рост растений, распускание цветов, благотворное влияние на человеческий организм.

В-четвертых, символ — закономерная упорядоченность вещи, ее модель, структура. Реальное солнце состоит из: 1) источника света и тепла; 2) расходящегося во все стороны света и тепла. В символике также две части: центр и лучи, соединенные вместе нашими актами символизации. Отдельно они не являются символами целостного солнца.

В-пятых, символ — внутренне-внешнее выражение сути вещи. Источник жизни выглядит как источник животворящих лучей от точки. Внешний облик выражает внутреннюю суть, которую ни с чем перепутать невозможно.

В-шестых, символ — знак, который вызывает у нас более сложную систему представлений о солнце, обозначая: не отраженный в нем рост растений; благо для человека; знание о солнце как о центре солнечной системы; представление о его трехфазности (восход, зенит и закат). Некоторые изображения являются уже не символами, а символическими картинками, то есть символами не солнца, а отдельных сфер его проявления (например, три солнца на пряхках, или трехбусинное кольцо с солярными знаками, как символизация трехфазности).

В-седьмых, символ — отвлеченная идейная образность, тождественная с вещью. Эта идейная образность (распространение тепла и света, источник жизни) может быть вся почувствована как образ, порождаемый только созерцанием символа. Это то, что реально несет изображение, сохраняющее структуру символа. Эта образная суть, реально сохраняемая художественным изображением, иногда даже и не похожим по внешней форме на символизируемое, может быть понята и без какой-либо конкретики, при отсутствии наших знаний о предмете, несущем символ. Мы вправе опираться здесь на свою способность к образному восприятию вещей и изображений. К этой части нашего сознания и адресован символ.

Он ориентирован на общее, это общее — и в нас. Эту общечеловеческую способность мы и осмелимся назвать одним малоиспользуемым источником для изучения языческих представлений. Малоиспользуемым, но много критикуемым и даже отрицаемым.

Стремление к буквальной расшифровке изображений критикуется справедливо. Мы действительно не знаем всей сложности представлений древних. Однако, по мысли А. Н. Афанасьева, она была не только сложна, но и не постоянна и взаимозаменяема⁶. Отметим, что неправомерно понимать любую работу с изображениями-символами, как их «расшифровку».

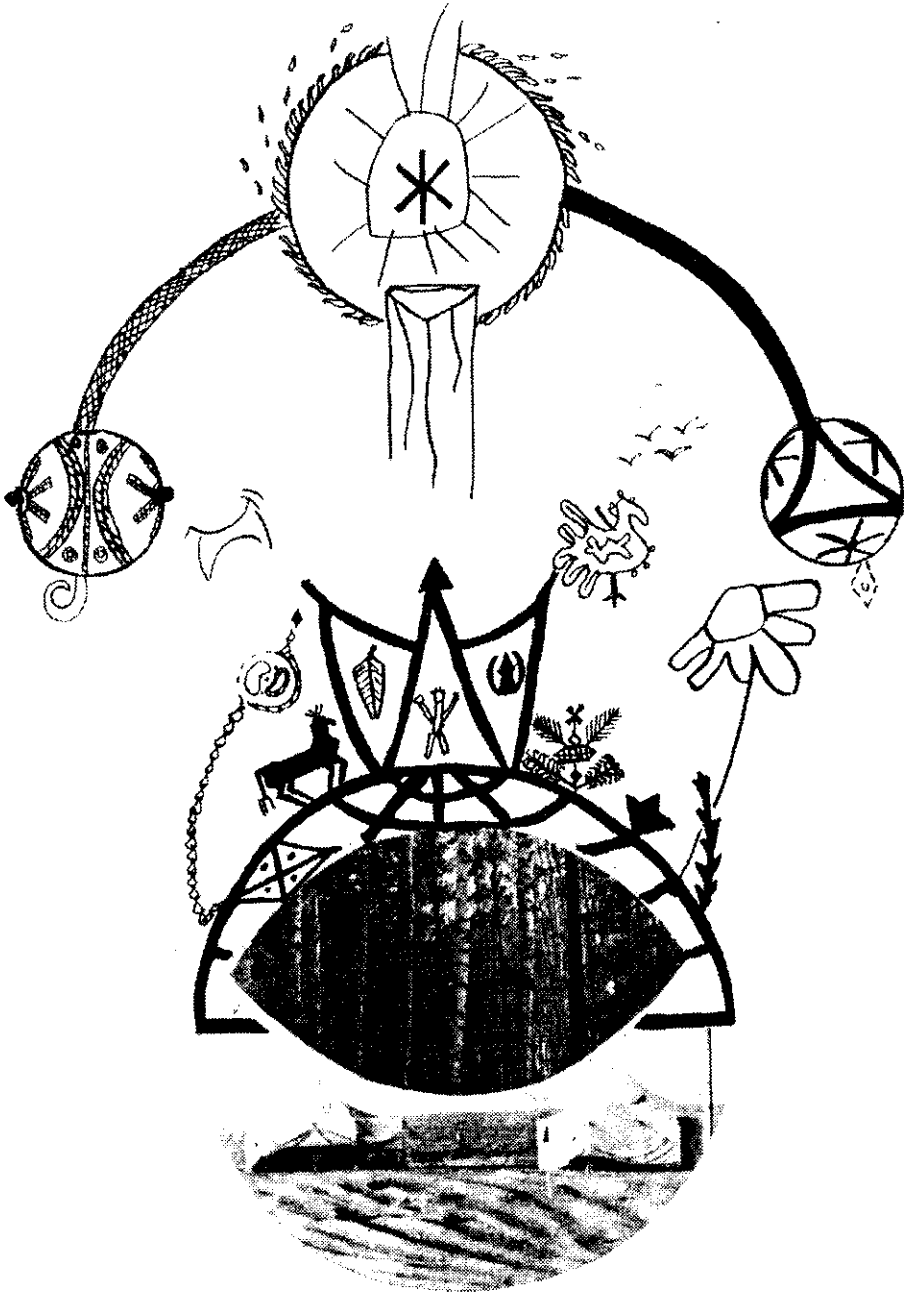

Рис. 1. Символ солнца и связанная с ним система представлений. (Использованы изображения, встреченные в археологических материалах разных эпох, русских народных вышивок, а также детские рисунки Саши Жилина в возрасте от 3 до 6 лет).

В качестве ответа на возможную здесь критику мы остановимся на определенном пределе понимания: на характеристике образно-идейной сути символического изображения. То есть, ограничим наше понимание символа отнесением его только к определенной сфере символизации языческих представлений: сфера символизации плодородия, сфера символизации рождения человека, сфера символизации благословения пространства. Может быть, удачнее говорить об общей сфере символизации благословения роста рождения и процветания всего живого.

Исходя из предыдущего анализа, ясно, что символ, являющийся высшим семантическим отображением, должен обладать изображением, характеризующимся постоянством, независимостью от других изображений, определенной автономностью и неразрушаемостью, входит ли он в символическую картину или в орнамент. Если это символ, стремление сохранить его изображение должно присутствовать, и, следовательно, может быть увидено нами.

Попытаемся выделить такие черты орнаментальных изображений (на примере изображений со сканью и зернью), которые позволяют предполагать символику и знаковость композиций или их элементов, а иногда, лишь остатки семантического значения.

На наш взгляд, это могут быть следующие черты: 1) проработанность деталей изображения, невоспринимаемая при общем взгляде на украшение (рис. 2, *I*, композиция на колоколовидной верхней части рясна); 2) нанесение орнаментов на незаметные участки (рис. 2, *IIб*, донная поверхность колоколовидной части рясна); 3) непонятная разница в орнаментации или орнаментальном членении однотипных или связанных композиционно частей украшения (рис. 2, *I*, разница в орнаментации центральной и боковых цепочек рясна; рис. 2, *IIа, б*, несовпадение в делении на подтреугольные части верхней и донной поверхности колоколовидного рясна); 4) сохранение изображения, несмотря на технологические неудобства (рис. 2, *IIIа* — стремление нанести треугольники зерни на бусину полуажурной конструкции; *IIIб* — нанесение сканого перекрестья с зернью на полностью ажурную бусину); 5) сложность и нерациональность орнаментальных схем, их неполная орнаментизированность (рис. 3).

Иногда в распоряжении исследователя имеется возможность сравнения анализируемого изображения со смысловым прототипом. В качестве подобных прототиповых изображений используются изображения русских народных вышивок. Мы также предприняли попытку определить смысловые прототипы для скано-зерневых композиций колоколовидных рясен, опираясь именно на композиции вышивок⁷ (рис. 2, *IVа*). При рассмотрении простых композиций цепочек колоколовидных рясен нам показалось довольно ярким и красноречивым сравнение их с орнаментальным решением значительно более ранних алтариков для жертвоприношения первых плодов. Ценность данного прототипа в том, что алтарь несомненно участвовал в обряде, связанном с магией плодородия. Изображение на верхней прорезной крышке алтарика полностью совпадает с изображением верхних бляшек центральной цепочки рясна. Изображение на нижней части алтарика полностью совпадает с изображением на нижних бляшках цепочек (рис. 2, *IVб*). Совпадают не только сами изображения, но и последовательность их нанесения сверху вниз.

Учитывая известное нам назначение алтарика, мы вправе предполагать на колоколовидных рясах отражение созвучных с магией плодородия представлений славянского язычества. По Б. А. Рыбакову ромб с точками в ячейках — это знак засеянного поля⁸. Изображения на верхних бляшках цепочки (как и на крышке алтарика) напоминают семядоли. Можно сомневаться в этих конкретных отождествлениях, но вряд ли кто-нибудь схематически изобразит засеянное поле по-другому; нельзя не отметить также и тот факт, что именно изображение предполагаемых семян выделено на центральной (более «защищенной») цепочке рясна. Обратим внимание на композицию колоколовидной части. Множество композиционных аналогий ей найдется в русских вышивках. Б. А. Рыбаков понимает подобное изображение как изображение двух Рожаниц с отображением их генетической связи: Рожаницы, Мать и Дочь.

Изображение показывает соподчиненность двух схематических женских изображений, явное главенство верхнего. Если мы откажемся от конкретики, то отнесем суть изображенного к сфере символизации рождения одного существа другим. Рождение человека ли, растения ли воспринимается человеком как чудо, исследователь это, или ребенок (табл.). Способность признать чудесность этого и отражается в изображениях, встреченных на древнерусских изображениях, и в представлениях эмоционального современного ребенка⁹.

Мы вряд ли сможем понять, почему колоколовидный верх рясна разделен на шесть частей, а донная часть — на семь. Со временем это стало непонятным и древнерусским людям, и число делений уравнилось. При созерцании этих

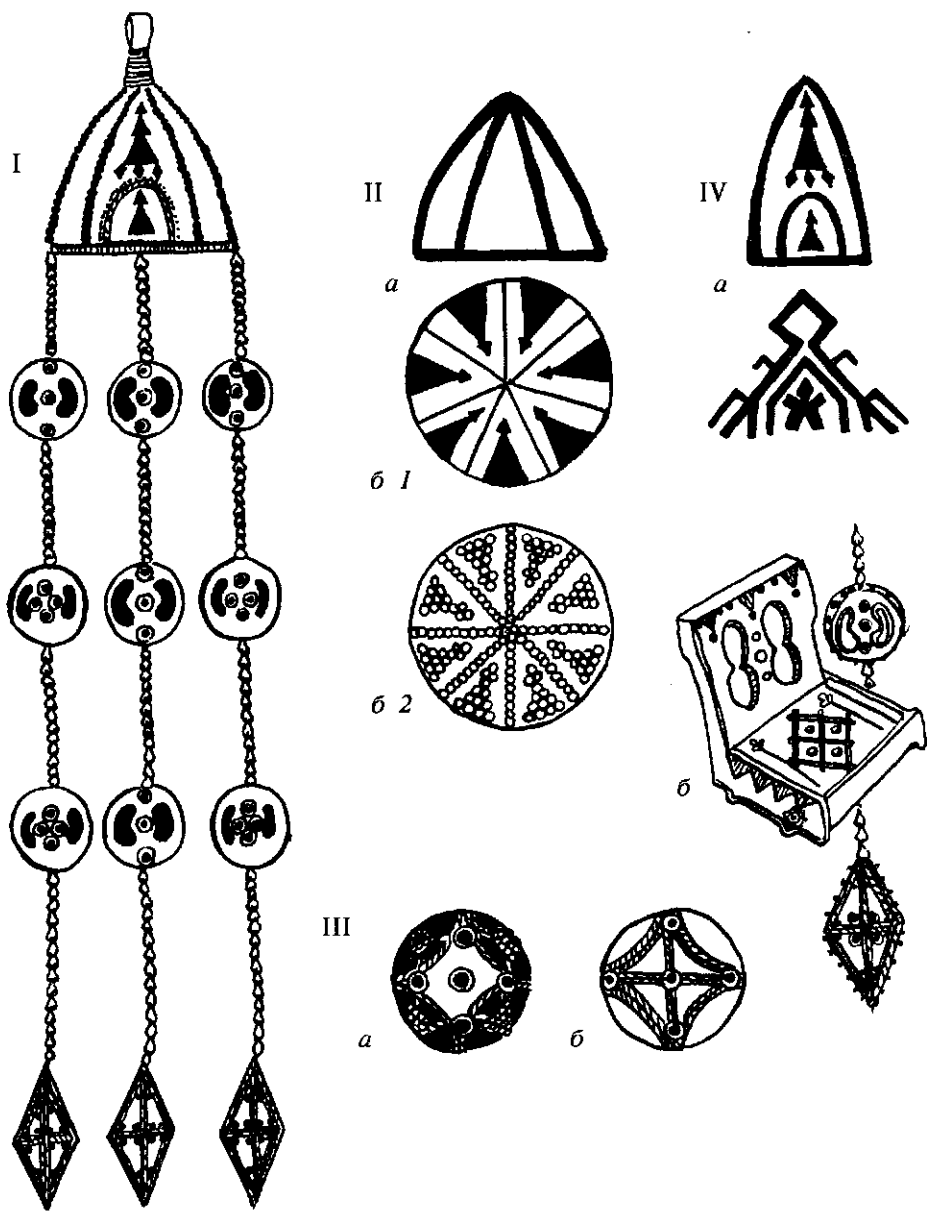

Рис. 2. Признаки смысловых композиций. I. Детализация изображения и несовпадение орнаментации однотипных частей. (Рясно из старорязанского клада 1868 г.) II. Несоответствие орнаментального членения верхней и донной поверхностей колоколовидного верха: а) деление конического верха на 6 частей (вид сбоку 1/2 подвески); б) деление донных поверхностей с орнаментацией на 7 частей (б1 — рясно из м. Мартыновка в Украине) и на 8 частей (б2 — рясна из Старой Рязани). III. Сохранение орнаментации, несмотря на технологическое неудобство: а) бусина трехбусинного украшения из киевского клада 1885 г. (ус. Есикорского), «ажурные» треугольники зерни; б) бусина трехбусинного украшения с ажурным перекрестьем из скани и зерни. IV. Сходства изображения со смысловым прототипом; а) сверху — изображение на рясне, внизу — на вышивке; б) неолитический алтарик для жертвоприношения первых плодов и бляшки цепочек колоколовидных рясен.

орнаментальных схем у нас не может возникнуть всего многообразия и полного объема представлений древних. В данном случае можно не ставить такой задачи.

Но не следует и отказываться от того, что является общим для нас и древних: образного восприятия и отображения видимого. Наше ощущение и наше чувство — также источник при понимании древних изображений.

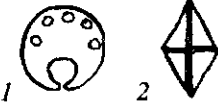
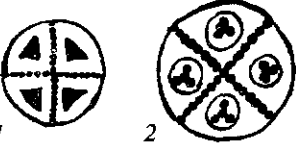
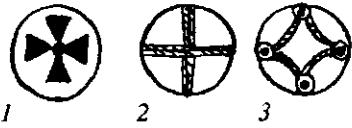

	а) предположение о смысловом содержании	б) чисто эстетическое решение
1		
2		
3		
4		
5		
6		

Рис. 3. Крайние точки (семантика и эстетика). Композиции из зерни и скани на украшениях. 1. Центральная розетка лучевого колта: а) Тверь, б) Старая Рязань. 2. Колоколовидный верх рясна: а) м. Мирополь (Украина), б) Старая Рязань. 3. Бляшки колоколовидных рясен: а) м. Мартыновка (Украина), б) Новгород, Старая Рязань. 4. Бусы трехбусинных украшений (а1, б) и бусина-«пуговица» из сахновского клада (Украина)(а2). 5. Бусы ожерелий (Старая Рязань). 6. Наконечники оправ крестиков (Старая Рязань).

Мы вполне можем предположить (почувствовать), что внешний облик колоколовидного рясна (небесный купол и струи добра, тепла или воды, льющиеся с неба) и его орнаментальные композиции на всех частях соответствуют сфере языческих представлений, связанных с культами рождения и плодородия.

Мы скажем так мало, и достаточно много: изображения, связанные с языческими верованиями древних славян, на украшениях с зернью и сканью есть.

Наряду с логическими рассуждениями и конкретными сопоставлениями, мы можем опираться и на собственное образно-чувственное восприятие орнаментального изображения, ставя при этом определенный предел при переходе к конкретным отождествлениям.

ОБРАЗНО-СУЩНОСТНОЕ СОДЕРЖАНИЕ В КОНКРЕТНЫХ ОПРЕДЕЛЕНИЯХ		
композиции		
Рожаницы: Мать и Дочь Генетическая связь между ними Старшая рождает младшую	Тетя-Солнце Дочка-Травка Мальчик-Листик	Рождение нового поколения чудесных существ
Исследователь Б. А. Рыбаков	Ребенок (7 лет)	Общее

Примечания

¹ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981; Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987; Городцов В. А. Дако-сарматские элементы в русском народном творчестве // Труды ГИМ.— М., 1926.— Вып. 1.— С. 7—36; Даркевич В. П. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси // СА.— 1960.— №4.— С. 56, 57; Чернецов А. В. Древнерусские знаки небесных светил // КСИА.— 1986.— Вып. 187.

² Мы имеем в виду дискуссию по поводу нашего доклада на Международном симпозиуме в Звенигороде, посвященном изучению славянского язычества, в 1994 г.

³ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян...— С. 345.

⁴ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси...— С. 665—668.— Рис. 118.

⁵ Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство.— М., 1976.— С. 36, 37.

⁶ Афанасьев А. Н. Древо жизни.— М., 1983.— С. 23, 24.

⁷ Жилина Н. В. Зернь и скань Древней Руси и русская народная вышивка // Живая старина.— 1996.— №3.— С. 24—28.

⁸ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян...— С. 49—51; Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси...— Рис. 99.— С. 575.

⁹ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян...— С. 486. Использовано высказывание Жилина Саши, выражающее впечатление от весеннего леса, освещенного солнцем.

Н. В. Жилина

ПРО ОДНЕ З ДЖЕРЕЛ ПО ВИВЧЕННЮ ЯЗИЧНИЦТВА

Розуміння деяких зображень на давньоруських прикрасах, як знаків чи символів, що пов'язані з язичницькими уявленнями слов'ян має дискусійний характер.

Автором запропоновано аналіз орнаментальних зображень із зерні та скані, виходячи з характеру внутрішньої структури символа, та власного образно-чуттєвого сприйняття. Визначено необхідність встановлення певної межі при переході до конкретних ототожнень.

N. V. Zhilina

CONCERNING ONE SOURCE FOR STUDYING HEATHENISM

Comprehension of certain images on old Russian adornment signs or symbols associated with heathen ideas of the Slavs is rather disputable.

The author suggests the analysis of ornamental images made of grains and scan basing on the pattern of the inner structure of a symbol and imaginary-sensitive perception of the author. It is proved to be necessary to outline certain border, when making particular generalization.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

ОЗБРОЄННЯ ВІЙСЬКА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

В. Г. Бережинський

Комплекс озброєння Київської Русі, що почав складатися з кінця IX ст., був настільки оригінальним, що багато дослідників, на жаль, мало знайомих з військовою справою, протягом багатьох років шукали витоки цієї своєрідності у геополітичному становищі Київської держави, навіть вважали, що був вироблений певний середній варіант комплексу озброєння, легший ніж західний, проте дещо важчий, ніж східний (рис. 1).

Насправді ж це питання є набагато складнішим. Дійсно, Київська Русь на північному заході мала важкоозброєного противника, а на південному сході — маневреного з недостатньо розвиненим важким захистним озброєнням. Тому військова думка Русі не могла не враховувати озброєння противника, не трансформувати його під свої потреби. Це явище не лише поширене у зброєзнавстві, але й закономірне. Проте не можна однаково успішно користуватися «середнім» озброєнням одночасно проти, наприклад, безобладункових, оснащених лише щитами, в основному, піших загонів балтійських, північно-східних слов'янських племен, що використовували списи, сокири, мечі та великі бойові ножі, а також важкої панцирної кінноти війська Хозарського каганату, захищеного шоломами, кольчугами, ламелярними панцирами, поножами, наплічниками, списками і шаблями, яке діяло до того ж разом з масами легкоозброєних лучників.

Комплекс озброєння війська Київської Русі створювався і розвивався на підставі величезного розмаїття наступальної та оборонної зброї конкретного противника і всіх союзників, а також наявності багатьох різних культурних традицій в епоху становлення давньоруської збройної культури. Він включав найширший спектр наступальної зброї, захисного обладунку, металеві артилерії, облогові техніки тощо. Набір озброєння київського і новгородського воїнів не був ідентичним, зброю князів і дружинників не можна порівнювати з бойовим спорядженням простих воїнів, не говорячи про ополченців, що воювали так званою народною зброєю, палицями, дрюччям, камінням, вилами, косами, серпами, ціпами, ланцюгами, арканами, багогами, гарпунами, заступами, прив'язаними до палиць ножами тощо. Різко контрастувала з озброєнням вітчизняного війська зброя найманців і союзників — скандинавів і степняків, які привносили на Русь свіжі елементи власних збройних культур і традицій.

Меч — основна бойова функція — рубляча, хоча йому і намагалися надавати і колючої, і ріжучої. У переказах і легендах меч виступає як свого роду «національна» руська зброя і символ воїнства. Він був на озброєнні у піхоти і кінноти.

На території Київської Русі знайдено понад 100 каролінзьких мечей кінця IX — першої половини XI ст. і 75 так званих романських (друга половина

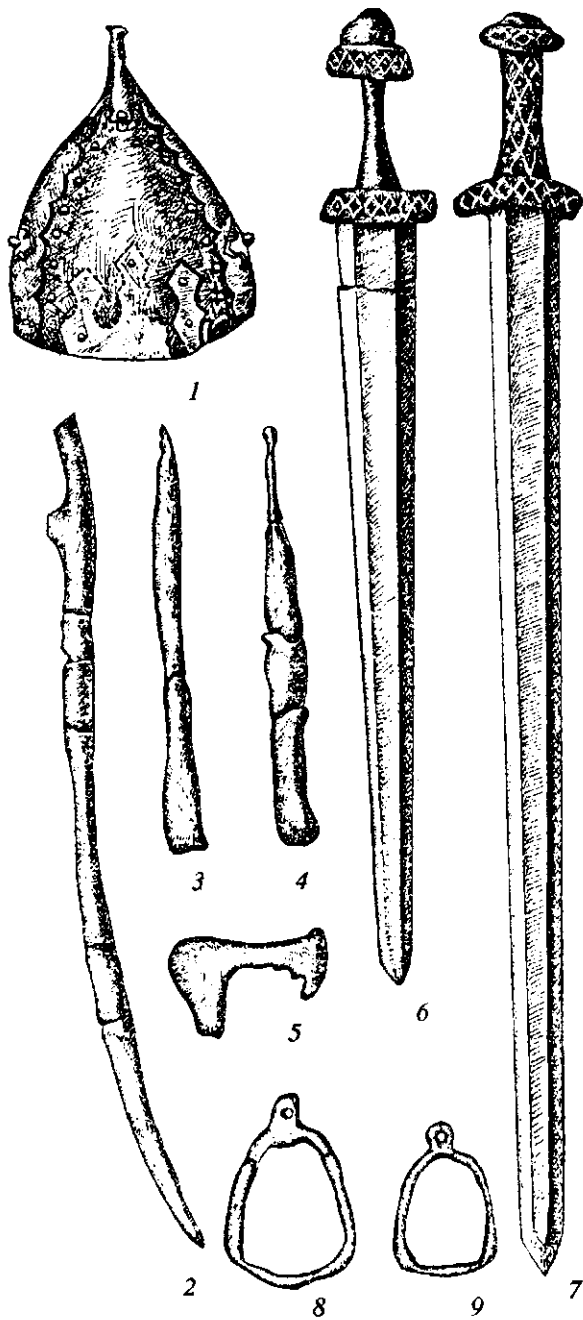

Рис. 1. Предмети озброєння та військового обладунку з чернігівського кургану «Чорна могила». 1 — шолом; 2 — шабля; 3 — спис; 4 — сокира; 5 — сокира; 6, 7 — мечі; 8, 9 — стремена.

більшу поверхню тіла. Слабкий вигин довгої шаблі давав можливість колоти противника. Такою шаблею «прободен бисть» князь Ярополк у 1087 р. Носилася шабля прив'язаною до пояса або на плечовому перев'язі з допомогою двох скоб або кілець, скріплених з піхвами. Піхви виготовлялися з дерева або металу, середина піхов теж була дерев'яною і клинок розміщувався у них як у жолобку, так що лезо не терлося і добре зберігалось.

XI—XIV ст.). Меч був рідкісною і коштовною зброєю. Володіти ним могли спочатку лише заможні воїни.

Конструктивно меч складається з широкої, гострої з двох боків, досить важкої смуги-клинка та короткого руків'я (трена, крижа). Частини руків'я називалися ябло, череп і огниво (гард, поперечне залізо або дужка крижа). З X ст. мечі за західними зразками починають виробляти і руські ковалі (меч з тавром ЛЮДОТА КОВАЛЬ).

Довжина мечів 80—105, ширина клинка до 6 см, вага 1—1,5 кг. Вони були гострими і гнучкими. За оснащенням мечами різних типів військо Київської Русі не поступалося арміям провідних європейських країн.

За класифікацією А. М. Кирпичникова усі мечі поділяються на кілька десятків типів. Меч носили, як правило, у піхвах з дерева, металу, шкіри тощо. За допомогою двох кілець біля устя меч підвішувався іноді до пояса, а частіше до перев'язу, що надівався через ліве плече.

Шабля — однолезвий вигнутий клинок зі скошеним у бік леза руків'ям, один з найдосконаліших видів холодної зброї, найпоширеніша зброя вершників. Завдяки вигину клинка і нахилу руків'я шабля має рублячоріжучу дію. Її удар має круговий характер, він виходить ковзкий і захоплює

Виробництво шабель було аналогічне виготовленню мечів. Деякі екземпляри руських шабель увійшли в історію і стали реліквією, та в середньому вони становлять: довжина шаблі близько 1,2 (клинки — до 100 см), ширина 3—3,7 см, двосічна третина або чверть нижньої частини клинка, вага без піхів — до 1,1 кг.

У Західній Європі основним видом холодної зброї був меч, у Київській Русі поряд з мечем застосовувалася і шабля, що позначалося на тактиці дій, розвитку бойових порядків, загальному рівні військової справи.

Кинджал — холодна колючо-рубляча зброя з коротким прямим або вигнутим, одно- або дволезовим клинком і руків'ям. Як зброя кинджал з'явився раніше за ніж. Кинджал застосовувався у Київській Русі як допоміжний засіб рукопашного бою. Був звичайним озброєнням кочовиків Східної Європи, хоча у маневреному кавалерійському бою ефективно використовувати кинджал було практично неможливо, тому в кочовиків цей вид зброї поширення не дістав.

Конструктивно кинджал складається з короткого клинка і руків'я. Для руського дружинника, як і для кочівника, кинджал був перш за все свідченням високого соціального стану воїна. Колір китиці на темляку визначав ранг його володаря. Кинджалами володіли окремі особи — військові вожді, найбільш удачливі воїни, тощо. Кинджал звичайно носили у піхвах, засунутим за пояс спереду або ззаду, на поясі, на перев'язі або навіть на шиї як амулет. Можна було носити його і засунутим за щит з внутрішнього боку. Як і меч кинджал був великою цінністю, піхви іноді оздоблювалися коштовним та напівкоштовним камінням.

Кинджал використовувався як засіб ураження броньованого противника у тісному бою. Навіть важким мечем складно було розрубати добірну броню, а укол кинджалом легше досягав мети.

Ніж — найпопулярніший, найстародавніший тип короткої клинкової зброї ближнього бою. Великими бойовими ножами типу скрамасакса билися й давні слов'яни, використовуючи їх як допоміжну, додаткову зброю з ріжучо-колючою, а іноді металевою функцією. Завдяки універсальності ніж використовувався і як бойове, і як господарське знаряддя. Основними типами ножів руського воїна були захалявний, підсайдашний, поясний та тесак. Носилися вони за халявою чобота, на поясі або у спеціальній портупей, піхвах, виготовлених з різних матеріалів (металу, дерева, шкіри, кістки тощо).

Різноманітність типів ножів зумовило строкагість їх будови та виготовлення. У загальному вигляді ніж — це оброблена відповідним чином смуга металу, що складається з клинка і хвостовика. На клинку розрізняють лезо, п'яту, обух, вістря, доли і ребра жорсткості. Руків'я ножів часто оздоблювалися. Деякі ножі Київської Русі є справжнім витвором мистецтва.

Спис — один з найдревніших та найпоширеніших видів холодної зброї колючої дії, у Київській Русі був головним наступальним засобом піших і кінних воїнів. Він призначався для ураження противника у ближньому бою або з невеликих дистанцій, коли виконував роль метальної зброї. У кінноті спис був зброєю першого удару. Вислів «преломить копье...» у дружинній поезії стало одним із символів військової доблесті. Спис не був такою дорогою і унікальною зброєю як меч або шабля, тому і був досить поширений. В усіх старовинних оповідях і на більшості малюнків воїни зображувалися майже завжди зі списками.

Наконечники списів — найчастіші з археологічних знахідок предметів озброєння поряд з наконечниками стріл. Цікавий щодо цього аналіз А. М. Кирпичникова: з 515 воїнів, похованих зі зброєю — 53 (10%) були лише зі списом; на 4 чоловіки, які володіли бойовою сокирою, припадало 3 зі списом.

Спис складається з дровка (ратовища, скелища тощо) і металевого наконечника, який у свою чергу складається з пера, тобто самого вістря, трубки або тулії, шийки — найтоншої частини між тулією і пером. Залізна оковка на кінці дровка також у вигляді маленького списа називалася підтоком або втоком. Наконечник списа міг мати найрізноманітніші розміри і форми: ланцетоподібну, ромбоподібну, чотиригранну, трикутну, у вигляді лаврового листа, широку і масивну (рогатина). Довжина піхотного списа приблизно дорівнювала зросту

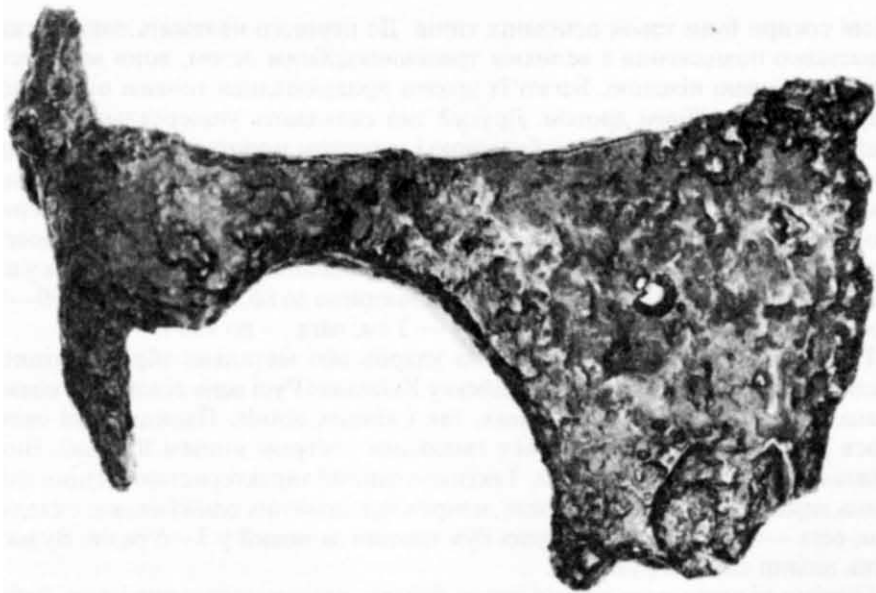

Рис. 2. Сокира X ст.

людини (180—200 см), кінного — 360 см, а іноді навіть досягала 500 см. Товщина древка — до 3,5 см. Усі наконечники мали вагу від 100 до 1000 г, довжину від 10 до 60 см.

Сулиця — металевий спис одноразового використання. Саме слово «сулиця» утворене від «сунути, совати, сулити» у значенні «штовхати». Давньоруські варіанти цього слова — луша, сов, копийце; з XVII ст. цей термін витіснено словом «дротик». Характерна особливість сулиці та, що вона менша за спис і більша за стрілу. Це найдавніший вид металевої зброї, який використовували давні слов'яни. За повідомленнями Маврикія візантійські полководці навіть рекомендували слов'янські дротики своїм піхотинцям, «які не уміли стріляти з лука...». Проте у київському війську вони не були так поширені як списи.

Сулиця складалася з важкого наконечника, що поділявся на перо (тобто вістря) і тулю (трубку), куди вставлялося легке і міцне деревко — ратовище. Пізніше на задню частину древка часто надівали тонку металеву оковку, щоб легше було вийняти сулицю з сагайдака, де вони носилися. Наконечники сулиць були з заліза і сталі. Вони виготовлялися двох типів — втулкові та черешкові. Стрижень черешкових був часто загнутим на кінці для кращого скріплення з деревком. Наконечники також прив'язувалися до древка і лише загнутий на кінці черешок входив у дерево. За формою сулиці в основному копіюють списи, тому для їх класифікації застосовують типологію списів. Більшість сулиць мали видовжено-трикутну форму, проте трапляються і ромбоподібні та лавролісті. Довжина наконечника сулиці — 15—20 см, вага — 100 г, довжина леза — 8—12 см, діаметр втулки (товщина древка) — 2 см. Довжина древка — 1,5 м. Сулицю метали на відстані до 50 м. Для метання на більшу відстань застосовувалися спеціальні ремінні петлі.

Сокира — один з найдавніших та найпоширеніших видів рублячо-колючої зброї ближнього бою (рис. 2). Нею озброювалися як піші, так і кінні воїни. Піші — великими сокирами — секирами, а кінні — «сокирками», тобто маленькими, які пізніше отримали назву «чекани».

Дія бойової сокири була заснована на методі рублення, тобто завдання могоутнього удару з розмаху по противнику гострою частиною леза. Задня пласка частина сокири називалася обухом, іноді обух збільшувався до розмірів булави.

Бойові сокири були трьох основних типів. До першого належать сокири скандинавського походження з великим трапецієподібним лезом, вони використовувались важкою піхотою. Багаті їх зразки прикрашалися тонким візерунком, інкрустованим срібним дротом. Другий тип складають універсальні сокири з невеликою, витягнутою донизу борідкою і коротким молотком на обусі або гладеньким обухом. Вони були дуже популярними у Східній та Центральній Європі. Сокири третього типу вважаються зброєю вершників, яка має степове походження. У них вузький трапецієподібний клинок з коротким лезом і довгий обух у вигляді молотка, рідше клевиця. Розміри бойових сокир коливаються у широких межах, середні їх розміри: руків'я довжиною до 80, лезо довжиною 9—15, шириною 12, діаметр обушного отвору — 3 см, вага — до 450 г.

Палиця — найпростіша холодна ударна або металевна зброя з міцного дерева у вигляді важкої дубини. У війську Київської Русі вона відома під назвою ослапа. Була на озброєнні як піших, так і кінних воїнів. Палиця іноді оковувалася металом або обтикувалася гвіздками гострим кінцем назовні. Виготовлялася з твердих порід дерева. Тактико-технічні характеристики різних типів палиць варіюють у широких межах, наприклад, довжина однієї палиці складала 1,2 м, вага — до 12 кг. Один кінець був товщий за інший у 3—5 разів. Вузький кінець палиці служив руків'ям.

Пізніми різновидами палиці стали булава, пернач, шестопер і под. Зображення палиці досить часто зустрічаються на мініатюрах давньоруських літописів. Іноді вона зображувалася з одним-двома сучками, іноді у вигляді дубинки. У війську це була зброя рядових воїнів. Простота виготовлення зумовила її велике поширення. З метою збільшення маси, міцності та сили удару бойового кінця, головку палиці посилювали бронзою, залізом, а у пізніші часи — великими шпичастими металевими шипами.

Булава — холодна зброя ударної дії у вигляді короткого руків'я з насадженням на один кінець масивним набалдашником. Перебувала на озброєнні піхоти і кінноти Київської Русі з XI ст. як допоміжна зброя.

За будовою булава схожа на палицю, має дерев'яне руків'я типу стрижня довжиною 50—60 см і головку у вигляді правильної кулі або грушеподібної форми. Залежно від форми, деталей будови і наверх розрізняють шість типів булав з різновидами. Корпус булави звичайно виготовлявся з бронзи або заліза, а середина (крім наскрізного отвору для руків'я) заповнювалася свинцем. Вага наверх досягала 200—300 г, без свинцевого наповнення — до 180 г. Товщина руків'я 2,5—3,5 см, іноді воно обкладалося мідним листом.

До особливий категорії належать булави з капа — твердого наросту на березі з 6—8 гранями. Їх вважають попередницями булав з віялоподібним розміщенням лопатей-шестоперів. На Русі вони були популярними на фінальному етапі Київської Русі, поважаючи до 450 г, у Європі — з XIV ст.

Булавою у випадку прямого удару можна було оглушити і вивести з ладу навіть захищеного обладунком воїна. Так, при дії багатошипною булавою у будь-якому напрямку сила удару обов'язково припадає на один, два або три сусідні шипи. Булавою користувалися у рукопашній битві, коли необхідно було завдати несподіваного і швидкого удару в будь-якому напрямку. Крім військового призначення булава пізніше була також символом влади.

Кистень — вид ударно-дроблячої зброї для рукопашного бою. Він призначався для ураження противника ударом важкої гирі, підвішеної на реміні, мотузку або ланцюгу, прикріпленому до короткої палиці. Як вантаж застосовувався ламель, кована гирка або спеціальна багатогранна бронзова відливка. На другому кінці палиці прикріплювалася петля (темляк) для надівання на кисть руки (звідси і назва). Ланцюг або ремінь могли і безпосередньо намотуватися на руку. Гирка кистеня, розкручена на реміні, отримувала значне прискорення і завдяки цьому мала велику ударну силу. Кистень був поширений серед кочовиків південного сходу, звідки він, напевно, і прийшов на Русь. Цікаво, що половина знайдених бойових гир знаходилася у Київській землі.

Кистень з ланцюгом і тулією має довжину 30, діаметр гирки — до 8, довжи-

ну тулії — 16—18 см, вагу — 200—300 г. Деякі кістені виготовлялися з кістки лося, їх вага складала 100—150 г. Вони звичайно були яйцеподібної форми з поздовжнім отвором по осі, куди вставлявся залізний стрижень з петлею на одному кінці для скріплення з ременем і заклепкою на другому. Кістяні гирі були поступово витіснені металевими, що пов'язано з посиленням обладунку і необхідністю мати надійнішу і довговічнішу зброю (кістка розколювалася) невеликого об'єму, проте з великою концентрацією сили удару.

У війську кистень, відомий під назвою «гастило», використовувався як допоміжна зброя. У Кенігсберзькому літописі є зображення кистеня в руках повсталих. Різновидом кистеня був фортечний батіг. Ним уражався противник, що знаходився знизу фортечної стіни.

Лук і стріли — основна і найважливіша метальна зброя для дальнього бою. Без участі лучників не обходилася жодна битва в часи Київської Русі. Деякі дослідники вважають, що у київському війську вмів стріляти з лука кожний воїн. Він був і у піхотинців, і у вершників, і у дружинників, що й відрізняло їх від західноєвропейських лицарів. Конструктивно використовувалися два типи луків — простий і складний. Дерев'яна основа складного лука називалася кадиб, середня частина — руків'я, бокові частини — плечі або роги. Форма такого лука нагадувала літеру «М».

Довжина складного лука коливалася від 110 до 170 см, звичайно з натягнутою тятивою — 120 см. Оптимальним вважався лук силою від 20 до 40 кг (для порівняння: сучасні спортивні луки мають силу як у найслабших давньоруських — 20 кг). Довжина стріли коливалася залежно від сили лука, зросту, сили та вправності лучника від 75 до 105 см. Товщина стріли — від 8 до 10 мм, вага — 50—80 г. Швидкострільність з лука складала до 10 пострілів на хвилину.

Залежно від способу насаду наконечники стріл поділяються на втулкові та черешкові. Вони мали найрізноманітнішу форму відповідно до вимог до них. Дальність стрільби складала до 230 м. Іноді використовувалися отруєні, запалювальні, свистячі та ін. стріли. Броневійні стріли були у змозі пробити різні види захисних обладунків, у тому числі кольчугу і дерев'яний щит.

Спорядження лучника (саадак) складалося з налуча (луб'я) — чохла для лука і тула (сагайдака, тохтуя) для зберігання стріл. Для захисту рук і пальців застосовувалися рукавички, напалечники, щитки тощо.

Самостріл (пуща) — один з видів ручної метальної зброї дальнього бою, що є модифікацією лука. На озброєнні війська Київської Русі самостріл перебуває з X ст., хоча археологічно підтверджено з XII ст. Своє походження самостріл на Русі веде від так званого лука, що насторожується, батьківщиною ж його вважають Китай. Пізніше — у XV ст. самостріл навіть було зображено на гербі Києва.

Конструктивно самостріл складався з дуже пружної дуги (власне лука), вставленої у дерев'яне ложе з прикладом (сохою). Ложе мало зверху один або кілька неглибоких жолобків, роль яких можна порівняти з ролю рушничого ствола. У жолобок вкладалися стріли або самострільні болти і по ньому при спуску тятиви отримували напрямок та летіли вперед. Пізніше для натягування тятиви почали використовувати різні пристрої.

У поході самостріл переносився на поясі, пристебнутим пряжкою, або за плечима. Дальність стрільби складала 150—200 кроків, іноді до 600 м. Сила удару самострільної стріли дозволяла пробивати кольчугу, а самострільного болта — важкий обладунок і навіть щити. Купчастість бою була досить високою, швидкострільність — 1—2 постріли на хвилину. Стрільба із самостріла не вимагала постійного тренування для підтримання форми, як стрільба з лука. Роль самостріла особливо зросла в XII ст. у період активізації фортифікаційної війни; він дуже ефективно використовувався при штурмі та обороні міст, у боротьбі з малорухливими піхотними строями, при рекогносцирувальній перестрілці ворожих ратей.

Ручна праща — метальна зброя для ураження противника на досить великій відстані. Була поширена у стародавніх слов'ян та рядових воїнів-пращників

Київської Русі. У літописних зведеннях на багатьох мініатюрах можна бачити, як під час бою над головами воїнів літають камені. Напевно, для їх метання використовувалася праща. На жаль, до нас не дійшов жоден давньоруський зразок цієї зброї, проте її зображення є у Никонівському літописі. Відомо кілька типів цієї зброї.

Першими і найпоширенішими снарядами для пращі були гладенькі камені круглої або овальної форми. Поряд з ними застосовувалися і глиняні, бронзові, свинцеві та залізні снаряди. Пращик мав до 10 снарядів. Щоб влучити у ціль, необхідні були певні навички. Дальність кидання ручної пращі досягала 200 кроків (150 м).

Праща часто використовувалася при обороні міст. У війську Данила Галицького і його брата Василька були цілі загони пращиків, які діяли разом зі стрільцями. Звичайна ручна праща стала основою конструкції легких і важких металених машин, які також перебували на озброєнні війська Київської Русі.

Метальна артилерія — застосовувалася військом Київської Русі в основному для облоги та оборони фортець і міст. Літописи згадують про металені машини понад 130 разів, вони застосовувалися більше ніж у сорока відомих бойових ситуаціях. Найдавніші відомості про застосування металених гармат слов'янами належать до VI ст., літописи називають їх замишленнями, пороками, пускичами тощо. Якщо у давнину всі металені машини поділялися на балісти і катапульти, то сучасна класифікація розрізняє їх за принципом дії: настільного — балісти і бриколи, невісного — катапульти і фрондиболи.

Легка ручна «праща» складалася з рухомої підойми, укріпленої на вертикальному стояку. На одному кінці підойми була праща, на другому — ремені натягування. При різкому натягуванні ременів підойма починала обертально рухатися. Частина її разом з пращею піднімалася вгору і камінь вилітав з пращі. Заввишки машина була на два людських зрости, обслуговувало її 8 осіб. Вона швидко розбиралася і пересувалася у розібраному вигляді. Вага снаряду, що кидався (камінь, залізо, «вогняні горщики»), — 75—175 кг, дальність стрільби — 85—140 м.

Важка «праща» з противагою складалася зі стійкої основи (звичайно два вертикальні стояки), до верхньої частини якої кріпилася нерівноплечова підойма, що оберталася. На довгому кінці підойми прикріплювалася праща, а на короткому — противага, часто рухома. Принцип дії таких машин можна порівняти з криничним журавлем або шлагбаумом. На озброєнні війська Київської Русі були різні види таких машин з противагою. Дальність пострілу з них була до 500 м, вага снаряду — понад 40 кг. Важкі типи цих машин іноді досягали величезних розмірів, їх будували безпосередньо біля стін оточених міст.

Катапульти (пороки) приводилися в дію силою пружності скручених волокон. Основою їх була рама з товстих окутих колод. Два стояки з поперециною нагадували ворота. Нижній кінець колоди, яка служила підоймою для кидання важких каменів, було продіто крізь туго скручені канати з кишок волів. Верхній її кінець був у вигляді ложки. Кам'яний снаряд масою 150—480 кг катапульта метала на 250—400 м, з масою до 30 кг і стріли — до 850 м.

Фортечний самостріл (баліста) — це великий лук, дія якого була основана на силі пружності натягнутої тятиви. Основою конструкції самостріла був дерев'яний станок (ложе) із спрямовуючим жолобом для снаряду. Інший тип мав станок, виготовлений з двох з'єднаних брусків, між якими ходив повзун для каменя з зацепом для тятиви. Кут нахилу надавався гарматам за допомогою вертикальних стояків, укопаних у землю, земляного насипу або дерев'яної платформформи. Обслуговувалися самостріли 1—2 воїнами. Розмішувалися такі гармати групами від 2 до 8. Деякі самостріли встановлювалися на особливому станку (рамі) з колесами. Були і стаціонарні великі самостріли іншої конструкції. Вони могли метати бочки з смолою, важкі стріли, обкуті колоди на відстань 400—600 м, обслуговувало їх кілька осіб, на підготовку пострілу треба було від 15 хвилин до години. Були і самостріли, що діяли за принципом рогадки.

Бриколь являла собою станок з вертикальним стояком, у верхній частині

якого був отвір для укладання важкої стріли. Метання стріли здійснювалося шляхом різкого удару по її хвосту пружною дошкою.

Облогова техніка призначалася для руйнування фортечних стін, башт, воріт, висадження штурмових груп на стіни ворожої фортеці. Широко застосовували облогову техніку стародавні слов'яни. Прокопій Кесарійський навіть стверджував, що слов'яни уже у змозі захоплювати візантійські фортеці. Лінія цих фортець на правому березі Дунаю побудована Юстиніаном I, не змогла вистояти під ударами військ слов'ян. Застосовувалася облогова техніка і князями Київської Русі — Олегом у 907 р., Ігорем у 941 р., Святославом у 967—971 рр. та ін.

Облогова техніка війська Київської Русі включала ряд стінобитних, руйнівних і облогових машин та пристроїв. До них належать таран, ворон, «гуляй-город», рухомі башти з відкидними місточками для виходу на стіну, різноманітні щити для захисту від стріл і каменів (у т. ч. «плетена стіна»), «черепаха», штурмові драбини з гаками, величезні стінні бурави та ін.

Таран — постійний снаряд більшості стінобитних машин. Найпростіший таран являв собою обкуту колоду довжиною до 20 м з твердої породи дерева з металевим наконечником. Таран на руках підносили до фортечної стіни, і кілька чоловік, розгойдуючи його, завдавали удари по стіні або воротах. Деякі тарани робили дуже важкими. Їх підвішували на рухомому візку, який можна було підкотити до споруди. Крім того, візок служив захистом для воїнів, які обслуговували таран (іноді чисельність обслуги доходила до 100 чоловік).

Ворон — один з найпростіших і найпоширеніших типів машин, що використовувалися для руйнування фортечних стін, висадження на них штурмових груп.

За тривалої облоги створювалися **облогові башти (тури)**. Вони будувалися на віддалі від фортеці, висота їх дорівнювала висоті стін міста. На нижньому поверсі башти розміщувався таран, на верхньому майданчику стояли легкі катапульти і балісти, які зганяли зі стін захисників фортеці.

«Гуляй-город» — рухомий облоговий пристрій у вигляді дерев'яного паркана на колесах, ховаючись за яким, ті, хто нападав, наближалися до стін ворожої фортеці.

Черепахи являли собою зімкнені щити для захисту воїнів, які атакують фортецю, від стріл противника.

Приміт являв собою величезну купу колод і гілок. Був призначений для висадження штурмових груп.

Облогові драбини будували, як правило на місці, як і стінні бурави, а гаки, мотузки, лопати, заступни, ломы тощо возилися в обозі війська.

Захистний обладунок.

Шолом — один з видів захисного обладунку, який являє собою металевий головний убір, що захищав голову воїна від стріл і ударів холодною зброєю. У IX—XI ст. шоломи виготовлялися з кількох металевих платівок, що з'єднувалися заклепками і стягувалися знизу обручем. Після того, як шолом було зібрано, його оздоблювали накладками з орнаментом або малюнком, іноді з коштовних металів. На обручі робилися отвори для прикріплення кольчужної бармиці — сітки, що прикривала шию, і, частково, плечі та груди. Поширений був і плавно вигнутий сфероконічний шолом зі стрижнем зверху.

У XII ст. форма шолома ускладнюється, з'являються наносники, вирізи для очей. «Ніс» являв собою металеву смугу, яка проходила через отвір у козирку, ободі шолома. Він спускався або піднімався з допомогою «шурупця», а у ранніх шоломах прикріплювався непорушно. Основна частина шолома кувалася у цей час з одного шматка металу.

У зв'язку із збільшенням ваги обладунку на Русі у XII—XIII ст. з'являються шоломи з маскою-личинкою, що захищала обличчя воїна як від рублячих, так і від колючих ударів. Маски-личини мали прорізи для очей та носові отвори і закривали половину або все обличчя. Такий шолом надівався на підшоломник-прилбицю і носився з бармицею. Окрім безпосереднього призначення захисту обличчя воїна, маски-личини оформлювалися так, щоб залякати противника.

Рис. 3. Давньоруський воїн (реконструкція П. П. Толочка).

а утримувався на плечах шлейками або виготовлялася у вигляді жупана — з розрізом спереду. Замість степових кроїв, використовувалося запозичене у візантійських бронників «пончо», з розрізами по боках і на одному плечі, часто з оздобленням подолу і рукавних пройм бахромою з рядів металевих платівок, нашитих на шкіру або тканину.

Луската броня виготовлялася з металевих платівок, пришитих верхньою частиною до м'якої основи, які по горизонталі перекривали одна одну, а вертикально розміщувалися лускоподібно. Луската броня була довжиною до стегон. Подол і рукава її іноді були викладені довшими, ніж уся броня, платівками.

Броня — стародавня назва обладунку, слова, що увійшло у військовий побут у XIV ст. Вона була у вигляді сорочки довжиною до стегон і зроблена з металевих кілець або платівок.

Кольчуга (кільчаста броня) складалася з залізних кілець, зварених і склепаних одне з одним. Вона була винайдена у III ст. до н. е. кельтами і до середини I тис. поширилася від Британії та Скандинавії до Аравії і Тянь-Шаню. Причому, саме в Європі у IX—XII ст. вона була практично єдиним видом металевої броні.

На виготовлення кольчуги йшло 25 тис. кілець з 600 м дроту. Іноді між залізними вплітали ряди мідних кілець, що надавало їй ошатного вигляду. Важила кольчуга приблизно 6,5 кг. Після того, як зберуть, її чистили і шліфували до блиску.

Платівчаста броня була зроблена зі зв'язаних між собою і насунутих одна на одну металевих платівок. Вважається, що ця броня прийшла на Русь з хозаро-мадьярського арсеналу. Проте, на відміну від своїх прототипів, платівчаста броня мала покрій не корсета-кіраси, що складався з наспинної та нагрудної частин, з'єднаних по бокам застілками,

Порівняно з платівчастою бронею, луската була еластичнішою, оскільки опуклі лусочки, прикріплені до основи лише з одного боку, дозволяли воїну вільніше рухатися, що було особливо важливо для кінного бійця. Добірні вершники княжої дружини могли за хозаро-мадярською традицією носити дві броні одночасно — знизу кольчугу, а зверху платівчасту броню.

Щит — один з елементів захисного обладунку, призначений в основному для захисту воїна від поранення холодною зброєю. Ранні руські щити були дерев'яними, діаметром 70 см, плоскими і складалися з кількох дощечок товщиною до 1 см. Вони були зручними для відбивання ударів. Дерево могло обтягуватися товстою шкірою. По краю часто набивали обоймочки. У центрі пропилювався круглий отвір, який зовні закривався опуклою металевою бляхою-умбоном.

У X ст. щит стає опуклим. Це підвищувало його захисні якості. Щит був неважкий, придатний для пішого воїна та вершника. Візантійським запозиченням вважають, поширені на Русі з XI ст., краплеподібні щити. Вони зручно прикривали вершника від підборіддя до колін. З удосконаленням шолома верх щита усе більше вирівнюється, оскільки відпала необхідність прикривати обличчя. Крім дерева, щити виготовлялися з заліза, очерету, шкіри. Колір щита міг бути найрізноманітнішим, проте на Русі явна перевага віддавалася червоному кольору.

Отже, Київська Русь була величезною «лабораторією», де удосконалювалася збройна справа, видозмінюючись під впливом сусідів, найманців і союзників. Проте не була загублена своя національна вітчизняна основа. Як збройнотехнічна, так і тактична складова військової справи вбирали в себе іноземні елементи, утворюючи унікальний симбіоз, ім'я якому «руський бій», що дозволяв різним ворогів перемагати різними прийомами і різною зброєю.

Рекомендована література

Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник.— М., 1944.

Асмолов К. В. История холодного оружия. Восток и Запад.— М., 1993.— Часть 1.

Военный энциклопедический словарь.— М., 1983.

Горелик М. В. Воины Киевской Руси IX—XI вв. // Цейхгауз.— 1993.— № 1.

Довженко В. Й. Військова справа в Київській Русі.— К., 1950.

Киртичников А. М. Битви стародавньої Русі (IX—XIII ст.) // Український історичний журнал.— 1960.— № 10.

Киртичников А. М., Медведев А. Ф. Вооружение // Древняя Русь. Город, замок, село.— Археология СССР.— М., 1985.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ДО ІСТОРІЇ БОСПОРСЬКОГО ЦАРСТВА В III ст.

Зубар В. М.

Результати археологічних досліджень свідчать, що в 30-х рр. III ст. до південно-східних меж Боспорського царства вдерлися вороги. Так, при розкопках Горгіппії простежено шар пожеж та руйнувань. На підставі комплексного аналізу джерел дослідники дійшли висновку, що загибель цього античного центру треба відносити до часу після 239 р.¹. Характер будівельних залишків, які можуть бути пов'язані з часом після цих подій, свідчить, що після розгрому життя на місці Горгіппії пізніше відродилось, але в порівняно менших масштабах². З вторгненням варварів, в результаті якого загинула Горгіппія, І. Т. Круглікова пов'язує нову хвилю скарбів, найпізніші монети з яких датуються 30-ми рр. III ст.³. Однак цікаво, що в цей час було зруйновано не всі античні центри Азіатського Боспору. Наприклад, при розкопках невеличкого містечка Кепи слідів пожеж та руйнувань, які можна було б пов'язати з подіями 30-х рр. III ст., не зафіксовано⁴. Міста та поселення Європейського Боспору також аж до початку 70-х рр. III ст. існували без будь-яких серйозних потрясінь⁵. Таким чином, зараз можна стверджувати, що в 30-х рр. III ст. варварами було зруйновано лише Горгіппію. Інші райони Боспорської держави, в тому числі й Танаїс, в цей час не постраждали.

І. Т. Круглікова вважала, що розгром Горгіппії та зміни ситуації на південно-східних кордонах Боспору слід пояснювати встановленням гегемонії аланів у степах Приазов'я та на Північному Кавказі⁶. Однак цілком вірогідним може бути й інший шлях вирішення цього питання. З повідомлення Йордана відомо, що у 30 — 40-ві рр. III ст. готи, які просувалися з півночі Європи, розділилися на західних та східних, які й прийшли в район Меотиди⁷. Причому, локалізуючи готів у цей час, Йордан пише, що третє місце їх розселення було «на Понтійському морі з другого боку Скіфії»⁸. Виходячи з цього писемного джерела, можна говорити, що готи оселилися не лише на північному березі Меотиди, але й десь на південно-східних землях Боспора, прилеглих до Чорного моря. Тому не виключено, що Горгіппію першою серед боспорських міст та поселень було зруйновано під час навали коаліції варварських народів, на чолі яких стояло одне з германських племен, що прийшли з півночі. Посередньо про це зокрема свідчить монетний скарб, знайдений 1987 р. під час розкопок Горгіппії, до складу якого входили не тільки боспорські монети, але й монети Херсонеса та Тіри⁹. Швидше за все його міг заховати на території зруйнованого міста один з варварів, який прийшов сюди з північного заходу.

У цьому відношенні дуже показовими є знахідки варварських імітацій римських денаріїв, найраніші екземпляри яких датуються першою половиною — серединою III ст.¹⁰. Зараз встановлено, що ці монети належали не місцевому населенню, а племенам, які прийшли на Боспор з північного заходу, бо їх основний ареал збігається з територією поширення черняхівської культури¹¹. Окрім районів, зайнятих носіями черняхівської культури, варварські імітації римських монет знайдено на порівняно обмеженій території Азіатської частини Боспору, в

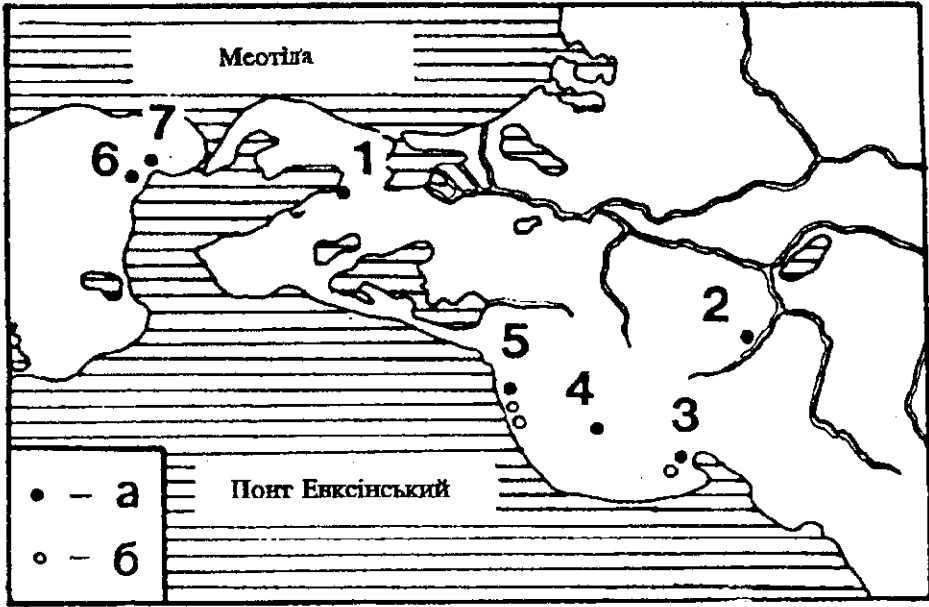

Рис. 1. Скарби та окремі знахідки варварській імітації римських денаріїв на території Боспору. За Л. П. Казамоновою, В. В. Кропоткіним, Н. О. Онайко, М. Д. Нестеренко, О. І. Саловим, О. І. Анісімовим: а — окремі монети; б — монетні скарби. 1 — Фанагорія; 2 — С. Кримська; 3 — Новоросійськ; 4 — с. Раєвська; 5 — район Гор'гіппії; 6 — Тірітака; 7 — Пантікапей.

Пантікапей, Тірітаці, на Північному Кавказі та Танаїсі¹² (рис. 1). При цьому необхідно підкреслити, що досить багато таких монет знайдено саме в районі Гор'гіппії,¹³ де вони, судячи за знахідками, разом з боспорськими монетами в скарбах, перебували в грошовому обігу поряд с останніми¹⁴.

Наведені факти з певною мірою ризику дозволяють зазначити, що в другій половині 30-х рр. III в. частина готів досягла Кубані й розгромила Гор'гіппію. Причому, концентрація в цьому районі варварських імітацій римських денаріїв свідчить, що чужинці зруйнували не тільки це квітуче місто, але й осіли тут на порівняно тривалий час. Посередньо на користь такого висновку свідчать і скарби з монетами пізнішого часу, знайдені на території Гор'гіппії¹⁵. Цілком можливо, що варвари оселилися на території Раєвського городища, де знайдено дві срібні монети — варварські імітації, але внаслідок поганої збереженості верхніх культурних шарів цієї пам'ятки це можна поки що тільки припускати¹⁶. Грецьке населення під час цієї навали, вірогідно, було частково знищено, а решта переселилася до Пантікапею та району Феодосії, про що можна говорити на підставі результатів аналізу просопографічного матеріалу, проведеного останнім часом¹⁷.

У зв'язку зі сказаним, особливо цікавою є розповідь Зосима про перший похід готів уздовж східного узбережжя Чорного моря 255(256) р.¹⁸. Зосим пише, що варвари взяли у боспорців кораблі та попрямували до Пітіунту. Пограбувавши його, вони повернулися назад¹⁹. Зосим не вказує звідки було розпочато цей похід. Однак зовсім не виключено, що в ньому, швидше за все, взяли участь готи та інші варвари, які жили на Азіатському Боспорі. Напрямок цього походу, як і наступного, 257 р., показує, що варвари, які брали в ньому участь, були добре обізнані з розмірами тієї здобичі, яку можна було захопити в таких містах, як Пітіунт, Фазис або Трапезунт. А це, у свою чергу, може бути ще одним посереднім аргументом на користь того, що під час вказаних походів провідну роль відігравали саме варвари, які в 30-х рр. III ст. розгромили Гор'гіппію та оселилися в південно-східних межах Боспорського царства.

Зрозуміло, що зроблені висновки потребують додаткової аргументації й мають бути підкріплені новим безсумнівним археологічним матеріалом. Хоча, зважаючи на те, що готи, просуваючись на територію Східної Європи під впливом інших народів поступово втрачали притаманні саме їм етнографічні риси, ви-

ділення суто германських елементів на археологічному матеріалі пов'язано з певними труднощами²⁰. Але до появи нового матеріалу, який спростує чи підтвердить зроблені висновки, наведені міркування, як уявляється, не можна ігнорувати.

Примітки

¹ *Кругликова И. Т.* Боспор в позднеантичное время. — М., 1966. — С. 12, 40; *Кругликова И. Т.* Раскопки некрополя в районе Астраханской улицы в 1954 — 1964 гг. // *Горгиппия*. — 1982. — II. — С. 117 — 149; *Фролова Н. А.* Монетное дело Рискупорида III (211—226 гг.)//НЭ. — 1980. — Т. XIII. — С. 104; *Алексеева Е. М.* Юго-восточная часть некрополя Горгиппии// *Горгиппия*. — 1982. — Вып. II. — С. 2 — 116; *Алексеева Е. М.* Горгиппия в системе Боспорского царства первых вв. н. э. // *ВДИ*. — 1988. — № 2. — С. 89; *Трейстер М. Ю.* Фибулы из Горгиппии // *Горгиппия*. — 1982. — Вып. II. — С. 150 — 162; *Алексеева Е. М.* Античный город Горгиппия. — М., 1997. — С. 75.

² *Кругликова И. Т.* Боспор... — С. 6; *Алексеева Е. М.* Горгиппия... — С. 83, 84.

³ *Кругликова И. Т.* Боспор ... — С. 187.

⁴ Там же. — С. 43.

⁵ Там же. — С. 14, 57.

⁶ Там же. — С. 13.

⁷ *Буданова В. П.* Готы в эпоху Великого переселения народов. — М., 1982. — С. 77.

⁸ *Юр. Get.*, § 38; *Буданова В. П.* Указ. соч. — С. 156.

⁹ *Фролова Н. А.* Уникальный клад боспорских монет из Горгиппии III в. до н. э. — 238 г. н. э. // *Древнее Причерноморье*. — КСОАМ. — Одесса, 1993. — С. 87 — 90.

¹⁰ *Казаманова Л. Н., Кропоткин В. В.* «Варварские» подражания римским денариям с типом идушего Марса // *ВДИ*. — 1961. — № 1. — С. 133; *Шелов Д. Б.* О датировке северокавказских подражаний римским денариям // *Кавказ и Восточная Европа в древности*. — М., 1973. — С. 192, 193.

¹¹ *Казаманова Л. Н., Кропоткин В. В.* Указ. соч. — С. 133.— Табл. V; *Спробу В. Ю.* Малашева пов'язати карбування цих монет з населенням Переднього Передкавказзя слід вважати недостатньо аргументованою. Див. : *Малашев В. Ю.* К проблеме протогородской культуры населения Северного Кавказа первой пол. I тыс. н. э. (денежное обращение) // *Боспорский сборник*. — 1994. — 4. — С. 48 — 51.

¹² *Казаманова Л. Н., Кропоткин В. В.* Указ. соч. — С. 129. — Табл. III; *Шелов Д. Б.* Указ. соч. — С. 193; *Анисимов А. И.* Монеты из раскопок Пантикапея 1977 — 1986 гг. // *Сообщения ГМИИ*. — 1992. — Вып. 10. — С. 339.

¹³ *Онайко Н. А.* «Варварские» подражания римским денариям из раскопок Раевского городища // *КСИА*. — 1967. — Вып. 109. — С. 52, 53; *Салов А. И.* Клады III — IV вв. с Шум—Речки // *СА*. — 1975. — № 2. — С. 192 — 195; *Алексеева Е. М.* Античный город Горгиппия. — С. 76.

¹⁴ *Нестеренко Н. Д.* Клады Горгиппии // *КСИА*. — 1981. — Вып. 168. — С. 87.

¹⁵ Там же.

¹⁶ *Онайко Н. А.* О раскопках Раевского городища // *КСИА*. — 1965. — Вып. 103. — С. 129.

¹⁷ *Даньшин Д. Н.* Танаиты и танаисцы во II — III вв. // *КСИА*. — 1990. — Вып. 197. — С. 56.

¹⁸ *Блаватский В. Д.* Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. — М., 1964. — С. 206.

¹⁹ *Zosim.*, I, 31 — 32.

²⁰ *Щукин М. Б.* Современное состояние готской проблемы и черняховская культура // *АСГЭ*. — 1977. — 18. — С. 88 — 89.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ

ОВРУЦЬКИЙ КРЯЖ: КОМПЛЕКСНЕ ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ І ПАЛЕОПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ (ЗАВДАННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ, СТРУКТУРА ПРОЕКТУ)

А. П. Томашевський

Овруцький кряж і безпосередньо місто Овруч є унікальним природним, історико-культурним регіоном України та Європи.

Унікальність цього регіону визначається сукупністю притаманних йому особливостей.

Природні особливості.

1. Кряж являє собою компактне тектонічне та рельєфне підвищення поверхні над оточуючою низовиною з особливою геологічною історією та складною будовою на відносно невеликій площі.

2. Гіпотеза про незайманість більшої частини кряжу льодовиком, що пояснює наявну тут ендемічність третинних представників рослинного покриву і біоти, на сьогодні виглядає найбільш аргументованою.

3. Кряж є «лесовим островом» на півночі болотистого надприп'ятського Полісся і був колись вкритий широколистяними лісами на сірих лісових еродованих ґрунтах.

4. Серед мінерально-кристалічних порід підоснови кряжу виділяються кварцити та порфілітові сланці.

Історико — культурні особливості:

1. На кряжі зафіксовано найдавнішу традицію заселення починаючи з палеоліту.

2. м. Овруч (Вручій) стало новим адміністративним центром древлянської землі після 945 р.

3. На просторах кряжу була створена великокнязівська «волость», що існувала з X по XIII ст.

4. Овруцька волость має унікальну за конфігурацією, щільністю та виробничими особливостями відносно ізольовану систему заселення за часів Давньої Русі, на сьогодні вже добре джерельно документовану. Такі характеристики роблять даний регіон надзвичайно привабливим і ефективним полігоном для комплексного та детального вивчення і побудови моделі функціонування давньоруської волості.

5. Місцеве населення мало унікальні умови аграрного господарювання, яке спричинювало порівняно високий рівень антропогенного навантаження на

тогочасне довкілля. Динаміка, спрямованість та масштаби цих процесів потребують спеціального вивчення.

6. Овруцька волость відіграла особливу роль в економічному житті всієї Русі — України і тогочасного світу. У кількох спеціальних давніх копальнях, знайдених Овруцькою експедицією ІА НАНУ в 1996—1997 рр. в різних куточках кряжу виявлено кілька осередків видобутку, обробки, переробки та розповсюдження одного з найцінніших видів мінеральної сировини в Русі — пірофіліту (інша назва — червоний або рожевий овруцький шифер). З цього мінералу виготовлялися будівельні, декоративні матеріали, інші технологічні і побутові знаряддя та ювелірні прикраси, що потім розходилися торговими шляхами по всіх найвіддаленіших куточках Давньої Русі та тогочасної Євразії.

Існує гіпотеза, згідно з якою стандартизовані прядильні прясла, виточені з пірофіліту (шиферу), могли слугувати протягом так званого безмонетного періоду одним з товарно-грошових еквівалентів в Давній Русі*. Але тільки сьогодні, в результаті цілеспрямованих пошуків спеціально створеної експедиції вдалося вперше обстежити та зафіксувати низку відповідних археологічних пам'яток. З поміж виявлених Овруцькою експедицією спеціалізованих поселень X—XIII ст., де власне здійснювалися всі складні технологічні стадії виготовлення кам'яних прясел відібрано декілька найбільш придатних для проведення обов'язково необхідних широких розкопок за новітньою методикою. В результаті, практично вперше, виникне можливість дослідити власне організацію цього своєрідного виробничого центру і окремих майстерень, технологічні особливості виробництва, стандартизацію виробів, їх вартість, сфери розповсюдження та обсяги виготовлення прясел. Попередні розвідки свідчать про дуже потужну концентрацію решток цього виробництва. Прогнозований обсяг зазначеного виробництва, його державна приналежність, а також встановлений експедицією факт виготовлення в тих же майстернях також і ювелірних прикрас з пірофіліту свідчать про особливий статус самого виробництва і спонукають до проведення ґрунтовних комплексних досліджень. Географія сфери розповсюдження цих виробів та їх обсяг безпрецедентні, а Овруцький кряж з єдиною територією де здійснювався повний цикл означеного виробництва, починаючи від пошуку та розробки потенційних давніх копалень до виготовлення достатньо витончених готових виробів.

Все вище наведене дозволяє оцінювати Овруцький край як унікальний окремий історико-природний регіон, характер пам'яток якого вимагає їх комплексного дослідження та охорони. Зазначені особливості зумовлюють і дослідницькі завдання.

Напрямки дослідницько-аналітичної роботи.

Виділення особливостей історії системи заселення кряжу та факторів, що їх зумовили.

Створення поетапної наскрізної моделі — схеми заселення регіону та мікрорегіонів включає: типологію та хронологію давніх населених пунктів, їх ієрархію, просторові взаємозв'язки, гравітаційну модель, матриці типів топографічного положення, мікрогеографію заселення, агломераційні прояви, комунікаційну мережу, функціональні особливості окремих ланок заселення і мікрорегіонів (переважно — для давньоруського періоду).

Відтворення умов помешкання та господарського природокористування населення кряжу на різних етапах заселення та реконструкція відповідного природного оточення. Виділення в сучасних ландшафтах реліктових, датованих археологічно компонентів з метою моделювання та можливого подальшого інтродуційного відтворення і фітоіндикації музеєфікованих, досліджених археологічних об'єктів.

Визначення природного ресурсного потенціалу кряжу і ступеня його використання протягом основних етапів заселення.

* Янин В. Л. Денежно-весовые системы Русского средневековья. Домонгольский период.— М., 1956.— С. 187, 189.

Моделювання напрямків, обсягів та рівнів антропогенних навантажень на синхронізоване довкілля і дослідження впливу природних трансформацій на процеси заселення.

Визначення палеоекологічних особливостей ресурсних зон окремих місцевих давніх (переважно — давньоруських) населених пунктів та протоагломераций.

Історико-археологічне просторове дослідження процесу становлення, механізмів функціонування літописної давньоруської волості, її господарської, демографічної, комунікаційної, природно-ресурсної структури як окремого соціального організму (СО).

Комплекс історико-технологічних досліджень давніх мінерально-видобувних осередків, організації, виробничого потенціалу та його обсягів, типології, стандартизації та функціонального призначення виробів з пірофілітового сланцю та інших мінералів.

Вивчення типології знахідок.

Визначення стадій виробництва.

Дослідження інструментарію, агрегатів та механізмів видобування та обробки сировини і створення готових виробів та напівфабрикатів. Моделювання виробничих процесів.

Дослідження просторово-планіграфічної організації виробничих комплексів на селищах.

Моделювання демографічного потенціалу, умов життєдіяльності мешканців селищ.

Моделювання адміністративної соціальної організації виробництва.

Визначення типології бракованих решток, типологічна та статистична оцінка цього явища.

Визначення обсягів виробництва на окремих селищах, у певних періодах та в цілому.

Визначення асортименту виробів, їх функціональних та кількісно-якісних характеристик.

Визначення сфер розповсюдження та відповідних особливостей.

Мінерально сировинний аспект виробництва, моделювання співвідношень виробничих селищ, давніх кар'єрів та покладів сировини відповідних якостей.

Транспортно-комунікаційні дослідження давніх розробок та розповсюдження виробів.

Проведення заходів по спеціальній фіксації, охороні, збереженню та музеєфікації унікальних комплексів історико-технологічних пам'яток.

Апробація новітніх підходів та методик дослідження, фіксації та презентації отриманих матеріалів.

Виконання вищесформульованих завдань потребує додаткових (але самостійних за значенням) досліджень основних природних компонентів: геоморфології та геотектоніки; мінералогії; ґрунтового покриву; рослинних асоціацій різного складу та походження.

Необхідне також створення нових оригінальних ландшафтних карт в доповнення до вже існуючих авторських карт к. г. н. С. Р. Кияка, люб'язно переданих автору для використання в роботах по проекту. На їх основі в ході спеціального дослідження синтезується палеоекологічні карти-реконструкції археологічно датованого довкілля давніх населених пунктів та їх скупчень.

Комплексний характер проекту та експедиції, унікальність об'єктів дослідження, неможливість повтору процесу відкриття об'єктів та знахідок зумовлюють необхідність застосування різнобічної, детальної, максимально вичерпної фіксації результатів здійснюваних спостережень, так і самого ходу пошукових робіт. Мова йде про багатоваріантне фотографування, відеозйомку, традиційні креслення, створення та обробку електронних зображень, поліваріантне картографування тощо.

Створення банку даних на основі взаємодії пов'язаних баз даних (БД) та інформаційних реєстрів.

1. БД по пам'ятках археології:

а) загальне зведення всіх відомих пам'яток;

- б) нововідкриті експедицією пам'ятки;
- в) групування за адміністративно-територіальним поділом.
- 2. БД по пам'ятках природи регіону різних статусів охорони.
- 3. Бібліографічні-джерельні БД.
- 4. Реєстр візуальних зображень:
 - а) фото (понад 600);
 - б) слайди (понад 200);
 - в) креслення (плани, розрізи, схеми) (до 100);
 - г) малюнки знахідок (понад 1000).
- 5. БД по технології та типології обробки пірофілітових виробів з їх мінералогічними (фізико-хімічними) характеристиками.
- 6. БД для організації рівнів — шарів ГІС (географічних інформаційних систем) і легенд відповідних різномасштабних тематичних картооснов.
- 7. Палеоекологічні БД:
 - а) реєстри результатів палеоботанічних, остеологічних, палеоботанічних проб і аналізів;
 - б) вихідні дані, константи та аналітичні реконструкції просторового моделювання площ та видового якісного складу ресурсних зон давніх населених пунктів (РЗДНП), рівнів їх антропогенного перетворення.
- 8. Адміністративно-господарські БД: документи, звіти, листування, розрахунки, облік.

Польова діяльність.

- 1. Розвідки: а) маршрутні, побасейнові; б) суцільні мікрорегіональні.
- 2. Розкопки пам'яток: а) давньоруських селищ, городищ, копалень; б) первісних стоянок; в) інших періодів.
- 3. Візуальна багатофункціональна фіксація.
- 4. Опитування краєзнавців й мешканців та огляд старожитностей.
- 5. Підготовка звітної та спеціальної документації.
- 6. Відбір природничих проб за окремою програмою:
вже відбираються проби: а) палінологічні; б) палеоботанічні: макроботанічні, культурні та бур'яни рослин; в) поверхневі геоботанічні; г) остеологічні; д) дендрологічні та вугільні; е) геолого-мінералогічні: шліфи, рентгеноспектральні, хімікоструктурні;
майбутні: а) вуглецевий C^{14} зі статистичною калібровкою; б) комбіновані біологічні описи; в) педологічні;
спеціальні технічно-інструментальні дослідження: а) археомагнітна та геофізична зйомка; б) спеціальна локальна топозіомка; в) дистанційна аерофотозйомка; г) біолокаційна зйомка природно-антропогенних об'єктів д) поточнення, адаптація існуючих фізико-географічних матеріалів й створення нових, більш деталізованих і точних; е) фосфатний аналіз.

Охорона взаємопов'язаних історико-культурних і археологічних пам'яток, палеоекологічних об'єктів, природних територій та реліктів на засадах єдиного комплексного підходу до збереження неподільної національної спадщини.

Продовження багаторічних, досі безрезультатних спроб домогтися в Житомирському обласному управлінні культури реальної згоди на створення авторських охоронних паспортів хоча б на частину нововідкритих та раніше відомих найцінніших пам'яток району, які варварськи нищать сьогодні.

Розроблено та подано клопотання та наукове обґрунтування для створення природного заповідника «Словечанський кряж» в західній частині кряжу, що включатиме до складу своєї території унікальні реліктові ландшафти, рідкісні ботанічні угруповання і ареали тварин Червоної книги, геологічні пам'ятки, комплекси унікальних археологічних пам'яток.

Сама специфіка регіону спонукає до проектування принципово нових форм комплексних заповідно-охоронних територій та об'єктів природного, культурного та, частіше всього, змішаного походження.

Реалізація такої програми комплексних досліджень потребує співробітництва з різноманітними науковими, освітніми, адміністративними осередками

і взаємодії з широким колом фахівців з різних галузей знання. У проекті задіяні археологи Інституту археології НАНУ, співробітники Інституту геологічних наук НАНУ, Інституту ботаніки ім. Холодного НАНУ, Інституту зоології ім. Шмальгаузена НАНУ, Інституту пам'яток охоронних досліджень МКМ України, вчені та студенти географічного та історичного факультетів Національного університету імені Тараса Шевченка, співробітники Мінекобезпеки України, спеціалісти регіональних геологічних партій, працівники Національного музею історії України, кадри природоохоронних та культурних установ Овруцького району, краєзнавці, освітяни Овруччини. Підтримку та посильну допомогу надають в організації робіт місцева адміністрація і господарники. Окремо підкреслимо, що проведення експедицій 1996—1997 рр. було б неможливим без всебічної підтримки проекту народним депутатом, патріотом краю В. М. Кальником.

Слід наголосити, що проект передбачає не просто відновлення занепаłego Овруцького краєзнавчого музею, а створення нового тематичного музею, який за допомогою найсучасніших засобів і новітніх методичних підходів адекватно репрезентував унікальні старожитності, природні релікти, особливу історію та значення кряжу. Зараз існує унікальна можливість реалізувати в новій музейній концепції принципи комплексного підходу до вивчення та збереження неподільного національного надбання — культурної та природної спадщини. Музей в перспективі може і повинен стати науково-просвітнім центром регіону, базою для роботи постійно діючої комплексної експедиції і підготовки молодих місцевих кадрів.

Зайве казати, що результати проведених і планованих робіт складають безцінний інформаційний фонд для розвитку справжнього місцевого освітнього потенціалу. Отримані в ході виконання завдань нашого проекту дані, візуальні матеріали, зібрані знахідки та зразки, зафіксований літопис самого пошуку можуть знайти своє відображення в різноманітних формах: починаючи від неодмінно необхідного монографічного осмислення, започаткування місцевих науково-краєзнавчих періодичних часописів та збірок наукових праць і закінчуючи створенням багатоцільових комп'ютерних інтерактивних мультимедійних звітів, де поєднувалися б бази зібраних даних, їх картографічна проекція, графічні зображення пам'яток та знахідок, відеофрагменти і пояснення. Для активізації пошукових робіт, налагодження необхідних контактів та зв'язків, пропагування науково-краєзнавчої діяльності, ознайомлення місцевої громади з результатами і перспективами Овруцького проекту доцільна організація представницької науково-краєзнавчої конференції.

НОВИЙ ІНСТИТУТ, НОВЕ ВИДАННЯ

Інститут пам'яткоохоронних досліджень утворено як відомчу науково-дослідну установу Міністерства культури і мистецтв наприкінці 1995 року. В травні 1997 року інститут видав перший номер збірника своїх наукових праць «Археометрія та охорона історико-культурної спадщини». Цей збірник на 134 сторінки великого формату розділено на такі тематичні рубрики: «Археометрія», «Інформаційні проблеми», «Охорона та дослідження пам'яток», «Хроніка, рецензії». Всього збірник містить 20 статей та повідомлень.

В розділі «Археометрія» дві статті присвячено застосуванню методів математичної статистики до інтерпретації результатів магнітної розвідки археологічних пам'яток. Тут важливо відзначити, що за результатами цих робіт окреслюються нові можливості методу магнітної розвідки, про які корисно знати археологам. А саме, за певних умов магнітометричні спостереження дають можливість не тільки дати просту відповідь типу «тут під землею щось є», а й більш детальну інформацію навіть про тип можливого археологічного об'єкта, відрізнити, скажімо, трипільський майданчик чи гончарну піч від заповнення ями.

Короткий огляд Н. Ю. Бредіс «Технологічні дослідження історико-культурних пам'яток як ефективний засіб виявлення невідомих рис минулого» присвячено демонстрації можливостей методів мікроскопії, спектроскопії, рентгенографії для дослідження археологічних знахідок. Назву статті можна вважати дещо умовною: які саме невідомі риси минулого краще виявляти тим чи іншим методом — лишається невисвітленим. Техніку та технологію виготовлення давніх виробів, на дослідженні яких спеціалізується керований автором сектор ІНДРЦ,* розглянути в рамках короткого огляду неможливо, тому об'єднання перелічених методів під гаслом «технологічних досліджень» здається надто загальним. Адже технологія виготовлення давніх виробів не є в даному випадку предметом дослідження. Однак наведені приклади застосування цих методів на конкретних археологічних матеріалах та зазначені перспективи розвитку даної галузі становлять безумовний інтерес.

Велика стаття О. П. Моці та А. П. Томашевського «Просторові та еколого-господарчі аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі», хоча й побудована цілком на результатах багатолітніх розкопок в Автуничях (Городнянський район Чернігівської області), мабуть, слушно віднесена до розділу «Археометрія». Автори поставили собі мету шляхом узагальнення результатів розкопок та розробки нових методик топографічного аналізу з'ясувати демографічний та виробничий потенціал давньоруського селища. Автори доходять висновку, що селище занесло десь на початку 13 ст. внаслідок локальної екологічної кризи, а не внаслідок руйнування під час навали Батия.

Особливості наукового напрямку, які розвиває Інститут пам'яткоохоронних досліджень, найбільш виразно можна простежити за розділом «Інформаційні

* Сектор фізичних методів дослідження Національного науково-дослідного реставраційного центру.

проблеми». Основна тема тут — розробка наукової бази даних пам'яток історії і культури. Що це справа не проста, можна вивести хоча б з того, що терміни «об'єктний підхід» та «операція перетину множин» є ще найбільш зрозумілими з того, що тут можна прочитати. Звичайно, ми розуміємо, що ці роботи знаходяться тільки на початковому етапі, і що погляди конструктора і користувача на якусь складну річ (телевізор, літак, чи база даних) є цілком відмінними. Саме тут і приносить користь спеціалізація, і тому прихід в нашу науку нової групи фахівців з інформатики можна тільки вітати.

Археологам варто звернути увагу на невелику замітку М. Ю. Бабенко та С. А. Богданця «Комп'ютерне тривимірне моделювання трипільського посуду». Якість зображень посуду не поступається не тільки традиційному малюванню, ба навіть фотографії (але слід пам'ятати, що за допомогою комп'ютера автори «фотографують» предмети, які в натурі не існують).

Досить об'ємний за обсягом є розділ «Охорона та дослідження пам'яток». З шести статей цього розділу чотири (присвячені відповідно окремим питанням палеоліту, мезоліту, неоліту та трипільської культури) цілком могли б з'явитись і на сторінках «Археології», і тільки дві статті стисло відповідають назві розділу. В статті В. О. Петрашенко, А. Ю. Радзівіла та Ю. А. Куделі запропонована програма дослідження, охорони та використання пам'яток Трахтемирівського заповідника; коротка замітка І. А. Готуна присвячена результатам рятувальних розкопок на давньоруському селищі Велика Снітинка. Звичайно, нема нічого поганого в публікації статей на традиційні археологічні теми, але, на наш погляд, редакції нового збірника слід подбати, щоб він не перетворився на ще одну «Археологію».

У розділі рецензій варто продивитись прискіпливо виконаний М. І. Жарких розбір «Словника-довідника з археології України», підготованого Інститутом археології НАН України, а також повідомлення М. Ю. Відейка про археологічні роботи польських колег на новобудовній трасі газопроводу.

На закінчення слід відзначити, що хотілося б побажати новому виданню. Перш за все, впадає в очі відсутність вступної теоретичної статті, в якій було б окреслено, що таке «археометрія» і чим вона займається*. Термін цей ще дуже маловідомий, і така стаття була б доречною. Основу авторського колективу збірника становлять співробітники Інституту пам'яткоохоронних досліджень та Інституту археології НАН України. Цілком природно, що збірник праць Інституту формується в основному вкладами його працівників, але охороною та дослідженням історико-культурної спадщини займаються не лише в Києві. Було б бажано, щоб на сторінках такого збірника висвітлювалась пам'яткоохоронна діяльність в областях, хоча б у плані наукової хроніки, щоб він мав справді всеукраїнське звучання. А у випуску, що рецензується, є тільки одна замітка, яка написана авторами зі Львова. Можна також зауважити, що історико-культурна спадщина — значно ширше поняття, ніж тільки пам'ятки археології. Зрештою, у віданні Міністерства культури і мистецтв знаходяться не тільки пам'ятки археології, але й пам'ятки історії та монументального мистецтва також. Сподіватись, що для їх охорони міністерство утворить спеціальні інститути, не випадає. Тому бажано було б на сторінках збірника приділяти увагу всім складникам історико-культурної спадщини.

Н. О. Сон

* Зазначимо, що у стислому викладі характеристика рубрики «Археометрія» наводиться у вступному слові до першого випуску.

НАШІ АВТОРИ

АРХІПОВА Єлизавета Іванівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі середньовічної археології.

БАРАН Володимир Данилович — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, завідувач відділом ранньослов'янської археології НАН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

БЕРЕЖИНСЬКИЙ Володимир Григорович — полковник, заступник начальника факультету Академії збройних сил України.

БОРОВСЬКИЙ Ярослав Євгенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НАН України. Фахівець у галузі давньоруської археології.

БУРДО Наталія Борисівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології мідного віку.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології мідного віку та праісторії.

ГУР'ЯНОВ Валерій Миколайович — науковий співробітник Брянського педуніверситету. Спеціалізується у галузі археології давньоруського періоду.

ЖИЛІНА Наталія Вікторівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології Російської АН. Фахівець у галузі ідеологічних уявлень середньовічного населення Східної Європи.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ІВАНЧЕНКО Людмила Іванівна — співробітник Музею археології Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі давньоруської археології.

КУЧЕРА Михайло Петрович — доктор історичних наук, науковий консультант Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі давньоруської археології.

МАКСИМОВ Євген Володимирович — доктор історичних наук, науковий консультант Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.

МОВЧАН Іван Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі давньоруської археології.

МОЦЯ Олександр Петрович — доктор історичних наук, зав.сектором давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі давньоруської археології.

МУРЗІН Вячеслав Юрійович — доктор історичних наук, зав.сектором скіфо-сарматської археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ПЕТРАШЕНКО Валентина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі давньоруської археології.

ПРИЙМАК Віктор Володимирович — співробітник Сумського територіального відділення Малої Академії наук. Спеціалізується у галузі ранньослов'янської та давньоруської археології.

РИЧКА Володимир Михайлович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії НАН України. Фахівець у галузі середньовічної історії України.

СОН Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

СУХОБОКОВ Олег Васильович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі давньоруської археології.

ТОЛОЧКО Петро Петрович — академік, віце-президент Національної Академії наук України, директор Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі історії та археології давньоруського часу.

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі давньоруської археології.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ЧЕРНЕЦОВ Олексій Володимирович — доктор історичних наук, зав.сектором слов'яноруської археології Інституту археології Російської АН. Фахівець у галузі ідеологічних уявлень населення давньоруського часу.

ШИНАКОВ Євген Олександрович — кандидат історичних наук, доцент Брянського педуніверситету. Фахівець у галузі давньоруського часу.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	—	Археологические открытия
АСГЭ	—	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ	—	Вестник древней истории
ГИМ	—	Государственный исторический музей (г.Москва)
ГМИИ	—	Государственный музей изобразительных искусств им. А. С. Пушкина
ДГС	—	Древности Геродотовой Скифии
КСИА АН СССР	—	Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
КСИИМК АН СССР	—	Краткие сообщения Института истории материальной культуры академии наук СССР
КС ОАМ	—	Краткие сообщения Одесского археологического музея
МИА	—	Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	—	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НЭ	—	Нумизматика и эпиграфика
ОАК	—	Отчет Археологической комиссии
ПВЛ	—	Повесть временных лет
РА	—	Российская археология
СА	—	Совесткая археология
САИ	—	Свод археологических источников
СЭ	—	Советская этнография
ЦНБ НАНУ	—	Центральная научная библиотека Национальной академии наук Украины
AR	—	Arheologicke Rozhledi
AJA	—	Amerikan Journal of Achaeologi
BPS	—	Baltik Pontic Studies
SCIVA	—	Studie si Cercetarie Istorie Veche si Archeologie

СОДЕРЖАНИЕ

ТОЛОЧКО П. П. Б. А. Рыбаков — выдающийся историк и археолог	3
ЧЕРНЕЦОВ А. В. К 90-летию Бориса Александровича Рыбакова	10
Статьи	
БУРДО Н. Б., ВИДЕЙКО М. Ю. Основы хронологии Триполье-Кукутени	17
БАРАН В. Д. Великое расселение славян	30
СУХОБОКОВ О. В. Этнокультурная история Левобережной Украины I — начала II тыс.	37
МАКСИМОВ Е. В. По поводу отсутствия древних иранских гидронимов на территории Правобережной Украины	46
ПЕТРАШЕНКО В. А. Летописные поляне — миф или реальность	53
МОЦЯ А. П., ПОКАС П. М. Яблоновские курганы: хронология и этническая принадлежность населения	62
РЫЧКА В. М. Идея Киева — второго Иерусалима в политико-идеологических концепциях средневековой Руси	72
Публикации археологических материалов	
МУРЗИН В. Ю., ФИАЛКО Е. Е. Архитектура Бердянского кургана	82
ПРИЙМАК В. В. Ямные погребения городища Новотроицкого	93
КУЧЕРА М. П., ИВАНЧЕНКО Л. И. Особенности городищ Черных Клобуков Поросья	100
ПЕТРАУСКАС А. В. Ремесленное производство древнерусского поселения Автуничи	104
МОВЧАН И. И., БОРОВСКИЙ Я. Е., АРХИПОВА Е. И. Новые находки прикладного искусства из «града Владимира»	111
ГУРЬЯНОВ В. Н., ШИНАКОВ Е. А. Стародубское ополье в IX—XII вв.	121
Дискуссии	
ЖИЛИНА Н. В. Об одном из источников по изучению язычества	131
В помощь учителю	
БЕРЕЖИНСКИЙ В. Г. Вооружение войска Киевской Руси	138
Новые открытия и находки	
ЗУБАРЬ В. М. К истории Боспорского царства в III в.	148
Охрана памятников археологии	
ТОМАШЕВСКИЙ А. П. Овручский кряж: комплексное изучение и сохранение историко-археологического и палеоприродного наследия (задачи, перспективы, структура проекта)	151
Хроніка	
СОН Н. О. Новый институт, новое издание	156
Наши авторы	158
Список сокращений	159

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

1. Рукопис, який подається до редакції українською мовою, повинен вміщувати:
 - а) машинописний текст у 2 примірниках, обсягом 1 друкований аркуш (24 стор. машинопису), включаючи анотацію, ілюстрації, список рисунків і резюме;
 - б) коротка анотація на працю вміщується на початку статті після заголовка перед текстом;
 - в) ілюстрації, вкладені до окремої папки чи пакету з цупкого паперу;
 - г) список рисунків;
 - д) резюме російською мовою;
 - ж) список скорочень;
 - з) анкетні дані автора.
2. Рукопис необхідно друкувати на білому папері, на якому не розпливається чорнило.
3. Всі сторінки рукопису повинні бути одного формату.
4. Рукопис (текст і посилання) друкуються через два інтервали, зліва, внизу та зверху лишається поле не менше 2,5 см, справа — не менше 1 см; на кожній сторінці повинно бути не більше 28 ± 1 рядків, по 60—62 знаки в кожному.
5. Всі географічні назви в офіційно прийнятій транскрипції.
6. Слова не скорочуються.
7. Точно вказується джерело цитати.
8. Креслення повинні добре читатися.
9. Ілюстрації, в тому числі рисунки на таблицях, повинні бути пов'язані з текстом.
10. Ілюстрації — тонові та штрихові. До тонових належать рисунки, виконані відмивкою, та фотографії; до штрихових — креслення та штрихові рисунки, виконані тушшю. Фото подаються в 2 примірниках.
11. Креслення повинно бути чітким і конкретним, зайві деталі (сітки квадратів, позначення квадратів цифрами та літерами) виключаються.
12. Якщо за виглядом ілюстрації неможливо визначити, де її верх, на зворотньому боці необхідно позначити.
13. Ілюстрації на кальці наклеюються на цупкі аркуші білого паперу. Формат ілюстрацій повинен бути не більше 13×22 см.
14. Недопустимо рисунки вклеювати до тексту.
15. Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути наскрізна і послідовна, без пропусків та повторень.
16. Всі типи ілюстрацій позначають: Рис.
17. Підрисункові підписи до статті складають у вигляді спеціального списку ілюстрацій. На звороті ілюстрації олівцем підписують прізвище автора, назву статті, номер рисунка арабськими цифрами, а на полі рукопису навпроти відповідної посилки олівцем помічають порядковий номер ілюстрації.
18. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», всі вони повинні мати розшифровку в підрисунковому тексті.
19. Для карт і картосхем необхідно вказати картооснову.
20. Нумерація посилань в тексті повинна бути суцільною (через всю статтю). Самі посилання друкуються після тексту окремим списком під назвою «Примітки». В посиланнях необхідно дати повну інформацію про джерело (місце видання, рік, том, номер, сторінки тощо).
21. Подання матеріалів можливо в електронному вигляді (на дискеті); текст при цьому повинен бути в ASCII-кодах для DOS-редакторів, або WORD 6.0 for WINDOWS у форматі «тільки текст» (only text) або RTF; графічні матеріали подаються у форматі TIFF.
22. При поданні матеріалів в електронному вигляді друкований текст та ілюстрації обов'язкові.

ІНДЕКС 74006

Інститут археології НАН України

ISSN 0235—3490. Археологія. 1998. № 2. 1—160